

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ  
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN KEŞFÜ'L-MÜŞKİL  
MİN HADÎSİ'S-SAHÎHAYN ADLI ESERİNDE  
HADİSLERDEKİ PROBLEMLERİ GİDERME  
YÖNTEMİ**

**ABDULLAH MAHMUT İPLİK**

**TEZ DANIŞMANI  
DR. ÖĞR. ÜYESİ YAŞAR ÇOLAK**

**İSTANBUL, 2022**

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ  
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN KEŞFÜ'L-MÜŞKİL  
MİN HADÎSİ'S-SAHÎHAYN ADLI ESERİNDE  
HADİSLERDEKİ PROBLEMLERİ GİDERME  
YÖNTEMİ**

**ABDULLAH MAHMUT İPLİK**

**TEZ DANIŞMANI  
DR. ÖĞR. ÜYESİ YAŞAR ÇOLAK**

**İSTANBUL, 2022**

## TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslam Bilimleri (Hadis) alanında yüksek lisans derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

### Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

## AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Abdullah Mahmut İplik

İmza:

X X X X

ÖZ

EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN (Ö. 597/1201) KEŞFÜ'L-MÜŞKİL MİN  
HADÎSİ'S-SAHÎHAYN ADLI ESERİNDE HADİSLERDEKİ PROBLEMLERİ  
GİDERME YÖNTEMİ

İplik, Abdullah Mahmut

Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans

Öğrenci Numarası: 194018002

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-1429-3612

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10442182

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Çolak

İkinci Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Hamzeh Al-Bakri

Temmuz 2022, 135 sayfa

Ulûmü'l-Hadîs'in alt disiplinlerinden biri olan müşkilü'l-hadîs, sahih hadislerin birbiriyle veya Kur'an ayetleri ve akıl ilkeleri gibi delillerle çelişkilerini çözümlenmeyi amaç edinen bir disiplindir. İslam ilimlerinin hemen her alanında birçok kitap telif etmiş Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*'i, literatürde bu alanda yazılmış önemli eserlerden biri olarak görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil*'i, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* kitabı üzerine telif edilmiş bir eser olmakla birlikte müsned tertibine göre düzenlenmiş *Sahîhayn* hadislerinden oluşmaktadır. İbnü'l-Cevzî, kitabını Humeydî'nin mezkûr eserindeki anlamı kapalı hadisleri açıklama gayesiyle kaleme aldığını ifade etmiştir. Buradan onun müşkil kavramına, daha geniş bir perspektiften baktığı sonucuna varılabilir.

Hem niteliksel hem de niceliksel yöntemle yapılan bu çalışmanın amacı, İbnü'l-Cevzî'nin hadislerdeki problemleri giderirken hangi yöntemleri kullandığını tespit etmektir. Bu doğrultuda kitabın yazıldığı tarihsel ve kültürel muhit ortaya konmuş, seçilen örnek rivayetlerin metin analizi yapılmıştır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin kitap özelinde işaret ettiği problemler ve onlara yönelttiği cevaplar tespit edilerek grafiklerle gösterilmiştir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî'nin kitapta doksan sekiz işkâle işaret ettiği bilgisine ulaşılmıştır. Onun müşkil çerçevesinde değerlendirdiği rivayetlerin izahında sırasıyla cem', nesh ve tercih yöntemlerini tercih ettiğini söyleyebiliriz. Müşkil rivayetleri cem' ederken haml, tahsîs ve takyîd yöntemlerine başvurmuştur. O, genellikle bağlam farklılıklarına ve linguistik tahlillere dikkat çekerek hadisleri farklı manalara haml etmiştir. Bununla birlikte bazen de âm ifadeyi bir manaya hâs kılarak tahsîs, mutlak ifadeyi de kayıtlayarak takyîd yöntemine başvurmuştur. İbnü'l-Cevzî, cem' metodu ile çözemediği işkâli ise nesh metodu ile gidermeye çalışmıştır. Orada da sonuca ulaşamadığı durumlarda da râvinin durumuna veya rivayetin keyfiyetine bağlı tercih yöntemlerine başvurmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Hadis, İbnü'l-Cevzî, Keşfü'l-Müşkil, Müşkilü'l-hadîs.

## ABSTRACT

### IBN JAWZI'S METHOD OF RESOLVING PROBLEMS IN CONTRADICTORY HADITHS IN KASHF AL-MUSHKIL MIN HADITH AL-SAHIHAYN

İplik, Abdullah Mahmut

MA in Islamic Studies

Student ID: 194018002

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-1429-3612

National Thesis Center Reference Number: 10442182

Thesis Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Çolak

Thesis Co-Advisor: Dr. Öğr. Üyesi Hamzeh Al-Bakri

July 2022, 135 Pages

Mushkil al-Hadith is one of the sub-disciplines of Ulum al-Hadith that aims to resolve the problems in authentic hadiths which contradict each other, the Qur'anic verses or the fundamental principles of reasoning. *Kashf al-Mushkil min Hadith al-Sahihayn*, written by Ibn al-Jawzī (d. 597/1201), is considered as one of the important works written in this field. The content of this book was arranged in *musnad* genre composing some of the hadiths selected from *Sahihayn* of al *Bukhari* and *Muslim*, although it was originally designed as a commentary on Humaydī's (d. 488/1095) *al-Jam' bayn al-Sahihayn*. Ibn al-Jawzī states that he has written his book with the aim of explaining the mushkil hadiths in Humaydī's book. From this we can infer that he understood the *mushkil* concept from a wider perspective.

In this study we have used both qualitative and quantitative methods in order to determine the method of Ibn al-Jawzī for removing the problems in hadiths. Within this framework, we have handled the historical, social, political and cultural situations that influence the authoring of the mentioned book and made some textual analysis on some the selected hadiths. In addition, the problematic hadiths that Ibn al-Jawzī pointed out in the book and the answers he offered to them were determined. We have shown them with graphics.

As a result, it was determined that Ibn al-Jawzi pointed to ninety-eight contradictory hadiths in the book. The common method he preferred to resolve the problems are *jam'* (combination), *naskh* (abrogation) and *tarjīh* (preference). He used the methods of *haml* (attribution), *takhsīs and taqyīd* while combining the mushkil hadiths with each other. In cases where he could not reach a conclusion with *naskh* method, he solved the contradiction with the method of *tarjīh* depending on the situation of the narrator or the nature of the narration.

**Keywords:** Hadith, Ibn al-Jawzī, Kashf al-Mushkil, Mushkil al-hadith.



## TEŞEKKÜR

Bu araştırma için beni yönlendiren, karşılaştığım zorlukları bilgi ve tecrübesi ile aşmamda yardımcı olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Çolak'a teőekkürlerimi sunarım. Hadis metinlerini analiz ve kategorize etme hususunda yardımını esirgemeyen ikinci danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hamzeh al-Bakri'ye teşekkür ederim. Ayrıca araştırma boyunca çalışma ortamı sunan Medrese Davutpaşa Lisansüstü Araştırma Merkezi yetkililerine de teőekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tezimin her aşamasında beni yalnız bırakmayan kıymetli eşime sonsuz sevgimi sunarım.

Abdullah Mahmut İplik

İSTANBUL, 2022

## İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT .....	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
SEMBOLLER VE KISALTMALAR.....	xiv
<b>BÖLÜM I GİRİŞ .....</b>	<b>1</b>
1.1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı .....	1
1.2. Çalışmanın Önemi .....	2
1.3. Araştırma Soruları .....	3
1.4. Çalışmanın Metodu.....	4
1.5. Çalışmanın Temel Kaynakları.....	5
1.6. Literatür Değerlendirmesi.....	7
1.7. Kavramsal ve Tarihsel Çerçeve.....	9
1.7.1. Hadis İlminin Gelişim Süreci .....	10
1.7.2. Müşkilü'l-Hadîs İlmi ve Önemi .....	12
1.7.3. Müşkilü'l-Hadîs İlminin Doğuşunu Etkileyen Unsurlar.....	15
<b>BÖLÜM II EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ VE KEŞFÜ'L-MÜŞKİL MİN</b>	
<b>HADÎSİ'S-SAHÎHAYN KİTABI .....</b>	<b>19</b>
2.1. İbnü'l-Cevzî'nin Biyografisi ve Bağdat.....	19
2.1.1. İbnü'l-Cevzî'nin Biyografisi .....	19
2.1.2. 6/12. Yüzyılın Bağdat'ında Siyasî, İçtimaî ve İlmî Görünüm .....	23
2.2. <i>el-Cem' beyne's-Sahîhayn</i> ve <i>Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn</i> .....	27
2.2.1. Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) <i>el-Cem' beyne's-Sahîhayn</i> 'ı.....	27
2.2.2. <i>Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn</i> .....	29
2.3. Değerlendirme .....	35
2.3.1. İbnü'l-Cevzî'nin Kitap Genelindeki Yönteminin Değerlendirmesi .....	35
2.3.2. <i>Keşfü'l-Müşkil</i> 'in Telif Ortamı.....	38

2.3.3. *Keşfü'l-Müşkil*'in Telif Sebebi, Muhatap Kitlesi ve Türü: Şerh mi, Müşkilü'l-Hadis mi? .....40

**BÖLÜM III HADİSLERİN BİRBİRİYLE ÇELİŞME TÜRLERİ VE ÇÖZÜM YOLLARI .....45**

3.1. <i>Keşfü'l-Müşkil</i> 'deki Hadislerin Çelişki Türleri ve Kitaptaki Dağılımı .....	45
3.1.1. <i>Keşfü'l-Müşkil</i> 'deki Hadislerin Çelişki Türleri.....	45
3.1.2. <i>Keşfü'l-Müşkil</i> 'deki Çelişkili Hadis Türlerinin Grafiği.....	48
3.2. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları ve Kitaptaki Dağılımı.....	49
3.2.1. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları .....	49
3.2.1.1. Cem'.....	50
3.2.1.1.1. Haml .....	51
3.2.1.1.1.1. Te'vîl .....	52
3.2.1.1.1.2. Tahlîl .....	55
3.2.1.1.1.3. Teaddüdü'l-Hâdise .....	57
3.2.1.1.1.4. İhtilâfü'l-Cihet .....	61
3.2.1.1.1.5. Örf .....	65
3.2.1.1.1.6. Eylemi Hususi Bir Duruma, Sebebe veya Manaya Hamletmek .....	68
3.2.1.1.1.7. Lügat .....	71
3.2.1.1.1.7.1. Teşbîh .....	72
3.2.1.1.1.7.2. Mecâz .....	74
3.2.1.1.1.7.3. Harflerin Manalarına Haml .....	78
3.2.1.1.1.7.4. Kapalı Lafzın Açıklanmasına Haml .....	81
3.2.1.1.1.7.5. Lafzın Manalarından Birine Haml .....	83
3.2.1.1.2. Tahsîs .....	85
3.2.1.1.3. Takyîd .....	88
3.2.1.2. Nesh .....	92
3.2.1.3. Tercih .....	97
3.2.1.3.1. Ravinin Durumuna Bağlı Tercih .....	99
3.2.1.3.2. Lafız ile Rivayeti Mana ile Rivayete Tercih .....	101
3.2.1.3.3. Sahih Kaynağı Tercih .....	101
3.2.1.3.4. Müsbet Rivayeti Menfiye Tercih .....	103
3.2.2. Çözüm Yollarının Grafiği .....	103

3.3. Bölüm Değerlendirmesi .....	108
<b>BÖLÜM IV SONUÇLAR.....</b>	<b>117</b>
<b>REFERANSLAR .....</b>	<b>121</b>
<b>EKLER .....</b>	<b>132</b>
<b>EK A .....</b>	<b>132</b>
<b>EK B .....</b>	<b>133</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ .....</b>	<b>135</b>



## ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1. Hadislerin Çelişki Türleri (Sayı) .....	48
Şekil 3.2. Hadislerin Çelişki Türleri (Oran) .....	49
Şekil 3.3. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları (Sayı) .....	103
Şekil 3.4. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları (Oran) .....	104
Şekil 3.5. Cem‘ Yönteminin Dağılımı (Sayı) .....	104
Şekil 3.6. Cem‘ Yönteminin Dağılımı (Oran) .....	105
Şekil 3.7. Cem‘ Yönteminin Alt Başlıklarından Haml Yönteminin Dağılımı(Sayı).....	105
Şekil 3.8. Cem‘ Yönteminin Alt Başlıklarından Haml Yönteminin Dağılımı (Oran).....	106
Şekil 3.9. Haml Yönteminin Alt Başlıklarından Lügat Yönteminin Dağılımı (Sayı) .....	106
Şekil 3.10. Haml Yönteminin Alt Başlıklarından Lügat Yönteminin Dağılımı (Oran) ...	107
Şekil 3.11. Tercih Yönteminin Dağılımı (Sayı) .....	107
Şekil 3.12. Tercih Yönteminin Dağılımı (Oran) .....	108

## TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo A.1. Keşfü'l-Müşkil'deki Hadislerin Çelişki Türleri ..... 132

Tablo B.1. Keşfü'l-Müşkil'deki Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları ..... 133



## SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ

b.	ibn
bnt.	bint
bkz.	bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul
Hız.	hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nşr.	neşreden
ö.	ölüm tarihi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	tahkik eden
trc.	tercüme eden
ts.	tarihsiz
v.dğr.	ve diğerleri

# BÖLÜM I

## GİRİŞ

### 1.1. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Ulûmü'l-Hadîs alanında, zahiri anlamı Kur'an'a, sahih hadislere, akıl ilkelerine veya tarihi vakıalara aykırı düşmesi itibarıyla anlaşılma sorunu taşıyan sahih hadisleri konu edinen ilim dalına müşkilü'l-hadîs adı verilmektedir. Bu ilim dalında ilk eser telif eden kişi Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820) olup, daha sonra İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve İbn Fûrek (ö. 406/1015) gibi alimler de bu alanda müstakil eserleri telif etmişlerdir.<sup>1</sup> Müşkilü'l-hadîse dair kitap yazan geç dönem İslam alimlerinden bir diğeri de Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir (ö. 597/1201). İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* isimli kitabını Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö.488/1095) kitabı üzerine kaleme almıştır. Humeydî, *Sahîhayn*'da (*Sahîh-i Buhâri* ve *Sahîh-i Müslim*) geçen 3574 hadisi *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Bir talep üzerine kitabı telif etmeye başlayan İbnü'l-Cevzî'nin eserini kaleme almadaki gayesi, Humeydî'nin kitabındaki izaha muhtaç hadisleri açıklamaktır. Bu doğrultuda hareket eden İbnü'l-Cevzî, dört ciltten oluşan kitabında 2752 hadisin izahına yer vermiştir.

*Keşfü'l-Müşkil*'in hacimli bir kitap oluşu, konu sınırlaması yapmamızı gerekli kılmıştır. Daha derinlikli ve özgün bir çalışma ortaya koyabilmek maksadıyla kitaptaki müşkil hadisler özelinde tezin konusu daraltılmıştır.

Tez, giriş ve sonuç da dahil olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan giriş kısmında çalışmanın konusu, önemi, araştırma soruları, tezin metodu ve kaynakları ele alındıktan sonra müşkilü'l-hadîs ilminin gelişim sürecine dair temel bilgiler aktarılmıştır. Bu bölümde aynı zamanda konu hakkında bir kavramsal çerçeveye

---

<sup>1</sup> Bahsi geçen alimlerin eserleri şunlardır: İmam eş-Şâfiî'nin (ö. 204/807) *İhtilâfu'l-Hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*'i, Ebu Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*'ı ve İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhû*'su.

sunulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, öncelikle İbnü'l-Cevzî'nin kısa biyografisi verilmiştir. Bir kitabın yazılış amacını, muhatap kitlesini, türünü ve telif ortamını tespit etmek kitabın dilini ve muhtevasını anlamak için önem olduğundan bölümün devamında İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönem ve mekân araştırılıp kitaba etkisi sorgulanmıştır. Bu çerçevede kitabın te'lif edildiği mekân olan Bağdat hakkında bağlamsal bilgiler sunulmuştur. Daha sonra bir anlamda inceleme konusu eserin yazımına sebep olan el-Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ı ile tezin merkezindeki İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil*'inin muhtevası takdim edilmiştir. Bu bölümün sonunda ise İbnü'l-Cevzî'nin kitapta uyguladığı yöntem, telif sebebi, telif ortamı, muhatap kitlesi ve türü değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, İbnü'l-Cevzî'nin birbiriyle çelişkili görülen hadislere yaklaşımı değerlendirilmiş, bunların muaraza sebepleri zikredildikten sonra problemi gideren çözüm yolları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Her bölümün sonunda bir değerlendirme yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise araştırma boyunca elde edilen bulgular aktarılmıştır.

## 1.2. Çalışmanın Önemi

Müşkilü'l-hadîs alanında şöhret bulan *İhtilafu'l-Hadis*, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis*, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* ve *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuhû* başlıklı eserler geçmişte pek çok akademik araştırmaya konu olmuştur. Hicri 6. yüzyılda yaşayan ve velüd bir alim olarak öne çıkan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin pek çok eseri de akademi dünyasında gerek yüksek lisans gerekse doktora seviyesinde incelenmiştir. Bununla birlikte adı geçen alimin *Keşfü'l-Müşkil min Hadisi's-Sahîhayn*'ı bu sahada yazılan klasik kitaplar arasında yer almakla birlikte şimdiye kadar çalışılmamıştır. Hadis, tefsir ve fıkıh gibi İslam ilimlerinin pek çok branşında öne çıkmış bir isim olan İbnü'l-Cevzî'nin bu önemli çalışmasının akademik düzeyde ele alınmamış olması konuya ilgi göstermemizin esas sebebini oluşturmuştur. Ulûmü'l-hadîs'in alt branşlarıyla ilgilenen kitap üzerinde yapılacak derinlemesine çalışma, kişiyi hem usul açısından geliştirecek olması hem de çelişkili hadislerin anlaşılmasında bir yetkinlik kazandıracak olması itibarıyla oldukça faydalı olacağı düşünülmüştür.

Günümüzde gerek İslam dünyası gerekse Batı dünyasında hadisler üzerinde yapılan çalışmaların kemiyet ve keyfiyet olarak çoğalması, farklı metodolojik yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuş, eş zamanlı olarak sahih hadisler üzerinde bile tenkitçi

zihniyet gelişme göstermiştir. İncelediğimiz eserin İslam dünyasında hicri 4. asırdan itibaren sahih hadisleri içeren kitaplar olarak kabul görmeye başlayan *Sahîhayn* rivayetlerini cem etmesi, kolayca red cihetine gitmeksizin her iki eserde de anlaşılma sorunu (işkâl) içeren bazı hadislerin nasıl anlaşılabilceğine dair müellifin tespit ve cevaplarını günümüzde daha anlamlı ve önemli hale getirmiş durumdadır.

Endülüslü alim İbrahim bin Musa eş-Şâtıbî (ö. 790/1388), *Kitabu'l-İfâdât ve İnşâât* başlıklı kitabında Ebû Ali ez-Zevâvî'den naklen şu ifadeler yer verir: “Herhangi bir ilim dalında mutlak alim olabilmek için şu dört maddeye haiz olmak gerekir:

- a. İlimin usulünü bilmek,
- b. İlim hakkında söz söyleme yetkinliğine sahip olmak,
- c. İlim hakkında lazım olan şeyler hakkında bilgi sahibi olmak,
- d. İlim hakkında var olan işkâllere (problemlere) karşı yetkinlik.”<sup>2</sup>

Ebû Ali ez-Zevâvî'nin de belirttiği üzere, ilimde yetkinlik o ilim alanında ortaya çıkan problemlere (müşkillere) cevaplar üretebilme kabiliyetiyle ölçülür. Bu çalışma, hadis alanında ilmî müktesebatı ile öne çıkan İbnü'l-Cevzî'nin *Müşkilü'l-Hadîs* alanındaki birikimini ve yetkinliğini ortaya koyacak olması itibarıyla de ayrıca önem arz etmektedir.

### 1.3. Araştırma Soruları

İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil* özelindeki yorumlarını anlayabilmenin bir yolu, onun kitabının bağlamını tespit etmekten geçer. Buna binaen tezde onun yaşadığı dönem, kitabı telif etme sebebi ve muhatap kitlesi gibi sorular üzerinden kitabın bağlamı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Hadisler, bir başka hadise ya da delillere arz edilerek çelişkili olup olmadığı tespit edilir. İbnü'l-Cevzî de aynı yöntemi kullanarak zahiren problemlili gözükten hadisleri belirli delillere arz etmiştir. Bu noktada çalışmada cevabı aranacak ikinci araştırma sorusu, kitaptaki hadislerin ne ile çeliştiğidir.

<sup>2</sup> Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-İfâdât ve'l-İnşâât* (Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 107.

Müşkilü'l-hadîs alanında telif edilen kitapların ortak özelliklerinden biri, müelliflerin hadislerdeki problemleri giderirken cem', tercih, nesh ve tevakkuf olmak üzere dört yöntemi takip etmeleridir. Buradan hareket ederek tezde cevabı aranacak üçüncü soru, İbnü'l-Cevzî'nin hadislerin zahirinde beliren problemleri giderirken hangi yöntemleri kullandığıdır.

Son araştırma sorumuz ise İbnü'l-Cevzî'nin kitap genelindeki üslubunun ne olduğu ve problemleri hadisler özelinde giriştiği metin analizlerinin ne derece ikna edici olduğudur.

#### 1.4. Çalışmanın Metodu

Çalışma yöntemimizi niteliksel ve niceliksel olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Zira çalışma boyunca hem metin analizlerine hem de tarihsel eleştiriye yer verilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin hadis değerlendirmeleri üzerine tarafımızca yapılan metin analizleri, müşkil hadislerle yaklaşımımızın nasıl olması gerektiği yönünde bize ipuçları sunarken; 12. yüzyılın Bağdat'ına ilişkin tarihi malumat, dönemin siyasî, içtimaî ve ilmî yapısının müellif üzerindeki yansımalarını tespit etmeyi kolaylaştırmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin hadis değerlendirmeleri ile söyleminin doğru anlaşılmasında bu çabanın son derece önem arz ettiği kanaatindeyiz. Çalışmanın niceliksel yönü ise sunulan istatistiksel bilgilerdir. İbnü'l-Cevzî'nin müşkilü'l-hadîs metodu keşfedilmeye çalışılırken kitaptaki hadislerin tamamı okunarak belirli başlıklar altında kategorize edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, kitapta yer alan sahih hadislerin hadis ile veya Kur'an ile çelişmesi gibi problem sebepleri ve bunlara İbnü'l-Cevzî'nin verdiği cevaplar tespit edilerek grafikler eşliğinde sunulmuştur.

İbnü'l-Cevzî'nin hayatına dair bilgiler için öncelikle tabakât ve ricâl kitaplarına müracaat edilmiştir. Eş zamanlı olarak hicri 6. yüzyılın Bağdat'ına dair bilgileri ihtiva eden tarih kitapları tetkik edilmiş ve dönemin Bağdat'ının *Keşfü'l-Müşkil*'e etkileri yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca *Keşfü'l-Müşkil*'in literatür olarak hangi kategoriye dahil edilebileceği hususunu tespit için eserin yapısal analizi yapılmış, diğer şerh ve müşkilü'l-hadîs kitaplarıyla mukayesesi yapılmıştır. Ek olarak eserin muhatap kitlesini tespit edebilmek için de kitabın mukaddime kısmı tetkik edilmiş ve kitap içinde

karineler aranmıştır. Öte yandan, *Keşfü'l-Müşkil'in*, el-Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahihayn* üzerine yazılması iki kitabın da eş zamanlı okunmasını gerekli kılmıştır. Çünkü İbnü'l-Cevzî hadislerin tamamını değil sadece işkâl içeren kısımlarını kitabında ele almıştır. Hadislerdeki çelişki türleri ve bunları bertaraf etmek için İbnü'l-Cevzî'nin hangi yöntemleri kullandığını ortaya koyabilmek için kitap baştan sona okunmuş, eserdeki hadislerin çelişki türleri ve çözüm yolları kümelendirilmiştir. Sonrasında her bir çelişki türü ve çözüm yolu kısaca tarif edilerek örneklerle açıklanmıştır. Burada temsil yönü yüksek örnekleme yöntemine başvurulmuştur. Hadislerin hepsine tezde yer vermek mümkün olmadığından her bir başlık için bir veya iki örnek hadis, Arapça ve Türkçe metniyle birlikte aktarılmıştır. Kitap genelinde tespit edilen işkâller ve çözüm yolları ise tezin sonundaki ekler kısmında tablolar halinde verilmiştir. Bununla birlikte, İbnü'l-Cevzî'nin müşkil hadislere dair analizleri ortaya konurken, diğer müşkil ve şerh kitaplarındaki açıklamalarla mukayeseler yapılmış, böylelikle onun yorumlama gücü tebarüz ettirilmeye çalışılmıştır.

İbnü'l-Cevzî bir hadisteki işkâli giderirken bazen birden fazla yönteme (cem', nesh, tercih) başvurarak birkaç çözüm yolu sunmuştur. Ancak tezde sadece konu başlığıyla ilgili örneğe yer verilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin aynı hadis özelindeki diğer yorumları arasında öne çıkan bir açıklama varsa, o da dipnotta zikredilmiştir.

Tezdeki hadislerin Arapça metinleri el-Mektebetü'ş-Şâmile'den aktarılmıştır. Kitap ve âlim isimleri yazılırken Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi esas alınmıştır. Ayrıca kitap isimleri italik yazılmıştır. Dipnotlar İsnad atıf sistemine göre düzenlenmiştir. Eserler ilk geçtiği yerde tam künye ile verilmiş, tekrarı halinde de kısaltılarak aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, âlimlerin vefat tarihleri sadece ilk geçtikleri yerde hicri ve miladi olarak gösterilmiş, yakın zamanda yaşamış kişilerin ise miladi takvime göre doğum-vefat tarihleri zikredilmiştir.

## 1.5. Çalışmanın Temel Kaynakları

İbnü'l-Cevzî'nin detaylı biyografisi için İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân'ı*; Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Tezkiretü'l-Huffâz ve Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm'ı*; İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*'sine müracaat edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin içine

doğduğu dönemi anlamak için kendi eserleri olan *el-Muntazam fi Tarihi 'l-Mülûk ve 'l-Ümem*, *el-Kussâs ve 'l-Müzekkirîn*, *eş-Şifâ fi Mevâizi 'l-Mülûk ve 'l-Hulefâ* ve *Saydü 'l-Hâtir* kitaplarının yanı sıra İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi 't-Târîh* 'i ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve 'n-Nihâye* 'si gibi klasik tarih kaynaklarından istifade edilmiştir. Ayrıca Otto Yayınları tarafından neşredilen *Tarihte Müslümanlar* ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi* gibi yeni yayınlar ile TDV *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), *The Encyclopaedia of Islam* (2<sup>nd</sup> edition) ve *Keşfü 'z-Zunûn* gibi başvuru kaynaklarına da sık sık müracaat edilmiştir.

Muhtevaya yönelik olarak, Müşkilü'l-Hadîs sahasında telif edilmiş temel eserlerden çalışmamız boyunca istifade edilmiştir. İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifi 'l-Hadis* 'i, İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuhû* eseri, Ebu Ca'fer et-Tahâvî'nin *Şerhu Müşkilü'l-Âsâr* 'ı ve *Şerhu Meâni 'l-Âsâr* 'ı ve Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-İcâbe li İrâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-Sahâbe* bunlar arasında sayılabilir. Bu kitaplardan *Te'vilü Muhtelifi 'l-Hadis*, *Müşkil Hadislerin Yorumu* başlığıyla İtisam yayınları, *Hadis Müdafası* başlığıyla da Otto yayınları aracılığıyla; *Şerhu Müşkili 'l-Âsâr* da *Sünneti Doğru Anlamak* başlığıyla Beka yayınevi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu 'l-Bârî* 'si, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *İkmâlü 'l-Mu'lim bi fevâ'idi Müslim* 'i, İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* 'ı ve Ahmed Davutoğlu'nun *Sahîh-i Müslim Şerhi* hadisleri birbiriyle mukayese ederken istifade ettiğimiz kitaplardandır. Türk akademisyenler tarafından kaleme alınan şu kitaplar da yardımcı kaynaklar arasında zikredilebilir: İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*; Yavuz Köktaş, *Çelişkili Hadisler ve Çözüm Yolları*; Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*; Enbiya Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*.

Bir alimin bir kitabı özelindeki metodu üzerinde çalışmak akademi dünyasında yaygın bir gelenek olduğu için ulemanın müşkilü'l-hadis metodunu ortaya koymak maksadıyla kaleme alınmış önemli sayıda tez ve makaleler mevcuttur. Araştırmanın muhtevasını şekillendirme noktasında istifade edilen akademik çalışmalardan bazıları şunlardır: Muhammet Dîvânî, *Kaybolan Bir İlim Dalı: Müşkilü'l-Hadîs*; Bayram Kanarya, *İmam Şâfî'nin "İhtilâfu 'l-Hadîs" İsimli Eserinde Müteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi*; Abdurrahman Ece, *Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri*:

*İbn Fûrek Örneği*; Hatice Dülber, *Hadislerde Yorum “Tevil” Geleneği: İbn Kuteybe Örneği*; Şuayip Seven, *Tahâvî'nin Şerhu Müşkilü'l-Âsâr'ında İhtilaflı Rivayetleri Çözüm Yöntemi*; Mustafa el-Jakânî, *Gradualism in Resolving Ranks of Conflict and It's Effects in Mukhtalif or Mushkil Hadith: A Study on Ibn Qutayba's Ta'wil Mushkil al-Hadith*; Abdulmelil Gazâlî, *Ibn Qutaybah al-Dnawar wa Manhaj al-Ta'wil fi Fiqhi Mukhtalif al-Hadith*; Abdurrahman ez-Zehrânî, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhû li İbn Fûrek*.<sup>3</sup>

Diğer taraftan, klasik literatürde müşkilü'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs arasındaki farklara değinen pek kaynak olmadığı için bu konu özelinde modern dönemde yapılan bazı çalışmalardan tezimizde yararlanılmıştır: Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*; Sa'duddîn Mansûr ve Ahmed Banga, *Mushkil al-Hadîth: Issues and Solutions*.

## 1.6. Literatür Değerlendirmesi

Araştırmalarımıza göre, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* kitabına yönelik ulusal ve uluslararası çapta sadece bir doktora tezi yazılmıştır. 1990-91 yıllarında Pakistan'ın Pencap Üniversitesinde Nasr İbrahim Fadl el-Bennâ tarafından yazılan tezde, kitabın sadece ilk cildi tahkik edilmiştir.<sup>4</sup> Nasr İbrahim, tezinde Medine İslam Üniversitesi ve Princeton Üniversitesindeki nüshalara itimat etmiştir. Tezde tahkik kısmı haricinde sünnetin önemi, konuyu tercih sebebi ve tezin planı başlıklarına yer verilmiştir. Tezin kitabın bir cildini kapsaması, yazıldığı dönem itibariyle kitaba dair şümüllü bilgiye sahip olmaya mâni bir durumdur.

---

<sup>3</sup> Fatih Çimen, *İbn-i Fûrek ve Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuh Adlı Eseri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015); Abdurrahman Ece, “Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/2 (2018), 548-577; Hatice Dülber, “Hadislerde Yorum ‘Tevil’ Geleneği: İbn Kuteybe Örneği”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/53 (2017), 114-137; Bayram Kanarya, “İmâm Şafî'nin ‘İhtilâfu'l-Hadîs’ İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8 (2012), 101-128; Şuayip Seven, “Tahâvî'nin Şerhu Müşkilü'l-Âsâr'ında İhtilaflı Rivayetleri Çözüm Yöntemi”, *Eskiye Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2021), 27-54; Abdurrahman Zehrânî, “Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhu li-İbn-i Fûrek”, *Mecelletü 'Ulûmi's-Şerîat ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye* 87 (2021), 386-437; Abdul Malik Ghozali, “İbn Qutaiba al-Dnawar wa Manhaj al-Ta'wil fi Fiqhi Mukhtalif al-Hadîs wa Âşâruhu al-'İlmiyyah fi al-'Âlami al-Islâmiyyi wa Indonesia”, *Universitas Islam Negeri Raden Intan Lampung* 1/1 (2018), 67-106; Mustafa Jakani, “Gradualism in Resolving Ranks of Conflict and It's Effects in Mukhtalif or Mushkil Hadith: A Study on Ibn Qutayba's Ta'wil Mushkil al-Hadith”, *Journal of Ma'alim al-Quran wa al-Sunnah* 17/2 (2021), 137-151.

<sup>4</sup> Nasr İbrahim Fadlî'l-Bennâ, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn (Dirâse ve Tahkik)* (Lahor: Pencab Üniversitesi, Doktora, 1991).

Kitabı tahkik eden bir diğerk isim de Ali Hüseyin el-Bevvâb'tır. 1997 yılında Daru'l-Vatan yayınevi tarafından neşredilen kitabı, ilgili doktora tezinden farklı kılan en önemli unsur kitabın dört cildi kapsamasıdır. Bevvâb çalışmasında İngiltere, Hindistan, Rabat, Mısır ve Bağdat'ta bulunan beş farklı nüshadan istifade etmiştir. Ali Hüseyin el-Bevvâb'ın kitabın mukaddime kısmında sunduğu bilgiler eseri anlama adına önemlidir. Doksan yedi sayfadan oluşan mukaddime kısmında el-Bevvâb, İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, ona yöneltilen eleştiriler, kitaptaki yöntemi gibi noktalara temas etmiştir.

Bu iki tahkikteki tahrîc kısımlarının çalışmamıza doğrudan katkısı olsa da tezimiz muhteva itibariyle tahkikten farklı niteliktedir.

Öte yandan, Bünyamin Erul'un *Keşfü'l-Müşkil*'i kritik ettiği kitap değerlendirmesi 2004 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi tarafından yayımlanmıştır.<sup>5</sup> Erul, yedi sayfadan oluşan yazısında, kitabın muhtevasını ve İbnü'l-Cevzî'nin kitap genelindeki yöntemini maddeler halinde açıklamıştır. Daha çok *Keşfü'l-Müşkil*'in mukaddimesine ve Ali Hüseyin el-Bevvâb'ın dirâsesine işaretlerde bulunan Erul'un yazısı, İbnü'l-Cevzî'nin çelişkili hadisler özelindeki metoduna dair bilgi içermemektedir.

Ahmed Dahlan'ın kaleme aldığı, *Menhecü el-İmâm İbni'l-Cevzî fî Kitâbihi: el-Keşfü li-Müşkili's-Sahîhayn* başlıklı makale, 2014 yılında Dialogia dergisinde yayımlanmıştır.<sup>6</sup> Makalede, İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil* genelindeki yöntemi incelenmekle beraber, müellifin hayatı, kitabın kaynakları gibi bilgilere de yer verilmiştir. Kitap tanıtımına benzer nitelikte olan bu makale, Ali Hüseyin el-Bevvâb'ın tahkikindeki malumatın benzerlerini haizdir. Dolayısıyla makalede özgün malumata pek rastlanmamıştır. Çalışmanın tarafımızca özgün bulunan yönü, Ahmed Dahlan'ın İbnü'l-Cevzî'nin müşkil anlayışının literatürdeki müşkilden farklı olduğunu göstermesidir. Sonuç olarak, tezimiz İbnü'l-Cevzî'nin kitap özelindeki yöntemini incelemesi yönüyle makalenin muhtevasından farklılaşır.

<sup>5</sup> Bünyamin Erul, "Keşful-müşkil min Hadisi's-Sahîhayn", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 313-319.

<sup>6</sup> Ahmad Dahlan, "Manhaj al-Imâm Ibn al-Jawzî fi Kitâbihi: el-Keşfü li-Müşkili's-Sahîhayn", *Dialogia* 12/1 (2014), 142-160.

Son yıllarda, Malezya İslam Üniversitesi bünyesindeki *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies*'de müşkilü'l-hadîse dair yayımlanan makaleler dikkat çekmektedir.<sup>7</sup> Bahsi geçen dergide 2021 yılında yayımlanan makalelerden birinde *Keşfü'l-Müşkil* hakkında iki sayfalık bilgiye yer verilmiştir.<sup>8</sup> Muhammed el-Etrebî ve Hasan Süleyman tarafından telif edilen *The Methodology of Dealing with Problematic Hadith: A Fundamental and Applied Study* başlıklı makalede yazarlar, *Keşfü'l-Müşkil*'in lügavi izahlardan oluşması gibi bazı karakteristik özelliklerine değindikten sonra kitap özelinde İbnü'l-Cevzî'ye yapılan bir takım eleştirilere yer vermişlerdir. Bu noktada, kitabın *Sahihayn*'daki bütün işkalleri kapsamaması, İbnü'l-Cevzî'nin işkal olarak sunduğu bazı hadislerin aslında problem içermemesi gibi tenkitleri aktarmışlardır. Tüm bu bilgilere rağmen makalede kitap hakkında bilgi edinmek isteyen biri için yeterli açıklamalara yer verilmemiş, yazar üzerine yapılan eleştiriler gibi konulara değinilmiştir.

Sonuç olarak, *Keşfü'l-Müşkil* üzerine yapılmış çalışmalar olmakla birlikte spesifik olarak İbnü'l-Cevzî'nin kitaptaki müşkil hadisleri giderme yöntemine temas eden veya kitabın bağlamına yönelik analizler yapan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu noktaların tezimizde doldurmayı hedeflediğimiz boşluklar olduğunu söyleyebiliriz.

### 1.7. Kavramsal ve Tarihsel Çerçeve

Bu başlık altında müşkilü'l-hadîs ilminin doğuş ve gelişimini anlamamıza katkıda bulunacak kavramsal ve tarihsel gelişmeler yansıtılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, müşkilü'l-hadîs kitapları telif edilinceye kadar hadis ilminin gelişim süreci, ilgili disiplini ortaya çıkaran faktörler ve ona duyulan ihtiyaç aktarılacaktır. Bununla birlikte müşkilü'l-hadîs mefhumu tanıtılıp onun muhtelifü'l-hadis kavramından farkı ortaya konulacaktır.

---

<sup>7</sup> Asya kıtasında müşkilü'l-hadîs alanında yayımlanan çalışmalardan bazıları şunlardır: Sâmîye Zekerîyya Muhammed, *El-İşkâl fi'l-Hadîs ve Envâuhû ve Davâbitu Hulûlihi* (Malezya: el-Câmiatü'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, Yüksek Lisans, 2013); Fethuddîn Beyânûnî, "Müşkili'l-Hadîs: İşkâliyyetü'l-Mustalah ve Târihu'n-Neşet", *Mecelletü'l-İslâm fi Asya* 2/1 (2005), 37-63; Sa'duddîn Mansûr - Ahmed Banga, "The Concept of Mushkil and Mustashkal in Hadîth Studies and its Criteria", *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies* 5/1 (2021), 98-128.

<sup>8</sup> Muhammed el-Etrebî - Hasan Süleyman, "The Methodology of Dealing with Problematic Hadîth: A Fundamental and Applied Study", *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies* 5/1 (2021), 56-74.

### 1.7.1. Hadis İlminin Gelişim Süreci

Hadis ilminin gelişimine dair dört evreden söz edilmektedir. Bunlar hıfz, kitabet, tedvin ve tasniftir. Hıfz aşamasında sahabîler hadisleri farklı sebeplere binaen ezberliyordu. Bunlar arasında hadisleri tebliğ etme arzusu, hadisin dindeki yüksek değeri ve rivayetlerin üslubunun akıcı olması sayılabilir. Bu merhalede, sahabenin sorularının bizatihi mercii Hz. Peygamber idi. Nitekim sahabe bir konuda ihtilaf ettiklerinde veyahut bir hadisteki manayı kapalı bulduklarında doğrudan Nebi'ye başvurarak sorunlarını giderirlerdi. Öte yandan, bu dönemde Nebi hayatta olduğu için, hadislerin yorumlanmasına dair izahlar ve münakaşalar oldukça azdı.<sup>9</sup> Ayrıca, hıfz merhalesinde hadisleri anlama merkezli bir tutum söz konusuysen, sonraki aşamalar da hadisleri yorumlama girişimleri öne çıkmaya başlamıştır.

İkinci merhale olan kitabet aşaması, hadislerin yazılmaya başladığı zaman dilimine tekabül etmektedir. Abdullah bin Amr bin Âs ve Zeyd bin Sâbit gibi sahabeden bir kısmının hadis yazımıyla meşgul olduğu bilinmektedir. Nitekim 1000 hadisten müteşekkil olan “es-sahifetü’s-sâdika”, Abdullah bin Amr bin Âs’a nisbet edilmektedir.<sup>10</sup> Bunun yanı sıra, Câbir b. Abdillâh, Ali b. Ebî Tâlib, Semure b. Cündeb, Ebû Hureyre, Sa’d b. ‘Ubâde, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer’in de sahifeleri olduğu rivayet edilmektedir.<sup>11</sup> Hadislerin yazılması meselesine dair klasik dönemden beri süregelen bir tartışma vardır. Hadis yazımını destekleyen ve nefyeden rivayetleri<sup>12</sup> değerlendiren ulema nesh, özel izin, hadis ve ayetleri birlikte yazmanın yasaklanması

---

<sup>9</sup> Allah Resulü hayattayken sahabenin rivayetleri yorumlamasına şu örnek verilebilir: Zatü’s-Selâsil gazvesine katılan Amr bin el-Âs, soğuk bir gecede ihtilam olur ve soğuk suda yıkanmak ölüm riski barındırdığı için “Kendi kendinizi öldürmeyiniz. Şüphesiz ki Allah çok merhametlidir.” ayetine itimat ederek teyemmüm abdesti alıp Müslümanlara namaz kıldırır. Amr bin el-Âs’ın ayetten çıkardığı bu hükmü işiten Hz. Peygamber tebessüm eder ve sessiz kalır. bkz. Süleyman es-Sicistânî Ebû Dâvud, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Daru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 2009), 1/249.

<sup>10</sup> Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 44.

<sup>11</sup> Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 48-67; A’zamî sahabeden elli bir kişinin hadis yazımıyla meşgul olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Muhammed Mustafa el-A’zamî, *Dirâsât fî’l-Hadis en-Nebevî ve Tarihi Tedvînihi* (Beyrut: el-Mektebû’l-İslamî, 1980), 92-142; Muhammed Mustafa el-A’zamî, *Hz. Peygamber’in Kâtipleri*, çev. Durak Pasmaz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2017), 45-183.

<sup>12</sup> Detaylı bilgi için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Takyyidu’l-İlim* (Beyrut: İhyau’s-Sünne en-Nebeviyye, 1949) Müellif bahsi geçen kitapta hadislerin kitabetine dair rivayet edilen bütün hadisleri incelemektedir. Hadislerin yazılmasını nehyeden dört farklı rivayeti ele alan Hatîb el-Bağdâdî, bunlardan sadece Ebû Saîd el-Hudrî kanalıyla gelen rivayetin sahih olduğu kanaatine varır. Diğer taraftan hadis kitabetini destekleyen birçok sahih rivayete de eserinde yer verir.

ve Kur'an'ı ihmal görüşlerini ortaya atmışlardır.<sup>13</sup> Klasik dönemde benimsenen görüş nesh iken, modern dönemde Kur'an'ı ihmal görüşü öne çıkmıştır.<sup>14</sup>

Hafızanın artan ilmi birikimi taşıyamaması,<sup>15</sup> Hz. Osman'ın vefatıyla yükselen fitne olayları ile birlikte Haricilik, Şia vb. batıl fırkaların hadis uydurmaya başlaması gibi<sup>16</sup> sebepler üçüncü safha itibar edilen tedvin faaliyetlerinin başlamasını tetiklemiştir. Emevi Halifesi Ömer bin Abdülaziz'in (ö. 101/720) emriyle İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) öncülüğünde başlayan bu süreçte, dillerde dolanan ve farklı yazı malzemeleri üzerinde dağınık halde bulunan hadisler, belirli bir tasnife tabi olmaksızın yazıya geçirilerek bir araya getirilmiştir.<sup>17</sup> Tedvin süreci, hem toplum sorunlarına çözüm ararken istifade edilen yazılı malzemenin bir araya getirilmesine hem de rivayetlerdeki tearuz gibi problemlerin daha net görülmesine imkân sağlamıştır. Tedvin faaliyeti bu yönüyle hadis şerhçiliğinin ortaya çıkmasında önemli bir dönüm noktasıdır.<sup>18</sup>

Dördüncü aşama ise tasniftir. Hicri ikinci yüzyılım ortalarına doğru başlayan bu merhalede, dağınık halde bulunan yazılı malzeme bir sisteme tabi tutularak konularına veya ravilerine göre kategorize edilmiştir.<sup>19</sup> Bu süreç içerisinde *Muvatta'* ve *Sahih-i Buhârî* gibi öne çıkan bazı hadis musannefatı, hadis şerh geleneğinin doğuşunu tetiklemiştir. Nitekim şerh edilen ilk hadis kitabı olan *Muvatta*, erken dönemde Abdülmelik b. Habîb el-Endülüsî (ö. 238/853) ve Yahya b. Zekeriya el-Müzeyn (ö. 259/873) tarafından şerh edilmiştir. Sahih-i Buhari'yi ilk şerh eden kişi olan Hattâbi (ö. 388), eserini *A'lâmü's-Sünen* olarak isimlendirmiştir.<sup>20</sup> Hadislerin şerh edilmeye başlanmasında temel metinlere ulaşma arzusu da etkili olmuştur.

<sup>13</sup> Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 56.

<sup>14</sup> Detaylı bilgi için bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2019), 78-88; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 2017), 11.

<sup>15</sup> Zişan Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2009), 105.

<sup>16</sup> Detaylı bilgi için bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 135-136; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 89-93; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2015), 36-38.

<sup>17</sup> Mehmet Efendioğlu, "Tedvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/267.

<sup>18</sup> Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", 105.

<sup>19</sup> Yücel, *Hadis Tarihi*, 49.

<sup>20</sup> Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", 15.

Hadis şerhçiliğinin teşekkülünü etkileyen merhaleler özetle şunlardır:

- a. Anlama safhası (Hıfz)
- b. Münferit rivayetleri yorumlama (Kitabet, tedvin, tasnif)
- c. Hadis rivayetlerini bir araya getiren belirli bir eseri şerh etme<sup>21</sup>

Hadis ilminin teşekkül safhaları dahilinde sayılan her bir dönem ihtiyaca binaen gelişim göstermiştir. Ayrıca her bir merhale, bir sonrakinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim hadislerin şerh edilmesi de bu gelişim sürecinin doğal sonucudur. Zira tedvin ve tasnif süreçleri tamamlanmadan hadislerin metnine dair derin tartışmaların yapılması tabii değildi.

Hadis şerhleri, rivayetleri birçok perspektiften ele almaları bakımından oldukça kapsamlı eserlerdir. Zira Nureddin İtr (ö. 1937-2020), hadis ilminin bazı alt dallarının metni açıklayıcı ilimler olması bakımından hadis şerhçiliği ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Bu ilim dalları şunlardır: *Garîbu'l-Hadis*, *Esbâbu Vurûdi'l-Hadis*, *Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuhu*, *Muhkemu'l-Hadis ve Muhtelifu'l-Hadis*.<sup>22</sup>

### 1.7.2. Müşkilü'l-Hadîs İlimi ve Önemi

Müşkilü'l-hadîs ilmi dirâyetü'l-hadîs ile alakalı ilimlerden biridir. Bu ilmi karşılayan diğer isimler de şunlardır: *Es-sünenü'l-müteârıza*, *teâruzu'l-ahbâr*, *muhtelifu'l-hadis*.<sup>23</sup> Müşkil kelimesi sözlükte, iç içe geçen renkleri beyan etmek ve kandaki beyazı izah etmek için kullanılmıştır.<sup>24</sup> Müşkil lafzı terimsel olarak ise anlamı kapalı olan her sözü kapsamaktadır. Ayrıca karıştırmaya yol açabilecek lafız; nokta, hareke, i'râb yönünden güçlük arz eden kelime; anlaşılması güç bir ifade içeren hadis olarak da tanımlanmıştır.<sup>25</sup>

Müşkilü'l-hadîs ve muhtelifu'l-hadîs tesmiyeleri farklı tanımlarla anılmaktadır. Öyle ki, muhtelifu'l-hadîs ilmi hadislerin birbiriyle olan tearuzunu inceleyen bir disiplinken; müşkilü'l-hadîs ise bir hadisin diğer hadislerle yahut Kur'an, icmâ, kıyas,

<sup>21</sup> Türcan, "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", 130.

<sup>22</sup> Nureddin İtr, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1981), 321.

<sup>23</sup> İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İFAV, 2016), 29.

<sup>24</sup> Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414) c. 11/357.

<sup>25</sup> Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2019), 240.

akıl, tarih gibi başka delillerle çelişmesinden kaynaklanan kapalılığı inceleyen ilim dalı olarak tanımlanmıştır.<sup>26</sup> İhtilaf kavramı aykırılık manasına geldiği için işkâl kavramına nazaran daha sınırlıdır. Dolayısıyla müşkilü'l-hadîs mefhumu, muhtelifü'l-hadîsi kapsayıcı niteliktedir.<sup>27</sup> Çünkü her ihtilaf (aykırılık) bir işkâl (anlama zorluğu) iken her işkâl bir ihtilaf değildir. Öte yandan bu iki başlığın birbirleri yerine kullanılabilirdiğini öne sürenler de olmuştur. Bu iddiaya delil olarak da şu söylenebilir. Bu alanda yazılmış olan ilk eserlerden biri olan İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifü'l-Hadîs*'i içerik itibariyle akıl, icmâ ve kıyas ile çelişen hadisleri incelemesine rağmen *Muhtelifü'l-Hadîs* başlığını almıştır.<sup>28</sup> Dolayısıyla bu durum yukarıdaki tanımlara zıtlık arz etmektedir. Ezcümle, bu iki tesmiyenin birbiri yerine kullanımı da vakidir.<sup>29</sup> Nitekim son dönem muhaddislerinden el-Kettâni (ö. 1857-1927),<sup>30</sup> Muhammed Ebû Zehv (ö. 1909/1983)<sup>31</sup> ve Nureddin İtr<sup>32</sup> ikisini aynı anlamda kullanmıştır.

Sözü geçen ilmin teorik olarak ilk dayanağı hadis usulü kitaplarıdır. Dolayısıyla bu disiplinin klasik kitaplardaki tarihi gelişimini incelemekte fayda görülmektedir. İlk hadis usulü müelliflerinden olan Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *Marifetü Ulûmi'l-Hadîs* başlıklı eserinde, alimlerin sahihlik ve zayıflık bakımından eşit gözükken iki rivayetten birini tercih ederek onunla amel ettiğini ifade etmiştir. Bahsi geçen disiplini müstakil bir başlık altında ele almayan Hâkim, birkaç örnek üzerinden bu ilmin kapsamını açıklamakla iktifa etmiştir.<sup>33</sup>

Hadis usulünde bir dönüm noktasını temsil eden İbn Salâh (ö. 643/1245) ise *Mukaddime*<sup>34</sup> adlı eserinde bu konuya 36. konu başlığı altında yer vermiştir. İbn

<sup>26</sup> Şeref el-Kudât, "Muhtelifü'l-Hadîs İlmî, Usûlü ve Kuralları", çev. Halil İbrahim Doğan, *Journal of Analytic Divinity* 2/2 (2018), 118; Yavuz Köktaş, *Çelişkili Hadisler ve Çözüm Yolları* (STS Yayınları, 2015), 19.

<sup>27</sup> Abdullah Aydın, "Muhtelifü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/74; Sa'duddîn Mansûr - Ahmed Banga, "Mushkil al-Ĥadîth: Issues and Solutions", *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies* 5/2 (2021), 40.

<sup>28</sup> Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 119.

<sup>29</sup> Muhammed Divani, "Kaybolan Bir İlim Dalı: Müşkilü'l-Hadis", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 108.

<sup>30</sup> Muhammed b. Ca'fer el-Kettâni, *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-Müstatrafe)*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 336.

<sup>31</sup> Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1959), 471.

<sup>32</sup> İtr, *Menhecü'n-Nakd*, 337.

<sup>33</sup> Ebû Abdullah Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 122.

<sup>34</sup> Bu kitabın bilinen diğer isimleri de *Ulûmü'l-Hadîs* ve *Marifetü Envâi Ulûmi'l-Hadîs*'tir.

Salâh'ın hadisler arasındaki problemleri giderme yöntemleri sırasıyla şöyledir: Eğer zahiren birbiriyle çelişkili görülen hadisleri bir manada birleştirmek, uzlaştırmak mümkünse hadisler cem edilir. Şayet bu imkân dahilinde değilse, nesh ve tercih yöntemlerine başvurulur. Rivayetlerin söylendiği zaman dilimi tespit edilebiliyorsa, hadislerden birinin nasih diğerinin de mensuh olduğuna itibar edilir. Bunun da mümkün olmadığı durumlarda ise, bir rivayet diğerine belli kriterlere itimat edilerek tercih edilir.<sup>35</sup> Bu ilme dair detaylı ilk çerçeveyi çizen isim olan İbn Salâh, sonraki muhaddislerinde referans noktası olmuştur.<sup>36</sup>

İmam Nevevî (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-Teysîr* adlı eserinde cem ve tercih metodlarına işaret ederken,<sup>37</sup> hadis ilminin otorite isimlerden biri olan İbn Hacer el-Askalânî ise bu ilmi daha da sistemleştirerek cem, nesh, tercih ve tevakkuf yöntemleriyle problemin ortadan kalkacağını ifade etmiştir.<sup>38</sup>

Bütün bunlardan hareketle, müşkilü'l-hadîs ilmi şu şekilde tanımlanabilir: Hadisin diğer bir hadisle zahiren veya gerçekten çelişkili olması veya hadisin akla, Kur'an'a veya dile aykırı olmasından kaynaklanan karışıklık ve kapalıdır.

İmam Nevevî, İslami ilimlerde derinlik elde etmek isteyen her ilim talebesinin müşkilü'l-hadîs ilmine vakıf olması gerektiğini ve bu ilmin hadis usulünün ehemmiyet arz eden alt dallarından biri olduğunu ifade etmiştir.<sup>39</sup>

Hadis ilminin alt dallarından biri olan müşkilü'l-hadîs birçok önemi haizdir:

- a. Zahiren birbiriyle problemlili görülen rivayetler üzerine eğilen bu disiplin, hadislerin zayi olmasına mâni olmaktadır. Bir rivayetin hadis olma ihtimalini hiçbir zaman göz ardı etmeyen ulemanın temel gayesi, rivayetlerin her birini işlevsel kılabilmektir. Bu minvalde, ilk olarak her iki rivayetle de amel etmenin yollarını aramışlardır. Zira bu durumu destekleyen bir mecelle kaidesi de vardır: “Kelâmın i‘mâli ihmâlinden evlâdır.”<sup>40</sup>

<sup>35</sup> Takıyyüddin Ebû Amr İbn Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, thk. Nureddin Itr (Şam: Dâru'l-Fikr, 1986), 284-286.

<sup>36</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 42.

<sup>37</sup> Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*, thk. Muhammed Osman el-Haş (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 90.

<sup>38</sup> Ebu'l Fadl Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nureddin Itr (Şam: Matbaatü's-Sabah, 2000), 76-79.

<sup>39</sup> Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*, 90.

<sup>40</sup> Ahmet Şimşirgil - Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle* (İstanbul: KTB Yayınları,

- b. Müşkilü'l-hadîs ilmi dirâyet ağırlıklı bir disiplindir. Dolayısıyla bu ilimle meşgul olan muhaddisler, rivayetler arasındaki problemleri gidermeye çalışırken muhakeme ve karşılaştırmalar yapmak, akli izah ve çıkarımlarda bulunmak gibi salt nakilciliğin ötesine geçtiklerinden daha derinlikli ilmi müktesebata sahip olurlar. Diğerlerine kıyasla yorumlama yetkinliklerinde bariz üstünlük elde ederler.
- c. Modern zamanlarda hadisleri itibarsızlaştırma girişimleri epeyce artmıştır. Hadis metinleri içerisinden özenle seçilen bazı rivayetler akla aykırı olduğu iddiasıyla itibarsızlaştırılarak hadislere olan güven azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu minvalde, müşkilü'l-hadîs ilmine olan ihtiyacın boyutu ve onun günümüzdeki ehemmiyeti aşikardır. Nitekim bu disiplinin muhatap kitlesine uygun bir şekilde gelişim göstermesi hadislere dair oluşan şüphelerin ortadan kalkmasını kolaylaştıracaktır. Buradaki önemli noktalardan biri de işkâlleri çözmeye çabalarının ikna edici nakli ve akli argümanlarla desteklenmesidir. Bu konuda her çabanın bu amaca hizmet ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Bazen işkâli çözmeye gayretleri, işkâle dair soruların daha da çoğalmasına sebep olabilmektedir.

Tüm bu zikredilenlerin yanı sıra, bu metodolojinin ehemmiyeti daha spesifik olarak şu noktalarda kendini göstermektedir:

- a. Problemleri gözükken hadislere doğru açıdan bakıldığı zaman onlarda herhangi bir işkâl olmadığını beyan etmek.
- b. Hadisler hakkında oluşan şüpheleri ortadan kaldırmak.
- c. Bazı râvilerin kusurlarını ortaya çıkarmak.
- d. Metin tenkidinin erken dönemlerde var olduğunu göstermek.<sup>41</sup>

### 1.7.3. Müşkilü'l-Hadis İlminin Doğuşunu Etkileyen Unsurlar

Hadislerin ilk muhatabı olan nesil sahâbedir. Onlar ana hatlarıyla Hz. Peygamber'in hayatına şahit olmuşlardır. Sahâbe, hadisleri ya doğrudan Hz. Peygamber'den duymuştur ya da birbirlerine aktarmak suretiyle hafızalarına nakşetmişlerdir. Bu dönemde Hz. Peygamber'in hayatta olması, sahâbenin arasında ortaya çıkabilecek

---

2008), 133.

<sup>41</sup> el-Kudât, "Muhtelifü'l-Hadîs İlmi, Usûlü ve Kuralları", 123.

ihtilafların büyük ölçüde önüne set çekmiştir. Çünkü sahâbe hadislerde mana olarak herhangi bir kapalılığa rastladıklarında veya garip lafızları doğru anlama haml edemediklerinde ilkin Hz. Peygamber'e müracaat etmeyi düşünmüşlerdir. Hz. Peygamber ile hanımı Hz. Âişe arasında geçen şu diyalog buna bir misaldir: Bir gün şu hadisi "Her kim Allah'a kavuşmayı arzularsa Allah da onunla buluşmayı ister. Her kim de Allah ile buluşmayı arzulamazsa Allah da onunla buluşmayı dilemez." işiten Hz. Âişe ölümü istemediğini ifade eder. Bunun üzerine Nebi şu sözlerle hadise açıklık getirir: "Hayır, söylediğin gibi değil. Allah'ın rahmeti ve Cenneti mümine müjdelendiği zaman o, Allah'a kavuşmak ister; işte o vakit Allah da ona kavuşmayı arzu eder. Kâfir bir kimse ise öleceği zaman Allah'ın azabı ve cezasıyla müjdelendir. Böyle bir kimse için önündeki şeyden daha kötü bir şey yoktur. Bu sebeple o, Allah'a kavuşmayı istemez, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz."<sup>42</sup>

Hz. Âişe'nin bu ilmin gelişimine ileri düzeyde katkıda bulunduğu bilinmektedir. O, rivayetleri Kur'an'a, akla, mantığa, dil kurallarına veya bir başka hadise arz ederek anlama gayesi gütmüştür. Ayrıca dillerde dolaşan bazı hadislerin yanlış rivayet edildiğini öne sürerek sahâbileri tenkit etmiştir.<sup>43</sup> Bu duruma misal olarak şu zikredilebilir: Abdullah bin Ömer'in rivayet ettiği "Dirilerin ağlaması ölüye azap verir" hadisi,<sup>44</sup> Hz. Âişe'ye göre, "Hiç kimse başkasının sorumluluğunu üstlenmez"<sup>45</sup> ayetiyle çelişmektedir. Ayrıca o, İbn Ömer'in bu hadisi unutarak veya hata ederek yanlış rivayet ettiğini vurgulayarak Allah Resulü'nün, Yahudi bir kadının cenazesine tanıklık edince "Onlar ölü için göz yaşı döküyorlar, o ise azap görüyor" şeklinde bir ifadede bulunduğunu belirtmiştir.<sup>46</sup>

Üçüncü halife Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde Müslümanlar arasında ilk ihtilaflar baş göstermiştir. Çağdaş araştırmalarda bu üzücü hadislere ilk fitne olarak atıfta bulunmaktadır. Bazı kaynaklar Halife'nin, yakın akrabalarına makam ve mevki tayin ettiği iddialarının ayrışmaları körüklediğini, bu dönemde Müslümanların birliğini

<sup>42</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1993) Hadis No: 6142.

<sup>43</sup> Hz. Âişe'nin sahabeye yönelttiği itirazlar için bkz. Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: OTTO, 2016).

<sup>44</sup> Ebu Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Sahîh-i İbni Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988) Hadis No: 3135.

<sup>45</sup> El-Fâtır, 35/18.

<sup>46</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Hadis No: 1232; ez-Zerkeşî, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, 37-38.

bozmak için çabalayan pek çok kişiden birinin de Abdullah bin Sebe olduğunu vurgulamaktadır. Hz. Osman'ın hilafetinde Müslüman olan Yemenli İbn Sebe'nin, Müslümanların ittifadını bozma gayesiyle Mısır, Şam, Hicaz, Basra ve Kûfe gibi birçok İslam merkezini dolaşarak fitnesini yaydığı, dolayısıyla adı geçen figürün Hz. Osman'ın şehit edilmesine sebep olan kaos ortamını oluşturan isimlerden biri olduğu üzerinde durulur.<sup>47</sup>

Hz. Ali'nin (ö. 40/661) hilafet makamına gelmesiyle birlikte İslam coğrafyasındaki siyasi ve dini ayrılıklarda artış olmuştur. İki kola ayrılan Müslümanlardan Irak ve Hicaz halkı Hz. Ali'yi desteklerken, Şam ve Mısır halkı da Muaviye b. Ebi Süfyan'ın (ö. 60/680) hakimiyetini onaylamıştır. Bu dönemde birçok bidat ehli fırka ortaya çıkmıştır. Hz. Ali'yi yücelten Şîa ve onu tekfir eden Hariciler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yine Mürctie ve Kaderiyye gibi sahâbe neslinin sonunda neşet eden başka bidat ehli firkalar da mevcuttur.<sup>48</sup>

Siyasi ve dini ihtilafların beraberinde tezahür eden batıl firkalar, kendi görüşlerine taraftar toplayabilmek için hadis uydurarak dini otoritenin gücünü kullanmak istemişlerdir. Mesela Şîa, Hz. Ali'ye olan aşırı sevgisinden dolayı “ona bakmanın ibadet olduğunu”<sup>49</sup> vurgulayan uydurma bir hadis tedavüle sokmuştur. Bunun gibi uydurma sözlerin artışı, hadislerin birbiriyle çelişkili olduğu algısını doğurmuştur. Bu durum da mevzu bahis ilmin gelişimine yol açmıştır.

Erken dönemde tercüme edilen felsefe ve mantık metinlerinin Müslümanların eleştirel bakış açısı kazanmalarına katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Bu gelişme, hadis metinlerini çok yönlü tenkit etme yolunda Müslümanları cesaretlendirmiştir.<sup>50</sup> Özellikle Mu'tezile mezhebine mensup isimlerin hadis tenkidinde daha belirgin şekilde öne çıktığı görülmektedir. Zira problemleri hadislerle dair ilk eser telif edenlerden

---

<sup>47</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata - Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 5/49-62; Abdullah ibn Sebe'nin ilk fitne olaylarındaki rolü hakkındaki farklı görüşler için bkz. Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005).

<sup>48</sup> Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Müntekâ min Minhâci's-Sünne* (Kahire, 1374h), 386.

<sup>49</sup> Celaleddin es-Suyûtî, *el-Leâli el-Masnâa fî'l-Ehâdisi'l-Mevdûa* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417h), 1/313.

<sup>50</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 62.

biri olan İbn Kuteybe, kitabı telif sebebinin Müslümanların hadislere yönelttiği itirazlara cevap vermek olduğunu ifade etmektedir.<sup>51</sup> O, eserinde Mu‘tezile, Mürcie gibi fırkaların öne sürdüğü akli uyuşmazlık ve tenakuzlara cevaplar aramıştır. Bu sebeple mevzu bahis ilmin ortaya çıkışında iç dinamiklerin etkisinin olduğu görülmektedir.

Bu ilmin ortaya çıkmasını gerekli kılan bir diğer mesele de hadisçilere yapılan saldırılardır. Muhaddisler, uydurma hadisleri sahiplenmek ve birbiriyle çelişen hadisleri rivayet etmekle suçlanıyordu.<sup>52</sup> Bunun daha da ötesi ise, muhaddisleri hadis uyduran İslam ve Sünnet düşmanları olarak görmektir. Bu durumun hadis ilmi açısından olumlu neticeleri oldu. Nitekim muhaddisler kendilerini ve hadisleri savunma gayesiyle ilmî usuller geliştirdiler. Bunlar arasından ilk aşamada isnad sistemi ve cerh ve tadil ilminin neşet ettiği görülmektedir. Bu gelişmeler her ne kadar hadis uydurma girişimlerinin bir neticesi olarak görülse de Müşkilü’l-Hadîs ilminin zuhurunu da tetiklemiştir. Hadisleri müdafaa etme gayesiyle birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bir kısmı hadis kitabeti ve faziletine dair iken, bazıları da hadis ilminin problemleriyle ilişkilidir. Bu süreçte Garîbü’l-Hadîs, ‘İlelü’l-Hadîs, Nâsîhü’l-Hadîs ve Mensûhuhû, Müşkilü’l-Hadîs ilmi gibi rivayetlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan alt disiplinler gelişim göstermiştir.<sup>53</sup>

---

<sup>51</sup> Ebu Muhammed İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadîs* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1999), 47.

<sup>52</sup> İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadîs*, 128.

<sup>53</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 67-68.

## BÖLÜM II

### EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ VE KEŞFÜ'L-MÜŞKİL

#### *MIN HADİSİ'S-SAHİHAYN* KİTABI

##### 2.1. İbnü'l-Cevzî'nin Biyografisi ve Bağdat

###### 2.1.1. İbnü'l-Cevzî'nin Biyografisi

İbnü'l-Cevzî'nin net olmamakla birlikte 510/1114 yılında Bağdat'ın Habîb Sokağında doğduğu rivayet edilmektedir. Dedelerinden Ca'fer'e nisbetle İbnü'l-Cevzî olarak anılmıştır.<sup>54</sup> Büyük dedesinin Cevzî olarak şöhret bulması ise ya Cevze bölgesinde ikamet etmesi ya da bahçesinde ceviz ağacı bulunan tek kişi olmasıyla ilişkilendirilmiştir.<sup>55</sup> Lakabı Ebü'l-Ferec olan İbnü'l-Cevzî'nin künyesi Cemalüddîn, ismi ise Abdurrahman olmakla beraber tam ismi şu şekildedir: Ebü'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahman bin Ali bin Muhammed el-Bağdadî.<sup>56</sup> Bunun yanı sıra, Hz. Ebû Bekir'e uzanan asabiyete sahip olduğu için Kureyşî, mensup olduğu kabilesinden dolayı Teymî, doğduğu yere nisbeten Bağdadî ve bağlı olduğu mezhebe binaen Hanbelî olarak isimlendirilmiştir.<sup>57</sup>

Çocukluk yıllarına dair anekdotlar aktaran İbnü'l-Cevzî, küçük yaşlardan itibaren ilimle hemhal olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki henüz çocuk yaşlarda akranları sokakta oyun oynarken kendisinin ders çalıştığı, Cuma günlerinin haricinde dışarı çıkmamaya gayret ettiği, şüpheli olan yiyecek ve içeceklerden uzak durduğu ve

<sup>54</sup> Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-Zamân fî Tevârîhi 'l-A'yân* (Suriye: Dârü'r-Risâle el-'Âlemiyye, 2013), 22/94.

<sup>55</sup> Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/20/543.

<sup>56</sup> Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1932), 13/28.

<sup>57</sup> Mustafa Demirci, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", *Tarihte Müslümanlar* (Ankara: OTTO, 2020), 3/597.

haftalık düzenli olarak Kur'an-ı Kerim'i hatmettiği rivayet edilir.<sup>58</sup> Ayrıca onun güzel kokular sürünmeyi seven, giyimine özen gösteren, yemesine ve içmesine dikkat eden bir alim olduğu da bilinmektedir.<sup>59</sup>

Üç yaşındayken babasını kaybeden İbnü'l-Cevzî'ye dayısı ve amcası kol kanat germiştir. Varlıklı bir aileye sahip olduğu için ilim tahsil ederken maddi sıkıntı çekmemiştir. İlk eğitimine dayısı Ebü'l-Fadl Nâsır'ın yanında başlayan İbnü'l-Cevzî, ondan Kur'an ve hadis dersleri almasının yanı sıra sekiz yaşında Kur'an'ı hıfz etmiştir.<sup>60</sup> Küçük yaşlarda Bağdat'ın önde gelen isimlerinden ilim tahsil etme imkanı elde eden İbnü'l-Cevzî, Ebû Mansur el-Cevâlikî'den lügat, İbnü'z-Zâgûnî'den ise fıkıh dersleri almış ve henüz yirmi yaşına varmadan camilerde vaaz vermeye başlamıştır.<sup>61</sup> Hocası İbn Zagûnînin vefatı üzerine, onun imam olduğu Mansur Camii'nde dönemin vezirinin de iznini alarak insanlara düzenli olarak hitap etmeye başlamıştır. Bu vesileyle binlerce kişiye kendini takdim etme fırsatını yakalayan İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta ünlenmeye başlamıştır.<sup>62</sup> İbnü'l-Cevzî'nin çok etkili bir vaiz olduğu bilinmektedir. Ehlinin onun sohbetlerine sıklıkla katıldığı, gayrimüslimlerin dahi onun vaazlarından oldukça etkilendiği rivayet edilmektedir. İbnü'l-Cevzî, on binden fazla insanın vaazlarına iştirak ettiğini ifade etmektedir.<sup>63</sup>

İbnü'l-Cevzî, Abbâsî Halifesi olan Müstazî'ye (ö. 575/1180), yazdığı şu iki kitabı ithaf etmiştir: *el-Misbâhü'l-Mudî fi Devleti'l-Müstazî* ve *en-Nasr alâ Mısır*.<sup>64</sup> Bu durum onun sarayla olan irtibatını göstermektedir. İbnü'l-Cevzî'nin muhatap olduğu son halife olan Nâsır Lidînillah'ın veziri, Şia'ya mütemayil İbnü'l-Kassâb idi. İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarından rahatsız olan vezir, onu medresenin malını gasp etmekle suçlamıştır. Bu hâdise sonucunda ise, 590 senesinde halife tarafından Vâsıt'a sürgün edilmiştir. Beş yıl ev hapsine mahkûm edilen İbnü'l-Cevzî, ömrünün son yıllarını

<sup>58</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 22/94.

<sup>59</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *Saydü'l-Hâtır* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2004), 252.

<sup>60</sup> Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 21/367.

<sup>61</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/367.

<sup>62</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/29.

<sup>63</sup> İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/29.

<sup>64</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/196.

burada geçirmiştir.<sup>65</sup> Ceza süresinin tamamlanmasıyla tekrar Bağdat'a yerleşmiş, iki yıl sonra hicri 597 senesinde bir cuma gecesini 86 yaşında vefat etmiştir.<sup>66</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) onun en meşhur talebelerindendir. Öyle ki Sıbt'ın kaleme aldığı *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân* adlı kitapta dedesine dair bilgilere ulaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin sulbünden Ebu Bekir Abdurrahman (ö.554/1159), Ebu Kasım Ali (ö. 630/1232), Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Ebu Muhammed Yusuf (ö. 656/1258) ilim geleneğini sürdürmüşlerdir. Diğer öğrencilerine şu isimler örnek verilebilir: Muvaffakuddîn b. Kudâme (ö. 620/1223), İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239) ve İbn Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245).<sup>67</sup>

Ömrünün büyük bölümünü Bağdat'ta geçiren İbnü'l-Cevzî'nin üçü kadın olmak üzere seksen altı hocasının olduğu rivayet edilmektedir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Abdulvâhid ed-Dîneverî (ö. 521/1127), Ebü'l-Kâsım Hibetullah eş-Şeybânî (ö. 525/1130), İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1132), İbnü't-Taber (ö. 531/1136) ve Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145).<sup>68</sup> Bunlara ek olarak, Ebü'l-Ferec'in şu üç isimden etkilendiği nakledilmektedir: Hilyetü'l-Evliyâ sahibi Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070) ve Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119).<sup>69</sup>

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin ciltlerden müteşekkil hacimli ve risale boyutunda hacimsiz üç yüzden fazla eseri olduğu zikredilmektedir.<sup>70</sup> Bu kitaplardan yüz doksan bir tanesi *Mevzûât* kitabının mukaddimesinde Nureddin Boyacılar tarafından zikredilmiştir.<sup>71</sup> Ayrıca Hasen Dıyâuddîn İtr, müellife nispet edilen kitapların adedinin iki yüz otuz üç olduğunu ve bunlardan kırk üçünün neşredildiğini, on beşinin ise yazma halinde bulunduğunu öne sürmüştür.<sup>72</sup> Bunlara ek olarak, İbnü'l-Cevzî birbirinin özeti kitaplar telif etmiştir. Örneğin *Muğnî* adlı kitap *Zâdü'l-Mesîr*'den ihtisar edilerek gün

<sup>65</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/376-377.

<sup>66</sup> Ebü'l-Abbas Şemseddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr es-Sâdir, 1900), 3/142.

<sup>67</sup> Demirci, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî", 3/599.

<sup>68</sup> Detaylı bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/366.

<sup>69</sup> Henri Laoust, "İbn al-Djawzi", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1986), 3/751.

<sup>70</sup> Nureddin Boyacılar, *İbnü'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Hadis Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1978), 46-47.

<sup>71</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Nureddin Boyacılar (Riyad: Mektebetü Edvâu's-Selef, 1997), 1/29-37.

<sup>72</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *Fününü'l-Efnân*, thk. Dıyâuddin Hasan İtr (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 60-64.

yüzüne çıkarılmıştır.<sup>73</sup> Yine müellifin *Mevâiz* ve *Mudhiş* başlıklı kitapları birbirine benzer birçok lafzı ihtiva etmektedir.<sup>74</sup> Bir başka misal de Hz. Peygamber'in hayatını anlattığı *Vefâ* ve *el-Misbâhu'l-Mudî* kitaplarının muhteva bakımından pek çok benzerlik barındırmasıdır.<sup>75</sup> Diğer taraftan, İbnü'l-Cevzî'nin bazı kitaplarının farklı isimlerle neşredildiği de vâkidir. *El-Muntazam* kitabından bir bölüm olan *Karâmita*'nın müstakil bir eser gibi basılması buna bir örnektir.<sup>76</sup> Dolayısıyla bahsi geçen tüm bu durumlar, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin telif ettiği kitap sayısını net bir şekilde tespit etmeyi zorlaştırmaktadır.

İbnü'l-Cevzî hadis, tarih, tefsir ve akaid gibi birçok alanda kitap kaleme almıştır ve bunlardan bazıları daha fazla öne çıkmıştır.<sup>77</sup> Tarih alanındaki en meşhur eseri, ansiklopedik bir tarzda yazılan *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*'idir. Siyer tarihçiliğine dair *el-Vefâ*, şehir tarihçiliği alanında ise *Fedâilü'l-Kuds* ve *Menâkıbü'l-Bağdâd* eserleri bilinmektedir. Hadis ilmine dair birçok eser telif eden İbnü'l-Cevzî'nin şu kitapları daha çok şöhret bulmuştur: *el-Mevzûât*, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fî'l-Ehâdisi (ahbâri)'l-Vâhiye*, *el-Kuşşâş ve'l-Müzekkirûn*, *Garîbü'l-Hadis*. Ebü'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* adında bir tefsir kitabı da kaleme almıştır ve bu eser Kahraman yayınları tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca *Tefsîrû Lügati'l-Kur'ân* ve *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh*, tefsir ilmine dair telif ettiği eserlerden bazısıdır. Akaid ilmi konularını ihtiva eden kitaplarından bazıları şunlardır: *Telbîsü İblîs*, *Saydü'l-Hâtır ve Def'u Şübheti't-Teşbih*. Müellifin eserlerinden *Kitabü'l-Ezkiyâ* “Zekiler” adıyla, *Ahbârü'l-Hamkâ ve'l-Mugaffelîn* “Ahmak ve Dalgınlar Kitabı” ismiyle, *Ahbârü'z-Zırâf ve'l-Mütemâcinîn* “Latifeler” başlığıyla, *Telbîsü İblîs* de “İblis'in Hileleri” ismiyle Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır. Öte yandan, İbnü'l-Cevzî edebi yönden de kendini geliştirmiştir. Hitabetinin güçlü oluşu ve güzel şiirler yazması bunun göstergesidir. Onun edebi yönünü ve iktidarla ilişkisini anlamak için Halifeye yazdığı şu mısralara bakılabilir:

*Ey halkın efendisi, kâinatın gözbebeği*

*Halifelerin Sultanı, en yücesi*

<sup>73</sup> Enbiya Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki* (İstanbul: Ensar, 2020), 260.

<sup>74</sup> Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 260.

<sup>75</sup> Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 260.

<sup>76</sup> Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 260.

<sup>77</sup> Detaylı bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/368-369.

*Göründün halka ani bir çıkışla ortaya*

*Canlandı ruhlar ve gönlü açıklar onunla*

*Süslendi seninle dağ taş, süslendi vatan*

*Susadı kalpler, dağılınca ceylanlar*

*Bol ihsanıyla ve hoş görünüşünle...<sup>78</sup>*

İbnü'l-Cevzî'nin talebelerinden olan Muvaffakuddîn İbn Kudâme, hocası için şunları söylemiştir: “O, vaaz konusunda asrının imamıdır. Hadis ve fıkıh gibi birçok alanda eser ortaya koymuştur. O, hadiste hafızdır. Ancak hadise dair takip ettiği metottan hoşnut değiliz.”<sup>79</sup> Şemseddin Muhammed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), İbnü'l-Cevzî'nin ilimlerde hakiki manada derinleşmemesini onun birçok ilimle hemhâl olmasıyla ilişkilendirmiştir. Hadis alanında yaptığı hatalara, zayıf hadislerden çokça delil getirmesini ve uydurma hadisleri topladığı *el-Mevzûât* adlı eserinde mevzu olmayan bir çok hadise yer vermesini örnek olarak zikretmiştir.<sup>80</sup> Zehebî'nin tenkitlerinden biri de şudur ki, İbnü'l-Cevzî çok kitap telif ettiği için hataları da fazladır.<sup>81</sup> Öyle ki hadisin senedindeki bazı râvilerin isimlerini yanlış yazmıştır.<sup>82</sup> Coğrafyacı ve tarihçi Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) ise İbnü'l-Cevzî'den birçok alanda istifade etmekle beraber onu bazı konuları karıştırmakla itham etmiştir.<sup>83</sup> İzzeddîn İbnü'l-Esîr de (ö. 630/1233) onu münekkit olmakla eleştirmiştir.<sup>84</sup>

### **2.1.2. 6/12. Yüzyılın Bağdat'ında Siyasî, İctimaî ve İlmî Görünüm**

Bağdat şehri, Abbasi halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) emri üzerine, 755 yılında dört mimar tarafından daire şeklinde çizilerek inşa edilmeye başlanmıştır. Bu

<sup>78</sup> Hüseyin Polat, *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 15.

<sup>79</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/365.

<sup>80</sup> Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 12/1112.

<sup>81</sup> Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 4/95.

<sup>82</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/382.

<sup>83</sup> Şihâbüddîn Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2235.

<sup>84</sup> İzzeddin Ebü'l-Hasan İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 12/171.

şekilde sıfırdan planlanarak inşa edilen şehir sayısı azdır. Bağdat şehri uzun yıllar boyunca dini ve siyasi başkent olma görevini üstlenmiştir. Abbasilerin hüküm sürdüğü bir diyarda Fırat ve Dicle'nin birbirine en çok yaklaştığı bir yer üzerine inşa edilen Bağdat şehri, tarih boyunca Büveyhiler ve Selçuklular gibi farklı devletlerin tesirinde kalmıştır.<sup>85</sup>

Ebü'l-Ferec hayattayken Bağdat'ın nüfusu 1,5 milyon civarındaydı ve şehirde Arap, Türk, Acem, Hint, Tibet, Hazar, Ermeni, Çerkez, Kürt, Berber kökenli çok farklı insanlar birlikte yaşamaktaydı.<sup>86</sup> Bağdat toplumu komutan, vezir ve kadılar gibi seçkin zümreden ve tüccar, çiftçi gibi halktan olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı.<sup>87</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönem olan 6/12. yüzyılda Bağdat, Abbasi Devletinin başkenti konumundaydı. O dönemde Abbasiler, siyasi olarak Selçuklu Devletiyle ittifak halinde idiler. Selçuklu sultanları, Abbasi halifelerine karşı bazı istisnalar haricinde oldukça hürmet gösteriyorlardı. Bunda, iki tarafın da Sünni olmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Ancak Selçuklu sultanlarının ılımlı muamelesini suiistimal etmek isteyen Abbasi halifeleri de olmuştur. Özellikle Büyük Selçuklu devleti yıkım sürecine girdiğinde hanedan üyeleri arasındaki çatışmaların artması, halifelerin otoritelerini arttırmalarına imkân vermiştir. Abbasiler tarafından güdülen bu politikanın Halife Muktefî döneminde başarılı olduğu görülmektedir.<sup>88</sup> Buna ek olarak, Selçuklulardan önce Bağdat'ta hüküm süren Büveyhioğulları, Abbasi halifelerine karşı hürmetsiz davranmaktaydı. Öyle ki, bazı halifeleri hapse dahi atmışlardı.<sup>89</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde Abbasi halifesi olan isimler sırasıyla şunlardır: Müsterşid-Billâh (1118-1135), Râşid-Billâh (1135-1138), Muktefî-Liemrillâh (1138-1160), Müstencid-Billâh (1160-1170), Müstazî-Biemrillâh (1170-1180), Nâsır Lidînillah'ın (1180-1225).

---

<sup>85</sup> Detaylı bilgi için bkz. Polat, *Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*; Ebü Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdadî, *Târih-u Bağdat*, thk. Beşşar Avvad (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 438-439.

<sup>86</sup> Ahmed bin İshak el-Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 13.

<sup>87</sup> Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü en-Nahda el-Mısriyye, 1996), 4/586.

<sup>88</sup> Hasan, *Târihu'l-İslâm*, 4/293.

<sup>89</sup> Boyacılar, *İbnü'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Hadis Metodu*, 14.

Bağdat şehri tarih boyunca ilim merkezlerinden biri olarak anılmıştır. Tarihçi Yakubî (ö. 284/897), Bağdatlı bilim insanlarının yeryüzünde bilinen bütün bilimlere vakıf olduklarını iddia etmektedir. Bunun yanı sıra, Bağdat'taki alimlerin özellikle vaaz ve hutbede zamanlarının en iyileri olduğunu söylemektedir.<sup>90</sup> İbnü'l-Cevzî kendi döneminde yaşamış olan yüz seksen altı alimin ismini *el-Muntazam* kitabında zikretmektedir. İbnü'l-Bennâ (ö. 471/1079), Muhammed bin Mansûr (ö. 510/1116), Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) ve Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119) bunlardan birkaçıdır.<sup>91</sup>

İslam dünyasının merkezi olması hasebiyle Bağdat şehrinde cami, medrese, pazar, kemer, köprü, han gibi birçok dini ve sosyal yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan bazısı doğal afetler sonucu tahrip olurken bazısı da uzun yıllara karşı koyamayıp kendiliğinden yok olmuştur. Bu dönemde var olan mescit, cami ve mezarlık gibi pek çok dini yapının ismi İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* kitabında zikredilmiştir.<sup>92</sup> İbnü'l-Cevzî'nin Bağdat'ta konumlanan en meşhur dini yapı, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (ö. 485/1092) emriyle tesis edilen Nizamiye Medresesidir. Bu medresenin kuruluşundaki temel amaçlardan biri de Şîî ve Batınî mezheplere karşı Sünnî mezhepleri öncelemektir. Öte yandan, İbnü'l-Cevzî kendisine Bağdat'ta farklı zaman dilimlerinde medreseler tahsis edildiğini ifade etmektedir.<sup>93</sup> 8-11. yüzyıllar arasında alimlerin meslekleri üzerinde yapılan istatistiksel bir çalışmada onların hangi mesleklerle uğraştıklarına dair bulgulara rastlanmaktadır.<sup>94</sup> Bu istatistikten ulemanın bir kısmının memurluk yaptığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, önceleri devlette görev alma konusunda ihtiyatlı davranan ulemanın, devletle iç içe hale geldiğinin ve medreseler üzerinden devlet kontrolü altına alındığının bir göstergesidir.

İbnü'l-Cevzî döneminin Bağdat'ta Şîîler ve Sünnîler arasında gerilimler yaşanmaktaydı. İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) yaşanan çekişmelere hicri 6. yüzyılda vuku

---

<sup>90</sup> Ya'kûbî, *el-Büldân*, 14.

<sup>91</sup> Listenin tamamı için bkz. Polat, *Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*, 182-184.

<sup>92</sup> Detaylı bilgi için bkz. Polat, *Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*, 186-196; Fatma Zabar Anazan, "Ba'du'l-Menşeât el-'Ümrâniyye li-medîneti Bağdâd fî Kitâbi'l-Muntazam li-İbni'l-Cevzî", *Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/5 (2017), 1421-1430.

<sup>93</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/220.

<sup>94</sup> Detaylı bilgi için bkz. Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/13 (1970), 16-61.

bulan şu örneği zikretmektedir: Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (ö. 511/1117), Şiileri savaş meydanında mağlup edince Bağdat Şiileri Sünnilerin kendilerine saldıracakları korkusuna kapılırlar. Ancak halkın ileri gelenleri bunun gerçekleşmesine fırsat vermezler.<sup>95</sup> Şiiler ve Sünniler arasında cereyan eden ayrışmaları, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın veziri olan Şî İbnü'l-Kassâb'ın, Şîi karşıtı vaazlar veren İbnü'l Cevzi'ye iftira atarak onun sürgün edilmesine sebep olmasından da anlamaktayız.<sup>96</sup>

Hicri 6. yüzyılın Bağdat'ında kıssacılar<sup>97</sup> topluma nüfuz etmişti. Bu grup, uydurma ve zayıf rivayetleri halka aktardığı için alimlerce tenkit edilmiştir. Nitekim İbnü'l-Cevzî eserlerinde sıklıkla kıssacıların dine zarar verdiğinden ve halkı ifsat ettiğinden söz etmektedir.<sup>98</sup> Ayrıca o, dönemindeki kıssacıların durumunu izah ettiği, kıssacıda bulunması ve bulunmaması gereken vasıfları sıraladığı *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirîn* adında bir kitap da telif etmiştir. İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta meşhur olan kıssacılarla ve hikayelere eserlerinde örnekler vermiştir. Bunlardan biri de Ahmed el-Gazzâlî'nin (ö. 520/1126) aktardığı şu kıssadır: “Hz. Musa ile Şeytan, Tur dağında buluşurlar ve aralarında şu diyalog geçer:

- Hz. Musa: Niçin Adem'e secde etmedin?

- Şeytan: Ben bir insana secde etmem. Çünkü ben bir muvahhidim ve Allah'tan başkasına secde etmem.

Bu rivayeti aktaran Ahmed el-Gazzâlî sonrasında şu çıkarımda bulunur: “Tevhidi İblis'ten öğrenmeyen zındıktır.”<sup>99</sup>

Ayrıca insanların sahih olmayan bilgiyi öğrenmeye daha istekli olması da kıssacıların yayılmasında etkili olmuştur. İnsanların aslı astarı olmayan zikirleri sahih rivayetlere tercih etmesi bu duruma bir örnektir.<sup>100</sup>

<sup>95</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/572.

<sup>96</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/367.

<sup>97</sup> “Bir olayı veya rüyayı anlatan, bir kimsenin izini takip eden, vaaz ve nasihat eden kimselere kussâs denir”: Hasan Cirit, “Kussâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/463.

<sup>98</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, 1/4,8.

<sup>99</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Kussâs ve'l-Müzekkirîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1988), 313.

<sup>100</sup> Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *eş-Şifâ fi Mevâzi'l-Mülük ve'l-Hulefâ*,

İbnü'l-Cevzî'nin Bağdat'ında âbid ve zahitlerin de çok olduğu görülür. Ebü'l-Ferec, bizzat kendisinin kaleme aldığı *Saydu'l-Hâtır* adlı kitapta dönemin tasavvuf ehline ağır tenkitlerde bulunmuştur. İbnü'l-Cevzî, zamanının sûfilerini şu davranışlarından dolayı cahiller olarak nitelemiştir: Onlar mübah olan şeyleri kendilerine haram kıldılar, dünyadan el etek çektiler, raks ederek Allah'a yakınlaşmaya çalıştılar, tevekkül ettiklerini iddia ederek çalışmadan kesb etmeye çalıştılar ve dünyayı kendilerine zindan ettiler.<sup>101</sup> İbnü'l-Cevzî, o dönemin yanlış tasavvuf anlayışına işaret eden şu hadiseyi de zikreder: “Bir gün Kesir adında biri Mansur Camiine girerek 40 gün boyunca bir şey yememek üzere yemin etti. Yemin süresinin dolmasına 10 gün kala onu gören bir adam, bana onun ölüm döşeğinde olduğunu haber verdi. O öyle bir hale gelmişti ki su boğazından aşağı inerken fokurduyordu. Birkaç gün sonra da öldü.”<sup>102</sup>

## **2.2. *El-Cem' beyne's-Sahîhayn ve Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn***

Bu bölümde ilk olarak teze kaynaklık eden *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* kitabının müellifi ve kendisi muhtasar şekilde tanıtılacak, daha sonra tezin üzerine yazıldığı kitap olan *Keşfü'l-Müşkil* örneklerle etraflıca takdim edilecektir.

### **2.2.1. Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ı**

Muhaddis Ebu Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095), Endülüs'te dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta hafız olan Humeydî, henüz çocuk yaşlarında hadis halkalarına iştirak etmeye başlamıştır. Hicri 448'de hac dönüşü ilmi seyahatlere başlayarak Şam, Mekke, Medine, Mısır gibi şehirleri ziyaret ettikten sonra Bağdat'ta ikamet etmeye başlamıştır. Burada hadis usulü ilminin önde gelen isimlerinden biri olan Hatîb el-Bağdâdî'den istifade etmiştir. Hocaları arasında İbn Hazm da olan Humeydî, Endülüs bölgesinin temsilcisi konumundaydı. Güvenilir bir hadisçi olan Humeydî, hicri 488 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Tarih ve fıkıh alanlarında da mahir olan Ebû Abdullah geriye birçok eser bırakmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, *Cümelü Târihi'l-İslam*, *ez-Zehebü'l-Mesbûk fî Va'zi'l-*

ed. Fuad Abdulmunim Ahmed (İskenderiyye, 1978), 121.

<sup>101</sup> İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 36, 166, 167, 168, 223.

<sup>102</sup> İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 135.

*Mülûk, Tefsîru Garîbi mâ fi's-Sahîhayn, Hıfzu'l-Câr, Zemmu'n-Nemîme, Teshîlü's-Sebîl...*<sup>103</sup>

Hadis literatüründe kendine yer edinmiş türlerden biri de *Sahîhayn*'daki hadisleri bir araya getiren eserlerdir. Her ne kadar kitap isimleri farklılık gösterse de muhteva itibariyle benzerdirler. Bu türde yazılan kitaplarda hadisler ya sahâbe isimlerine göre müsned olarak ya da hadislerin senetleri verilmeksizin alfabetik olarak kategorize edilmiştir.<sup>104</sup> Senet zikredilmemesinin sebebi okuma kolaylığı sağlamaktır.<sup>105</sup> Bu bilgidен hareketle bu türdeki kitapların halka da hitap ettiği anlaşılmaktadır. Bu türde ilk kitap telif eden isim olan Cevzâkî'nin eserinin ismi (ö. 388/998) *Kitâbü's-Sahîh mine'l-Ahbâr*'dır. Daha sonra Berkânî (ö. 425/1034) *el-Müsned* başlıklı kitabını telif etmiştir. Bu alanda yazılan *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* başlıklı kitapların müelliflerinin isimleri ise sırasıyla şöyledir: Ebû Muhammed el-Furât el-Herevî (ö. 414/1023), Muhammed b. Abdullah el-Humeydî el-Endelüsî (ö. 488/1095), Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122), Ebû Nuaym Ubeydullah b. Ahmed (ö. 517/1123), İbnü'l-Harrât (ö. 581/1185), Ebû Abdullah Muhammed el-Merî (ö. 582/1186), Ebû Muhammed Abdülhak el-İşbîlî (ö. 582/1186), Ömer b. Bedir el-Mevsîlî (ö. 622/1225) ve Ebû Ca'fer İbn Ebî Hicce (ö. 642/1245).<sup>106</sup>

*Sahîhayn*'daki hadislerin birleşiminden oluşan kitaplardan biri de yukarıda zikredildiği üzere Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eseridir. Humeydî, *Sahîhayn*'daki râvileri alfabetik olarak sıraladığı için mezkûr kitap bir müsned türü niteliğindedir ve 3574 hadisten oluşmaktadır. Müellif eserde hadislerin senedini sadece gerekli gördüğü yerde vermiş ve metindeki bazı garip lafızları açıklamıştır. Kitabı farklı kılan bir husus, müellifin bir hadisi zikrettikten sonra o hadis özelinde diğer rivayetlerde geçen ziyade veya farklılıklara da yer vermesidir.

<sup>103</sup> Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 19/20-27; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 4/282-284.

<sup>104</sup> İsmail Lütfi Çakan, "el-Cem' Beyne's-Sahîhayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/283.

<sup>105</sup> M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/34.

<sup>106</sup> Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* (Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/599-600; M. Fuad Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye., 1991), 1/255-256.

İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl*'ünde mezkur kitabın ilgili literatürde en öne çıkan eser olduğunu belirtmiş ve eserindeki *Sahîhayn* rivayetlerinde *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'dan istifade etmiştir.<sup>107</sup> Humeydî'nin kitabının kendinden sonraki literatüre de etkileri olmuştur. Nitekim en-Nevevî (ö. 676/1277) *Minhâc*'da, Mizzî (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-Eşrâf*'ta, İbn Hacer de (ö. 852/1449) *Fethü'l-Bârî*'de Humeydî'den alıntılar yapmıştır.<sup>108</sup> Humeydî'nin kitabı üzerine birkaç müstakil eser kaleme alınmıştır. Bunlar sırasıyla şunlardır: Abbasi veziri Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165) *el-İfsâh an Meâni's-Sihâh*'ı, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin tezminin merkezinde yer alan *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*'ı, Hasan b. Hatîr en-Numanî'nin (ö. 598/1203) *el-Hücce*'si. İbn Hacer'in de mezkûr kitabı ihtisar ettiği rivayet edilmektedir.<sup>109</sup>

### 2.2.2. *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*

Çalışmamızın merkezinde yer alan *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* başlıklı kitap Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından kaleme alınmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere müşkilü'l-hadîs ilmini konu edinen eser, bir hadisin diğer bir hadisle veya Kur'an, akıl, tarih, vakıa gibi delillerle çelişmesi durumunda, problemi giderecek çözümler sunmaktadır.

Bu kitap, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen 3574 hadisi bir araya getirdiği *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* başlıklı kitabı üzerine bina edilmiştir. İbnü'l-Cevzî bir talep üzerine, Humeydî'nin kitabındaki müşkil hadisleri izaha kavuşturarak 2752 hadisten oluşan *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* kitabını yazmıştır.

Üzerinde çalıştığımız kitabın tam künyesine dair farklı görüşler mevcuttur. Muhakkik Ali Hüseyin el-Bevvâb, kitaptaki hadislerin *Keşfü'l-Müşkil min Müsned-i (sahabî ismi)* başlıkları altında sıralandığı için matbu kitabına *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* ismini vermiştir.<sup>110</sup> Kitabın ismi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer

<sup>107</sup> Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/600.

<sup>108</sup> Ebu Abdullah Muhammed el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvab (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998), 1/25-26.

<sup>109</sup> Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/600.

<sup>110</sup> Kitabın dirâse kısmı cilt haricinde tutulmuştur: Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvab (Riyad: Dâru'l-Vatan,

almaktadır: *Keşfü Müşkili's-Sahîhayn*, *Keşfü'l-Müşkil*, *el-Keşfü li Müşkili's-Sahîhayn*.<sup>111</sup>

Mezkûr kitap müsned tertibine göre tasnif edilmiştir. Yani hadisler konu başlıkları altında değil, sahâbe isimleri altında sıralanmıştır. Kitaptaki sahâbe isimleri şu sıra gözetilerek kategorize edilmiştir: Cennetle müjdelenenler, erken dönemde Müslüman olanlar, hadis rivayeti çok olanlar (müksirûn), hadis rivayeti az olanlar (mukillûn) ve kadın sahabîler. Her ne kadar *Keşfü'l-Müşkil*'de bu tasnif gözetilse de bu tertibi asıl yapan kişi Humeydî'dir. Bununla birlikte, Humeydî'ye ait olan bu tasnifin altında yer alan bazı isimlerin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri olan Abdullah b. Amr b. el-Âs, az hadis rivayet edenler arasında zikredilmiştir.<sup>112</sup> İbnü'l-Cevzî kitabın mukaddimesinde Humeydî'nin hatalarını dile getirirse de kitabının merkezinde hadisler yer aldığı için sıralamada değişiklik yapmayı uygun görmemiştir.

İbnü'l-Cevzî, bir sahabinin rivayet ettiği hadisleri nakletmeden önce onun hayatı hakkında öz bilgiler vermiştir. Ayrıca her bir sahabinin naklettiği hadisler kitapta şu sıraya göre aktarılmıştır: *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'in ittifak ettiği hadisler, sadece *Sahîh-i Buhârî*'de rivayet edilenler, sadece *Sahîh-i Müslim*'de rivayet edilenler.

İbnü'l-Cevzî, kitapta hadisin tamamını zikretmek yerine işkâl gördüğü kısmını aktarmakla yetinmiştir. Bu sebeple *Keşfü'l-Müşkil*, Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* 'ı ile birlikte okunmalıdır.

Öte yandan kitapta iki farklı numaralandırma olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki *Keşfü'l-Müşkil*'deki hadisin sırasını, ikincisi de *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'daki hadisin sırasını göstermektedir.

---

1997), 55.

<sup>111</sup> Detaylı bilgi için dirâse kısmına bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 55.

<sup>112</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 9-10.

İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*'de hadisleri açıklarken mücerret yorumlarla yetinmemiş; görüşlerine Kur'an,<sup>113</sup> hadis,<sup>114</sup> ve şiiirden<sup>115</sup> deliller getirmeyi yöntem olarak tercih etmiştir.

İbnü'l-Cevzî, kitabında hadisleri açıklarken yer yer ayetlerden istifade etmiştir. Örneğin bir hadiste aktarıldığı üzere, Hz. Peygamber bir adamın parmağında altın yüzük görünce onu atmış ve şöyle demiştir: "Sizden biri kor haline gelmiş bir ateşi eline takmış."<sup>116</sup> Ebü'l-Ferec bu hadisi, başka bir şeyin kişiyi ateşe sürüklediğini gösteren benzer bir ayetle açıklar:<sup>117</sup> "*Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar.*"<sup>118</sup>

Kitapta ayetlere atıf yapıldığı kadar müfessirlerin görüşlerinden de istifade edilmiştir.<sup>119</sup> Hadiste varit olduğu üzere Hz. Peygamber'in sıklıkla yaptığı dualardan biri de şudur: "Allah'ım! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de. Bizi cehennem azabından koru!"<sup>120</sup> Bu hadiste zikri geçen "dünyadaki iyiliğin" ne olduğu hakkında müfessirlerin farklı görüşleri kitapta aktarılmıştır.<sup>121</sup>

Hadisi açıklarken hadisten istifade etme kitapta çokça karşılaşılan bir durumdur. Bir örnek vermek gerekirse, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Her kim bir gün ve gecede on iki rekât namaz kılsa, ona cennette bir ev verilir."<sup>122</sup> Bu rivayette namazların hangi vakitte kılınacağına dair bir bilgi yoktur. Bunun farkında olan İbnü'l-Cevzî, *Sünen-i Tirmizî*'den rivayet edilen başka bir hadisi naklederek bu konuda zihinlerde oluşabilecek soruya açıklık getirmiştir.<sup>123</sup> Zira *Tirmizî*'de yer alan hadiste sözü edilen on iki rekât namazın, sabah namazından önce iki rekat; öğlen namazından

<sup>113</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/58, 3/77, 3/306, 3/346, 3/578.

<sup>114</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/486, 2/27, 2/186, 2/221, 2/450, 2/495, 2/514, 2/580, 3/70, 3/74, 3/232, 3/280, 3/342, 3/368, 3/390, 3/540, 3/551, 3/586, 3/587, 4/65, 4/227, 4/361, 4/387.

<sup>115</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/439, 2/460, 2/505, 2/518, 2/547, 2/552, 2/574, 3/44, 3/51, 3/56, 3/83, 3/87, 3/155, 3/250, 3/336, 3/347, 3/464, 4/104.

<sup>116</sup> Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1955), "Kitabu'l-Libâs ve'z-Ziyne", 11 (Hadis No: 2090).

<sup>117</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/450.

<sup>118</sup> En-Nisâ 4/10.

<sup>119</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/400, 2/412, 2/416, 2/438, 2/452, 2/566, 3/7, 4/322, 4/448.

<sup>120</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'z-Zikir ve'd-Dua ve't-Tevbe", 9 (Hadis No: 2690).

<sup>121</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/267-268.

<sup>122</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu Salâti'l-Müsafirîn", 15 (Hadis No: 728).

<sup>123</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/431.

önce dört, sonra iki rekat; akşam namazından sonra iki rekat ve yatsı namazından sonra iki rekat olduğu belirtilmektedir.<sup>124</sup>

Hadisin şiirle açıklanmasına ise şu örnek verilebilir. “Pehlivan rakibini güreşte yenen kimse değil, öfkelendiği zaman nefesine hâkim olan kimsedir.”<sup>125</sup> İbnü'l-Cevzî bu hadisi izah ederken sadece şiirden örnek getirmekle yetinmiştir.<sup>126</sup>

لَيْسَ الشَّجَاعُ الَّذِي يَحْمِي كَتَيْبَتَهُ ... يَوْمَ النَّزَالِ وَنَارِ الْحَرْبِ تَشْتَعِلُ  
لَكِنْ فَتَى غَضَّ طَرْفًا أَوْ ثَنَى بَصْرًا ... عَنِ الْحَرَامِ، فَذَاكَ الْفَارَسُ الْبِطْلُ

*Keşfü'l-Müşkil*'in karakteristik özelliklerinden biri de metinde geçen lafız ve terkiblerin açıklanmasıdır. İbnü'l-Cevzî kimi zaman lafzın sözlük veya terim manasını vermekle iktifa ederken kimi zaman da bu lafızdan anlaşılan farklı manaları aktarma cihetine gitmiştir. Ebü'l-Ferec kadir gecesiyile ilişkili bir hadisi naklederken kadir'in literal ve terimsel anlamını;<sup>127</sup> rüya ile alakalı bir hadis aktarınca rüyanın çeşitlerini;<sup>128</sup> Tevbe suresinin geçtiği bir hadiste de surenin isimlerine dair farklı yorumları okuyucuyla paylaşmıştır.<sup>129</sup> Bunun yanı sıra kitapta lafızların harekelenmesine de dikkat edilmiştir.<sup>130</sup> Örneğin abdestle alakalı bir hadiste zikrolunan ifade şöyle harekelenmiştir:<sup>131</sup>

الْوَضُوءُ: بِفَتْحِ الْوَاوِ، الْمَاءُ الَّذِي يَتَوَضَّأُ بِهِ.

Buna ek olarak, metinde tam isimleri zikredilmeyen şahıslar Ebü'l-Ferec tarafından tespit edilmiştir.<sup>132</sup> Misal olarak müellif bir hadiste zikri geçen şahsın adının Kayser el-Âmirî olduğunu ileri sürmüştür.<sup>133</sup>

<sup>124</sup> Muhammed b. İsa Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1998), "Kitabu's-Salât", 189 (Hadis No: 415).

<sup>125</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Edep", 76 (Hadis No: 5763).

<sup>126</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/336.

<sup>127</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/541.

<sup>128</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/610.

<sup>129</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/876.

<sup>130</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/808, 3/119, 3/254, 3/270, 4/141.

<sup>131</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/202.

<sup>132</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/278, 2/416, 2/428, 3/19, 3/47, 3/109, 3/111, 3/361, 3/409, 4/221, 4/269, 4/370, 4/373, 4/406.

<sup>133</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/430.

İbnü'l-Cevzî hadisleri değerlendirirken bazı yerlerde rivayetlerin sebebi nüzullerini zikrederken bazen de hadisten çıkartılacak faydaları okuyucuya takdim etmiştir. Örneğin Hz. Peygamber bir keresinde Mikdad'a şunu söylemiştir: "Kafirlerle bir arada yaşayan ve imanını gizleyen mümin birini öldürdün. Sen de Mekke'deyken imanını gizliyordun."<sup>134</sup> Ebü'l-Ferec, bu sözlerin kafirler üzerine gönderilen bir seriyyede bulunan Mikdad'ın, kelime-i şهادet getiren bir kimseyi öldürmesi üzerine söylendiğini beyan eder.<sup>135</sup> Hadislerden çıkarılan faydalara ise müellifin güneş tutulmasının yararlarını zikretmesi örnek verilebilir. Ona göre, söz konusu olayın gerçekleştiği an, gafil kalpler kaygılanır ve insan kıyamet gününü tefekkür etmeye başlar.<sup>136</sup>

*Keşfü'l-Müşkil*'de fikhî meselelere de temas edilmiştir. Ebü'l-Ferec hadislerde geçen fikhî konular hakkında yer yer mezhep görüşlerine de değinmiştir.<sup>137</sup> Benimsediği mezhep olan Hanbelilerin fikhî meseleler hakkındaki görüşlerini ise "indena" diyerek aktarmıştır. Örneğin annesinin tutamadığı oruçları tutmak isteyen birine dair varit olan hadis hakkında mezheplerin ulaştığı farklı sonuçları müellif kitapta nakletmiş,<sup>138</sup> sonra da "indena" diyerek kendi mezhebinin görüşünü vermiştir.

Kitap, müsned türü esas alınarak tertip edildiği için bir sahabinin rivayet ettiği hadisi başka bir sahabinin de rivayet etme ihtimali pek tabiidir. Ebü'l-Ferec bu durumlarda ekseriyetle "Bu hadisi falanca sahabînin müsnedinde açıklamıştık" kaydı düşerek hadisi bir daha izaha gerek duymamıştır.<sup>139</sup> Kitapta az rastlanan durumlardan biri de "Bu hadisi şu sahabînin müsnedinde etraflıca ele alacağız" denilerek ilgili rivayete dair bir yorum yapılmamasıdır.<sup>140</sup>

İbnü'l-Cevzî, hadisleri şerh ederken ele aldığı hadisin farklı lafızlarla gelen tariklerine de eserinde yer vermiştir.<sup>141</sup> Örneğin "meyyitin kendisine ağlanması sebebiyle azap

<sup>134</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'd-Diyat", 1 (Hadis No: 6472).

<sup>135</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/413.

<sup>136</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/406.

<sup>137</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/536, 3/11, 3/81, 3/95, 3/128, 3/172, 4/37, 4/59, 4/222.

<sup>138</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/492.

<sup>139</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/504, 2/515, 2/520, 2/532, 2/543, 2/546, 2/548, 2/579, 2/600, 3/15, 3/68, 3/106, 3/152, 3/302, 3/332, 3/413, 3/457, 3/538, 4/88, 4/122, 4/258, 4/349.

<sup>140</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/515, 3/39, 3/60, 3/547, 4/30, 4/178.

<sup>141</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/15, 2/498, 2/507, 2/539, 2/541, 2/548, 2/550, 3/46, 3/86, 3/111, 3/172, 3/376, 3/490, 4/353.

göreceği” hadisinin farklı varyantında “aile efradının ağlaması sebebiyle azap görecektir” ifadesi zikrolunmuştur. İbnü’l-Cevzî her iki rivayeti de eserinde nakleder.<sup>142</sup> Bunu yaparken sadece *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*’de zikrolunan rivayetlerden değil; *Ebû Dâvud*, *İbn Mâce* ve *Nesâî* gibi Sünen kitaplarından da hadisler nakletmiştir.<sup>143</sup>

Ebü’l-Ferec kitapta farklı ilim dallarında birçok alimden istifade etmiştir. Kitabın kaynakları arasında şunlar sayılabilir: Dil, hadis ve fıkıh alimi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Garîbü’l-Hadis*’i; Kur’an, hadis, dil ve edebiyat alanındaki eserleriyle tanınan İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadîs*, *Garîbü’l-Hadîs*, *Tefsîru’l-Kur’an*, *Te’vilü Müşkili’l-Kur’an* ve *Edebü’l-Kâtib*’i; müfessir ve tarihçi İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/923) *Tehzîbü’l-Âsâr*’ı; dilci ve muhaddis İbnü’l-Enbârî’nin (ö. 328/940) *ez-Zâhir*’i; muhaddis ve lügatçi Hattâbî’nin (ö. 388/988) *Meâlimü’s-Sünen*, *‘Alâmü’l-Hadîs* ve *Garîbü’l-Hadîs*’i; dil alimi Ebû Mansûr el-Cevâlîkî’nin (ö. 540/1145) *Tekmiletü Lahni’l-Âmme* ve *Muarrab*’ı. Müellifin istifade ettiği kitapların isimlerini bazen zikretmediği, sadece alimlerin isimlerini vermekle yetindiği anlaşılmaktadır. İbn Âkîl (ö. 328/940) ve Ferrâ (ö. 207/822) bunlar arasında zikredilebilir. Öte yandan kitapta görüşlerinden yararlanan müfessirler ise şunlardır: Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 96/767).

*Keşfü’l-Müşkil*, kendinden sonra kaleme alınan bazı kitaplara kaynaklık teşkil etmiştir. İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *Fethü’l-Bârî*’si ve Bedreddîn ez-Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-İcâbe*’si bu kitaplara örnektir. İbn Hacer, *Keşfü’l-Müşkil*’den alıntı yaparken İbnü’l-Cevzî’nin ismini bazen zikretmemiştir ve problemler konusunda ondan nakiller yapmıştır. Örneğin İbn Hacer, Sehl b. Sa’d’ın anlattığı kıssanın Uhud gazvesinde gerçekleştiği bilgisini İbnü’l-Cevzî’den teyit eder.<sup>144</sup> Bununla birlikte Zerkeşî de uğursuzluğun üç şeyde olduğunu beyan eden hadisi açıklarken *Keşfü’l-Müşkil*’den alıntı yapmıştır.<sup>145</sup>

<sup>142</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 1/55.

<sup>143</sup> Örnekler için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 2/202, 2/510, 2/529, 3/65.

<sup>144</sup> Ebu’l Fadl Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü’l-Bârî* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1379), 7/472.

<sup>145</sup> Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-İcâbe Li İrâdi Mâ’stedrekethu ‘Â’işe ‘Alâ’s-Sahâbe* (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001), 107.

### 2.3. Değerlendirme

Bu kısımda *Keşfü'l-Müşkil*'in metot ve muhtevasına yönelik değerlendirmeler yapılacaktır. İki ve üçüncü kısımlarda ise kitabın bağlamı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bir eseri anlamak için yazıldığı siyasi ve kültürel vasatın tespiti oldukça önemlidir. Yazıldığı dönemde cereyan eden tartışmalar, inanç grupları, telif sebebi ve muhatap kitlesi gibi bağlamsal veriler bir eserin telifini doğrudan etkileyen unsurlardır. Bu itibarla geçmişten günümüze İslam alimleri bir kitaba dönüşmüş metnin okuyucuya iletmek istediği mesajın doğru anlaşılmasına katkı sağlayacak çalışmalara hususi bir önem atfetmişleridir.

#### 2.3.1. İbnü'l-Cevzî'nin Kitap Genelindeki Yönteminin Değerlendirmesi

İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*'de 2752 hadisi incelemiştir. Bu hadislerde doksan sekiz işkâle işaret etmiştir. Adı geçen müellif sözü edilen bu hadislerdeki işkâllere bazen doğrudan girmek suretiyle bazen de “*fe in kıyle, gad yüşkel*” gibi lafızlar kullanarak farazi olarak temas etmiştir. İlk durum karşımıza daha çok nesh ve tercih metodunun kullanıldığı yerlerde çıkmaktadır. Mesela dışarıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in et yedikten sonra abdest almaması şeklindeki fiili sünneti ile “ateşte pişirilmiş et yedikten sonra abdest alın” emrini içeren kavli sünnetinin birbiriyle çelişkili olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî bu tearuza “*fe in kıyle*” lafızlarını kullanmaksızın işaret ettikten sonra nesh yöntemiyle işkâli çözüme cihetine gider. Ebü'l-Ferec'e göre, ateşte pişirilmiş et yedikten sonra abdest alın hadisinde ortaya konan sünnet, yine Hz. Peygamber'in fiili uygulamaları ile neshedilmiştir.<sup>146</sup> İbnü'l-Cevzî'nin zahiren problemleri gözüken hadislerle “*fe in kıyle, gad yüşkel*” ibareleriyle farazi olarak işaret etmesi ise kitapta sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Tezimizde öne çıkardığımız örneklerin neredeyse hepsinin böyle olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî'nin kitabının bazı bölümlerinde mezkûr ifadeleri kullandıktan sonra sorular sorduğuna da rastlanmaktadır.<sup>147</sup> İbnü'l-Cevzî'nin bu yöntemle didaktik bir amaç güttüğü, bilişsel bir öğrenme stratejisi ile okuyucunun ilgisini çekmek istediği, bir faydaya temas etmek veya bir meseleye açıklık getirmeyi arzu ettiği

<sup>146</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/324.

<sup>147</sup> Örnekler için bkz: 2/121, 2/156, 2/360, 2/386, 2/389, 2/542, 2/568, 3/31, 3/40, 3/149, 3/151, 3/166, 3/217, 3/231, 3/298, 3/302, 3/372, 3/390, 3/415, 3/447, 3/499, 3/454, 3/458, 3/515, 3/586, 4/156, 4/232, 4/244, 4/252, 4/415.

düşünülmektedir. Örneğin Musa-Hızır kıssasını aktaran Ebü'l-Ferec, Hz. Musa'nın üç yerde Hızır ile yolculuğa sabredemeyerek sözünü tutamadığını ifade eder. Daha sonra doğrudan onun sözüne riayet edememe sebebinin zikretmek yerine "Hızır, Musa'ya niçin sabretmedi?" sorusunu yönelterek okuyucunun dikkatini çeker.<sup>148</sup>

İbnü'l-Cevzî kitapta ilk *Sahîh-i Buhârî* şârihi Hattâbi, dilci Ebu Mansur el-Cevâlîkî ve Hanbeli usulcü İbn Âkîl gibi birçok alimden alıntı yapmıştır. Onun kitapta çeşitli ilim dallarından farklı yaklaşım sahibi birçok alimden istifade etmesi, bir yönüyle referans dünyasının zenginliğine işaret ettiği gibi, diğer yönüyle, ilmi olarak ansiklopedik bir eğilime kaymasına müessir olduğu düşünülmektedir. Kuşkusuz İbnü'l-Cevzî'nin bu yolla kendinden önceki alimleri kıymetlendirmesi ve kendi geleneğini vurgulu hale getirmesi devrin ilim anlayışına paralel düşen bir tavır olarak değerlendirilebilir. Nitekim onun bu çok yönlülüğünün *Keşfü'l-Müşkil*'de yansımaları görülmektedir. Onun problemleri hadislere yaklaşırken fıkıh usulü ve belagat ilminden istifade etmesi buna örnektir.

*Keşfü'l-Müşkil*'de sıklıkla "bu hadisi şurada açıklamıştık, açıklayacağız" ibaresiyle karşılaştığımızı yukarıda ifade etmiştik. Yaptığımız araştırma neticesinde müellifin kısmen bu taahhüdüne uymadığı tespit edilmiştir. Örneğin Mekke'nin haram kılınışı hakkında İbn Abbas'tan bir hadis rivayet edeceğini söylemesine rağmen İbn Abbas'ın müsnedinde böyle bir hadise yer verilmemiştir. Bu, çok eser veren yazarlarda sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Eserlerdeki fikrî insicamı sağlamak amacıyla profesyonel bir meslek olarak devreye sokulan editörlük sisteminin İbnü'l-Cevzî'nin döneminde etkin olmayışı, kitabın bu türden tutarsızlıklarla neşrine imkân sağlamıştır, denebilir. Öte yandan, kitapta izah edilen bazı garip lafızların şerhe muhtaç olmayan kelimeler olarak gözüktüğünü ileri sürmek mümkündür. Garip lafızların açıklanmasıyla hususiyet kazanmış *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* kitabını yeterli bulmayarak kitabı şerh etme cihetine giden İbnü'l-Cevzî'nin, izaha muhtaç olmayan kelimeleri açıklaması ansiklopedik oluşuyla izah edilebilecek bir durumdur. Onun *الخبير* lafzını *النبأ* ile açıklaması bu duruma bir misaldir.

---

<sup>148</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/62.

Ebü'l-Ferec, *Keşfü'l-Müşkil*'de tıbbi bilgilere de atıflar yapmıştır. O, humma hastasına sıcak su ile müdahale edilmesini söyleyen doktorlara karşı çıkmış, bunun yerine soğuk su kullanılmasının gerekliliğini beyan etmiştir.<sup>149</sup> Keza kitabının başka bölümlerinde sıcak ve soğuk suyun insan üzerindeki etkilerini açıklamaya çalışmıştır.<sup>150</sup> Mesela soğuk suyun şehveti arttıracaklarını ileri sürmüştür.<sup>151</sup> İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı devrin bilgi birikimine ve kişisel tecrübelerine dayanarak bu türden bilgileri kitabına aldığı açıktır. İhtisaslaşmanın günümüzdeki boyutlara ulaşmadığı devirlerde İslamî ilimler alanında temayüz etmiş bir alimin tıp ve doğa bilimleri alanında beyan ettiği görüşler yadırganmamalıdır.

Ebü'l-Ferec'in kitap özelinde tebarüz eden bir yöntemi de şudur ki, o sika râviler tarafından nakledilen bir hadisi reddetmeyeceğini belirtmiştir.<sup>152</sup> Örneğin Hz. Aişe'nin, "Uğursuzluk üç şeydedir" hadisinin başına "Cahiliye ehli şöyle der" cümlesini ilave ederek sika râvilere muhalefet ettiğini ve hadisi yanlış aktardığını ifade etmiştir. Onun şu beyanı da *Keşfü'l-Müşkil*'deki metodunu göstermektedir: "Ne zaman problemleri gözükken bir hadise rastlarsan, hatayı râvilerde ara! Çünkü Nebi hatadan münezzehtir."<sup>153</sup>

*Keşfü'l-Müşkil*'deki açıklamalara bakıldığında, İbnü'l-Cevzî'nin *Sahîhayn*'in otoritesini kabul ettiği anlaşılmaktadır. *Sahîhayn*'daki hadisleri reddedenleri mülhîd<sup>154</sup> olmakla itham etmesi buna delildir.<sup>155</sup> Ayrıca o *el-Mevzûât*'ında sahih hadisleri mevzu kabul ederek titiz davranmazken, *Sahîhayn*'da çok daha hassas davranması da bu görüşü desteklemektedir. Öte yandan İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ında aktardığı bir hadisin başka tariki *Sahîh-i Buhârî*'de rivayet edilmektedir. Onun bu durumun farkında olmadığı için *Buhârî* hadisini mevzuat kitabında yer verdiği düşünülmektedir.<sup>156</sup> Buradan hareketle onun *Sahîhayn*'ı kanonik gördüğü ve *Mevzûât*'taki metin tenkit anlayışını *Sahîhayn*'a yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Hatta

<sup>149</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/185.

<sup>150</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/58.

<sup>151</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/58.

<sup>152</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/268.

<sup>153</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/70.

<sup>154</sup> "İslam tarihi boyunca mülhîd kelimesi sapık inanışlar veya inkâra sapan insanlar için kullanılmıştır." bkz. İlhan Kutluer, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/93.

<sup>155</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/443.

<sup>156</sup> Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 334.

bazı münekkitler, “İbnü’l-Cevzî aynı kriterleri *Sahîhayn*’a uygulamış olsaydı, orada da uydurma hadis tespit ederdi” şeklinde yorumda bulunmuşlardır.<sup>157</sup> Tüm bunlara rağmen İbnü’l-Cevzî biri *Sahîh-i Buhârî*, diğeri de *Sahîh-i Müslim*’de nakledilen iki rivayeti tenkit ederek zayıf görmüştür.<sup>158</sup> İbnü’l-Cevzî’nin bu tenkitlerinde mevzu lafzını kullanmayarak hatadan bahsetmesi *Sahîhayn* özelindeki temkinini göstermektedir. Sonuç olarak, *Keşfü’l-Müşkil* ve *el-Mevzûât* kitabındaki yaklaşımını mukayese ederek onun *Sahîhayn* otoritesini kabul ettiği, ancak bu kabulüne rağmen *Sahîhayn*’daki iki rivayeti eleştirme cesaretini gösterdiği de söylenebilir.

### 2.3.2. *Keşfü’l-Müşkil*’in Telif Ortamı

İbnü’l-Cevzî vaiz<sup>159</sup> ve Abbasi hanedanlığına yakın bir isimdi. Abbasi halifelerinin ona mescit tahsis ettiği<sup>160</sup> ve sohbetlerine iştirak ettiği bilinmektedir. Yine kendisinin altı Abbasî halifesi gördüğü kaynaklarda geçmektedir. Bu altı halifeden yalnızca sonuncusunun hilafetinde sorunlar yaşamış ve sürgün edilmiştir. Dolayısıyla İbnü’l-Cevzî’nin hutbelerinin, dönemin Abbâsî hilafetinin itikadi düşüncesiyle paralel olduğu söylenebilir. Ayrıca onun tenkitçi bir üsluba sahip olmasının ve söylemlerinin keskin oluşunun vaiz olmasıyla alakası kurulabilir. Çünkü kürsüden vaaz eden birinin, dönemindeki muhalif gördüğü düşüncelere karşı durması muhtemel ve tabii bir durumdur. Örneğin Ebü’l-Ferec, Hanbeli mezhebinin hâkim olduğu bir bölgede yaşamış ve vaazlarında Şîî karşıtı söylemlerde bulunmuştur.<sup>161</sup> Ancak onun Şia’ya karşı yaklaşımını tespit etmemizi sağlayacak herhangi bir bilgiye *Keşfü’l-Müşkil*’de ulaşılmamıştır.

İbnü’l-Cevzî’nin tenkitçi oluşunun kitaba yansımaları şu iki örnek üzerinden görülebilir.

Medine’ye hicretin akabinde Hz. Ebu Bekir, Âzib adında bir sahabîden semer almaya gelir. Bir rivayete göre Âzib, Hz. Ebu Bekir’e hicret yolculuğunda neler yaşadıklarını

<sup>157</sup> Yıldırım, *Hadisçiler ve Çelişki*, 334.

<sup>158</sup> İlgili hadisler için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 2/463-64; 4/372.

<sup>159</sup> Vaaz içerikli eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Müdhiş*, *el-Muklik*, *Bahru’d-Dümu*, *el-Mevâiz ve’l-Mecâlis*, *el-Letâif fi’l-Va’z*.

<sup>160</sup> İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 18/220.

<sup>161</sup> Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, c. 21/367.

sorar ve cevap almadan semeri vermeyeceğini söyler. Buradan yola çıkan bazı alimler ilim öğretme karşılığında ücret almanın caiz olduğunu söylerler. Bu noktada İbnü'l-Cevzî, para mukabilinde ilim öğretenleri ilmin tadını ve bereketini alamamış kişiler olmakla itham eder.<sup>162</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin tenkitçiliğine bir diğer örnek de Humeydî'ye karşı olan söylemlerinde ortaya çıkmaktadır.<sup>163</sup> Humeydî *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'da İbn Ömer'den şu rivayeti aktarır: "14 yaşında Uhud gazvesine katılmak istedim ancak Hz. Peygamber buna müsaade etmedi. 15 yaşına ulaştığımda ise Mekke'nin Fethine katılmama izin verdi." Ebü'l-Ferec bu hadisi nakleden Humeydî ve onun hadis aldığı kişilerin silsile halinde hata yaptıklarını ifade eder ve yaptıkları işin gerçekten şaşırılacak bir şey olduğunu söyleyerek kendilerini düşüncesizlikle itham eder.<sup>164</sup> Çünkü hadisin aslında Mekke fethi yerine Hendek ifadesi geçmektedir ve Humeydî metindeki lafzı yanlış rivayet ettiği için tenkit edilmiştir.

12. yüzyılın Bağdat'ında din adına hikayeler anlatan kıssacılar da (kussâs) yaşamaktaydı. İbnü'l-Cevzî kıssacıların dini tahrip ettiğini ifade etmiş ve topluma doğru din anlayışını aktarmak için onlarla mücadele etmiştir.<sup>165</sup> Nitekim kitabında da kıssacıların aleyhine söylemlerde bulunmuştur. Örneğin bir yerde, Ebü'l-Ferec, insanları gafletten çıkaracak, onlara görevlerini hatırlatacak birilerinin olmasının gerekliliğine işaret eder. Daha sonra kıssacıların bu görevi ifa etmek yerine gazel okuyarak boş ve faydasız işlere daldıklarını; Hz. Yusuf ve Züleyha, Hz. Musa ve dağ kıssalarını anlatmakla meşgul olduklarını dile getirir. Kıssacıların konuşurken hadislerin sıhhatini gözetmemeleri de İbnü'l-Cevzî'nin onlara tepkisinin bir sebebi olabilir. Çünkü kıssacıların hadis ilmine verdiği en büyük zarar, hadis uydurmaları yahut uydurma hadisleri yaymalarıdır.<sup>166</sup> Nitekim Ebü'l-Ferec, kendi döneminde yaşamış bir kıssacının aşura gününün fazileti hakkında uydurma bir hadisi insanlara aktardığını, kendisine senet sorulduğunda ise uydurduğunu itiraf ettiğini aktarmıştır.

<sup>162</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/15.

<sup>163</sup> İbnü'l-Cevzî'nin Humeydî'ye yönelttiği diğer eleştiriler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/67, 4/70, 4/372.

<sup>164</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/526.

<sup>165</sup> İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, c. 1/4,8.

<sup>166</sup> Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVIII (1986), 320; Ayrıca bkz. Hasan Cirit, "Vâiz ve Kıssacıların Hadis İlmiyle Münâsebetleri", *Diyanet İlmî Dergi* 36/1 (2000), 19-54.

Tüm bunlar İbnü'l-Cevzî'nin kıssacılara karşı takındığı tavrın dini gayret temelli olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Cevzî tasavvufun bazı anlaşılma biçimi ve tezahürlerine de karşı çıkmıştır. Öyle ki *Saydu'l-Hâtır* kitabında doğrudan bu konuyla alakalı bolca bilgilere yer verir. Onun bu karşıtlığının *Keşfü'l-Müşkil*'e de yansımaları olmuştur. Kitapta yanlış tasavvuf algısına dikkat çekmek istediği yerlerde “abidlerden bazı cahiller”, “zahitlerden bazı cahiller” gibi ifadeler kullanan müellif, ilgili topluluğu şu noktalarda eleştirmiştir: Gerekeni yapmadan Allah'a tevekkül etmek,<sup>167</sup> dünyadan el-etek çekerek güzel giyinmemek,<sup>168</sup> nefse zulmetmek,<sup>169</sup> ilimsiz ibadet yapmak,<sup>170</sup> evlenmemek,<sup>171</sup> helal yoldan bolluk istememek.<sup>172</sup>

Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî yaşadığı dönemin gelişmelerinden etkilenerek eserini kaleme almıştır. Onun hadisleri açıklarken kıssacılara ve mutasavvıflara dair anekdotlara yer vermesinin sebebi, toplum içerisinde şüyû bulmuş yanlış din algısını düzeltme isteği olabilir. İbnü'l-Cevzî'nin bu isteğini aktarmak için *Keşfü'l-Müşkil*'i tercih etme nedeni ise kitabın ulaşacağı okur kitlesi kaynaklı olabilir. Nitekim hocası İbn Hübeyre'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'a yazdığı şerh medreselerde okutulmaktaydı ve İbnü'l-Cevzî bunun farkındaydı.

### 2.3.3. *Keşfü'l-Müşkil*'in Telif Sebebi, Muhatap Kitlesi ve Türü: Şerh mi, Müşkilü'l-Hadis mi?

Bu kısımda şu sorulara cevaplar aranacaktır:

- İbnü'l-Cevzî doğrudan bir *Sahîh-i Buhârî* veya *Sahîh-i Müslim* nüshası üzerine kitap telif etmek yerine niçin Humeydî'nin kitabını tercih etti?
- Keşfü'l-Müşkil*'in muhatap kitlesi kimdir?
- Keşfü'l-Müşkil* müstakil bir müşkilü'l-hadîs kitabı mıdır yoksa şerh literatürüne mi dahildir?

<sup>167</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/173.

<sup>168</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/488-489.

<sup>169</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/58.

<sup>170</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/119.

<sup>171</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/521.

<sup>172</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/168.

a. İbnü'l-Cevzî, kitabın mukaddimesinde *Keşfü'l Müşkil*'i kaleme alma sebebini, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'daki kapalı manaları açığa çıkarmak olduğunu vurgulamaktadır. Buradan onun, Humeydî'nin *Sahîhayn*'daki kapalı lafızlara ilişkin açıklamalarını yeterli görmediği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin üzerinde çalışmak üzere Humeydî'nin işaret edilen eserini tercih etme sebeplerine dair şunlar söylenebilir. *el-Muntazam* adlı eserinde de zikrettiği üzere İbnü'l-Cevzî'nin hocalarından biri de Abbasi veziri Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn b. Hübeyre'dir (ö. 560/1165).<sup>173</sup> İbnü'l-Cevzî adı geçen hocasından hadis, fıkıh ve edebiyat alanında dersler almıştır. Hatta onun *el-İfsâh* adlı kitabından alıntılar yapmış, *el-Muktebes mine'l-Fevâidi'l-'Avniyye* kitabında onun bazı ayetlerin tefsirine dair görüşlerinden çokça yararlanmış. Ayrıca oğlunu, hocasının kızıyla evlendirmesi de aralarındaki yakınlığın bir nişanesidir. Bütün bu bilgiler İbnü'l-Cevzî'nin İbn Hübeyre'nin görüşlerine değer verdiğini göstermektedir.<sup>174</sup> Bu ilginin keşiştiği noktalardan biri de *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* kitabıdır. İbn Hübeyre *el-Cem'e*, *el-İfsâh an Meâni's-Sihâh* adlı bir şerh yazmıştır. Ebü'l-Ferec de değer verdiği hocası İbn Hübeyre'nin yolundan gitmek ve onun ilmî geleneğini sürdürmek amacıyla *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* üzerine bir kitap yazmayı tercih etmiş olabilir. Diğer bir ihtimal ise *el-İfsâh* kitabının Bağdat'ta kazandığı şöhretle alakalıdır. Vezir olduğu sırada kitabını tamamlayan İbn Hübeyre, eserini hem halife Müstencid-Billâh'a takdim etmiş hem de Bağdat'ın çeşitli valilerine göndermiştir. Bu durum onun kitabının medreselerde, camilerde okutulmasına ve ezberlenmesine vesile olmuştur.<sup>175</sup> Buradan hareketle İbnü'l-Cevzî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* üzerine bir kitap telif etme sebebini, hocasının *el-İfsâh* kitabının Bağdat'ta ulaştığı şöhretle ilişkilendirmek mümkün gözükmektedir. Bir alimin, yaşadığı bölgede şöhret kazanan bir kitaba ilgi göstermesi ve üzerine çalışma yapması da çok tabii bir durumdur. Bütün bunlar İbnü'l-Cevzî'nin ömrü boyunca Bağdat'tan hac ve sürgün dışında çıkmadığı bilgisi ile birlikte düşünüldüğünde daha da anlamlı hale gelmektedir.

b. *Keşfü'l-Müşkil*'in muhatap kitlesinin kim olduğuna dair mukaddimede açık bir ifadeye rastlanmamıştır. Bu sebeple kitabın muhtevassından ve üslubundan hedef kitle

<sup>173</sup> Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/166-170.

<sup>174</sup> Ebü'l-Ferec Zeynüddîn İbn Receb, *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymîn (Rîyad: Mektebetü'l-'Abikân, 2005), 2/117-118.

<sup>175</sup> İbn Receb, *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/116.

tespit edilmeye çalışılacaktır. Muhatabı belirlemek için ilk olarak İbnü'l-Cevzî'nin kaleme aldığı kitap türlerini ve onların muhatap kitlesini incelemek yerinde olacaktır. Onun hadis alanında kaleme aldığı kitapların iki türde olduğu görülmektedir. Bunlardan biri *ilmü'l-mev'iza* alanına giren farklı konulardaki hadislerin harmanlanmasından oluşan vaaz kitaplardır. *el-Müdhiş, el-Muklik, Bahru'd-Dümu', el-Mevâ'iz ve'l-Mecâlis, el-Letâif fi'l-Va'z* adlı eserleri bu türe örnek olarak zikredilebilir. Diğer tür de hadislerin illetlerini inceleyerek sıhhatlerini tespit ettiği, uydurma rivayetleri belirttiği, senetteki râvileri incelediği kısacası teknik hadisçiliğinin ağır bastığı kitaplardır. *el-Mevzûât, el-İlelü'l-Mütenâhiye* kitapları bu türden örneklerdir. İlk grubun muhatap kitlesi halk iken, ikincinin ilmiye sınıfı olduğu düşünülmektedir. Tezimizde merkezinde yer alan *Keşfü'l-Müşkil* ise hadisin belli usul ve kaidelerini açıklaması yönüyle teknik, dinî ve ahlâkî konularda nasihatler içermesi hasebiyle de mev'iza niteliği taşıyan bir kitaptır. İbnü'l-Cevzî'nin mezhepler arası ihtilaflara değinmesi, problemleri cevaplar ararken cem', nesh ve tercih yöntemlerine başvurması kitabın teknik yönünü gösterirken; hadislerden çıkarılan faydaları zikretmesi, bidat ehli sûfilerin yanlış davranışlarını dile getirmesi de kitabın mev'iza yönünü öne çıkarmaktadır.

Diğer taraftan, İbn Hübeyre'nin *el-Cem' beyne's-Sahihayn* üzerine yazdığı *İfsâh* şerhinin Bağdat medreselerinde okutulduğunu belirtmiştik. Bu, *İfsâh*'i okuyan kitlenin ilim talebeleri olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, İbn Hübeyre'nin öğrencisi ve çağdaşı olan İbnü'l-Cevzî'nin, hocasıyla aynı kitap üzerine çalışmasından eserin muhatap kitlesinin medreselerde eğitim gören talebeler olacağı düşünülebilir. *Keşfü'l-Müşkil*'in (فان قيل فالجواب) şeklindeki soru-cevap üslubu, hedef kitlesinin ilim talebeleri olduğuna başka bir dayanak teşkil etmektedir. Burada söz konusu farazi soruları üreten kişinin İbnü'l-Cevzî'nin kendisi olmasının yanı sıra ders halkalarına katılan öğrenciler olması da kuvvetle muhtemeldir.

c. İbnü'l-Cevzî'nin eserinin başlığı üzerine ittifak olmasa da ittifak edilen tek nokta başlıktaki müşkil kelimesidir. Başlık ilk bakışta kitabın müşkil hadislerden müteşekkil olduğu izlenimi vermektedir. Ayrıca kitaptaki "Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi Enes b. Malik" içerikli alt başlıklar da bu görüşü desteklemektedir. Ancak kitabın içeriğine bakıldığında İbnü'l-Cevzî'nin sadece problemleri hadislerle temas etmediği görülmektedir. Buradan hareketle onun müşkil lafzını daha çok literal manada

kullandığı, bundan da manaları kapalı hadisleri kastettiği düşünülmektedir. Nitekim kitabın geneline bakıldığında İbnü'l-Cevzî'nin kitapta müşkilü'l-hadîs ilminin sahasına girebilecek yalnızca doksan sekiz işkâl zikrettiği, geriye kalan hadislerin ise kapalı yönlerini açıklamak için naklettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla onun işkâli lafızda, manada, râvide veya hadis etrafında dönen sorularda aradığı görülmektedir.

*Keşfü'l-Müşkil*'in bir müşkilü'l-hadîs kitabından daha geniş içerikli olduğu, hadisleri açıklarken ayet, hadis, şiir gibi birçok kaynaktan istifade etmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin hadis metinlerindeki garip lafızları açıklaması, sebab-i vürûdları zikretmesi, rivayetlerde zikrolunan mübhem şahısları tespit etmesi, hadisten çıkartılan faydalara dikkat çekmesi ve mezhepler arası fihhi ihtilaflara girmesi, kitabın şerh literatürüne mi yoksa müşkilü'l-hadîs literatürüne mi dahil olduğu konusunda tartışmalara sebebiyet vermiştir.

Hadis şerhlerinin bazı müşterek özellikleri bulunmaktadır: Tahric, hadisin bab başlığıyla ilişkisi, râvilerin tespit ve tenkidi, hadisin sıhhati, ana kitabın rivayet ve nüsha farklarını inceleme, rivayetın gramer yapısı, mezhep görüşlerine yer verilmesi, garip lafızların izahı, çelişkili hadisleri uzlaştırılması, önceki şârihlerin hadis hakkındaki yorumları, hadis etrafındaki soruların cevaplanması.<sup>176</sup> *Keşfü'l-Müşkil* incelendiğinde onun bu özelliklerin bir kısmını taşıdığı görülmüştür. Mesela kitapta rivayet farklılıklarına, râvi tenkitlerine, mezhep görüşlerine, garip lafızlara işaret edilmektedir. Ancak bu özelliklerin hepsinin bütün kitap boyunca dengeli şekilde var olduğu söylenemez. Kitabın geneline yayılmış unsurlar sadece lügavi izahlar ve hadislere yöneltilen işkâllerdir.

*Keşfü'l-Müşkil*'deki açıklamaları diğer şerh kitaplarıyla kıyaslamak meseleye somut deliller getirme adına önemlidir. Bu sebeple *Keşfü'l-Müşkil*'de zikrolunan iki hadis, İbnü'l-Cevzî'nin çağdaşları olan Kâdî İyâz ve İbn Hübeyre'nin şerhleriyle mukayese edilecektir.

Kabın içinde elini dolaştırarak yemek yiyen Ömer b. Ebi Seleme'ye Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Ey oğul! Besmeleyle ye, sağ elinle ye, önünden ye!”<sup>177</sup>

<sup>176</sup> Mustafa Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü-1* (İstanbul: İFAV, 2020), 30-36.

<sup>177</sup> İbnü'l-Cevzî'nin açıklamaları için bkz: İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/24; Hadisin tam metni için

İbnü'l-Cevzî, bu hadisin sadece garip lafızlarını açıklamakla yetinmiştir. Onun çağdaşı olan Kâdî İyâz ise *Sahîh-i Müslim*'e yazdığı *İkmâlü'l-Mu'lim* şerhinde, bu hadisi etraflıca açıklayarak önünden yemek, hangi parmaklarla yemek gibi adaba dair nebevî kaideleri aktarmıştır.<sup>178</sup>

“Kalbinde zerre miktarı kibir olan kişi cennete giremez... Allah güzeldir ve güzel olanı sever. Kibir hakkı inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.”<sup>179</sup>

İbnü'l-Cevzî bu hadisin sadece ilk kısmına yani işkâl içeren kısmına açıklama yapmıştır. Hocası İbn Hübeyre'nin *Sahîhayn* şerhinde ise “Allah'ın cemîl” olması meselesine dair açıklamalar vardır.<sup>180</sup> İbnü'l-Cevzî'nin yorumları, onun çağdaşı iki alimin kitaplarındaki yorumlar ile mukayese edildiğinde *Keşfü'l-Müşkil*'in kâmil bir şerh kitabı olmadığı görülmektedir.

*Keşfü'l-Müşkil*'i herhangi bir şerh kitabından ayıran bir diğer özellik ise İbnü'l-Cevzî'nin hadisleri açıklarken seçici davranmasıdır. Örneğin Nevevî'nin şerhi olan *Minhâc*, herhangi bir daraltmaya tabi tutmaksızın Müslim'deki hadislerin tamamını kapsarken, *Keşfü'l-Müşkil* yalnızca müşkil bir kelime veya mana içeren hadisleri muhatap almaktadır.

*Keşfü'l-Müşkil*'in birçok şerh unsurunu barındırması onun ulûmü'l-hadîs geleneği içinde şekil ve içerik yönünden çerçevesi belirlenmiş bir müşkilü'l-hadîs kitabı oluşuna engelken; şerh unsurlarına parça parça başvurması ve sadece işkâl üzerine konuşarak seçici davranması onun kâmil bir şerh olmasına da manidir. Netice itibarıyla hem kitabın başlığından hem de kitapta yoğunlukta olan müşkil hadislerin varlığından hareketle *Keşfü'l-Müşkil*'in kapsamı genişletilmiş bir müşkilü'l-hadîs kitabı olduğu ileri sürülebilir.

---

bkz: Kabın içinde elini dolaştırarak yemek yiyen Ömer b. Ebi Seleme'ye Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Ey oğul! Besmeleyle ye, sağ elinle ye, önünden ye!” Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Eşribe”, 13 (Hadis No: 2022).

<sup>178</sup> Ebu'l-Fadl Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1998), 6/488.

<sup>179</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Îmân”, 39 (Hadis No: 91).

<sup>180</sup> Detaylı bilgi için bkz: Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn İbn Hübeyre, *el-İfsâh an Meâni's-Sihâh*, thk. Fuad Abdulmunim Ahmed (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 2/101.

## BÖLÜM III

### HADİSLERİN BİRBİRİYLE ÇELİŞME TÜRLERİ VE

### ÇÖZÜM YOLLARI

#### 3.1. *Keşfü'l-Müşkil*'deki Hadislerin Çelişki Türleri ve Kitaptaki Dağılımı

Bu bölümde, öncelikle *Keşfü'l-Müşkil*'de var olan çelişki türlerinin neler olduğu kitaptan birer örnekle açıklanacak, sonrasında İbnü'l-Cevzî'nin kitapta takdim ettiği bütün problemlili hadislerin çelişki türleri grafik yardımıyla gösterilecektir. Ayrıca bölümün muhtevasını değiştirmemesi için bu kısımda sadece hadislerin çelişki türleri zikredilecek, çözüm yolları ise metinde verilmeyecektir.

#### 3.1.1. *Keşfü'l-Müşkil*'deki Hadislerin Çelişki Türleri

Müşkilü'l-hadîs ilminin kapsamına giren bir hadisin başka bir hadisle çelişmesi iki şekilde olabilir. Bunlardan biri hadisin muhteva itibariyle başka bir hadisle çelişmesi, diğeri de bir hadisin farklı tariklerinin birbiriyle çelişmesi durumudur. Bununla birlikte, şerî delillerin kaynak olma yönüyle birbiriyle çelişmemesi gerekir. Ancak zahiri bir çelişkiden bahsediliyorsa bu bir veya daha çok sebepten kaynaklanabilir. İsmail Lütfi Çakan, çelişki nedenlerini hadisin vürûd kaynağına ait sebepler, râvi kaynaklı sebepler, rivayet keyfiyetine ait sebepler, hadisin lafızlarına bağlı sebepler ve teşrî usulüne bağlı sebepler olmak üzere beş başlık altında incelemektedir.<sup>181</sup> Diğer taraftan, hadisler arasında çelişkiden bahsedilmek için bazı şartların gerçekleşmesi

<sup>181</sup> Detaylı bilgi için bkz. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 115-155.

gerekir. Çelişkili gözükken iki hadisnin de sahih olması<sup>182</sup> ve birinin onayladığını diğerrinin olumsuzlaması bu şartlardandır.<sup>183</sup>

*Keşfü'l-Müşkil*'de çelişki türleri arasında en öne çıkan başlık hadisnin hadisle çelişmesidir. Buna misal olarak şu olay zikredilebilir. Hz. Peygamber ve beraberindeki sahabe Hayber dönüşü bir vadide dinlendikleri bir gece uyuyakalırlar ve sabah namazını kaçırlar. Uyandıklarında ise Hz. Peygamber o bölgenin şeytanlarla dolu olduğu için Müslümanlara kaza etmeden yola koyulmalarını emreder. O vadiden çıktıklarında ise abdest ve kametle birlikte namazı kaza ederler.<sup>184</sup> Diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber "Her kim bir namazı unutarak veya uyuyarak kaçırsa, o vaktin kefareti hatırlayınca onu kılmaktır" buyurmaktadır.<sup>185</sup> Görüldüğü üzere hadislerden birinde vaktinde eda edilemeyen namaz hemen kaza edilmezken, diğerrinde derhal kaza edilmesi emredilmektedir. Dolayısıyla bu iki hadis zahiren birbiriyle çelişmektedir.<sup>186</sup>

Diğerr taraftan, bir hadis bazen başka bir delille de çelişebilir. Bu deliller arasında Kur'an, akıl, tarihi bilgiler, vâkıa, müspet ilimler ve dinin genel esas ve kaideleri zikredilebilir. Allah'ın kelamı olan Kur'an, İslam dininin ana kaynağı olduğu için bir hadisnin en temelde Kur'an ile muvafakat halinde olması gerekir. Zira sahih bir hadisnin Kur'an'ın temel ilkelerine ve ruhuna aykırı bir içeriğe sahip olması mümkün değildir. İbn Hazm da sahih bir hadisnin asla Kur'an ile çelişmeyeceğini beyan ederek bu görüşü destekleyici yönde bir ifade de bulunmuştur.<sup>187</sup> Hadisin Kur'an ile çelişmesi durumuna "Ölünün kendisine ağlayan yüzünden azap göreceği" hadisiyle, "Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez"<sup>188</sup> ayetinin görünürdeki aykırılığı örnek olarak zikredilebilir.

İnsanı diğerr canlılardan üstün kılan şey akıl melekesidir. Allah insanoğluna bahşettiği akılla onu yaptıklarından mükellef kılmıştır. Dolayısıyla bir insan dünyada yaptığı her iyi veya kötü fiilin karşılığını görecekler. Buna ek olarak, akıllı kullanma Kur'an'da

<sup>182</sup> Çelişkili hadisleri konu edinen bazı kitaplarda bu duruma dikkat edilmediği, zayıf hadislerin de çelişki konusu yapıldığı görülmüştür. İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*'i bu yönüyle eleştirilmektedir.

<sup>183</sup> Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Ensar, 2019), 261.

<sup>184</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu't-Teyemmüm", 5 (Hadis No: 337).

<sup>185</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât", 55 (Hadis No: 684).

<sup>186</sup> Bu iki hadisnin arasını cem eden İbnü'l-Cevzî, genel hükümün namazı hemen kaza etmek olduğunu söylerken, diğerr hadiste namazın hemen kılınmamasını ise şeytanın varlığıyla ilişkilendirir ve hususi bir sebepten dolayı namazın hemen kılınmamasını, der. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/471.

<sup>187</sup> Ali b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Kahire, 1984), 2/209.

<sup>188</sup> el-Fâtır 35/18.

dikkat çekilen bir tutumdur. Allah, Kur'an'da kırk dokuz farklı yerde aklın farklı türlerini zikrederek onun dindeki konumunu göstermiştir.<sup>189</sup> Buna binaen Gazzâlî (ö. 505/1111),<sup>190</sup> İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)<sup>191</sup> ve Şâtîbî (ö. 790/1388)<sup>192</sup> gibi isimler sarîh aklın şer'î delillerle çelişmeyeceğini öne sürmüştür. Buradan hareketle "kişinin lanetlediği deveye binmemesi" hadisi akıl ile çelişmeye örnek gösterilebilir.<sup>193</sup>

Yine, hadisin çelişebildiği delillerden biri de tarihi bilgilerdir. Hadiste aktarılan olayın ne zaman gerçekleştiğini bilmek veya râvinin doğum/ölüm tarihini ve ne zaman nerelerde bulunduğunu bilmek hadisleri yorumlama açısından önemlidir. Dolayısıyla sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için İslam tarihi ve hadis ilmi kaynaklarının özellikle ilk asırda mukayeseli okunması gerekir. Yeryüzünde inşa edilen ilk mescit olan Mescid-i Haram ile ikincisi olan Mescid-i Aksa arasında kırk yıl olduğunu ifade eden rivayet,<sup>194</sup> hadisin tarihi bilgilerle çelişmesine örnektir. Çünkü Kâbe'yi bina ettiği nakledilen Hz. İbrahim ile Mescid-i Aksa'yı inşa ettiği rivayet edilen Hz. Süleyman'ın arasında kırk yıldan fazla bir süre olduğu bilinmektedir.<sup>195</sup>

Diğer taraftan, hadisler bazen vâkıyla da çelişebilir. Yani gerçek hayatta, hadislerde beyan edilen muhtevanın aksine bir durum vukû bulabilir. Ramazan'da şeytanların zincire bağlandığı halde insanların günah işlemeye devam etmesi<sup>196</sup> vâkıya muhalefete bir misaldir.<sup>197</sup>

Hz. Peygamber zaman zaman sağlık ve gök cisimleri hakkında da beyanlar da bulunarak tıp ve astronomi ilminin sahasına girmiştir. Bu minvaldeki hadisler, modern dünyada bilimin gelişmesiyle daha farklı bakış açısıyla değerlendirilmeye

<sup>189</sup> Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 367.

<sup>190</sup> Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev. Serkan Özburun (İstanbul, 1995), 55.

<sup>191</sup> Ebu Abdullah İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkîn*, thk. Taha Abdurrauf Said (Beyrut, 1973), 2/71.

<sup>192</sup> Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeria* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/19-20.

<sup>193</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb", 24 (Hadis No: 2595).

<sup>194</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Enbiyâ", 12 (Hadis No: 3186).

<sup>195</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/360.

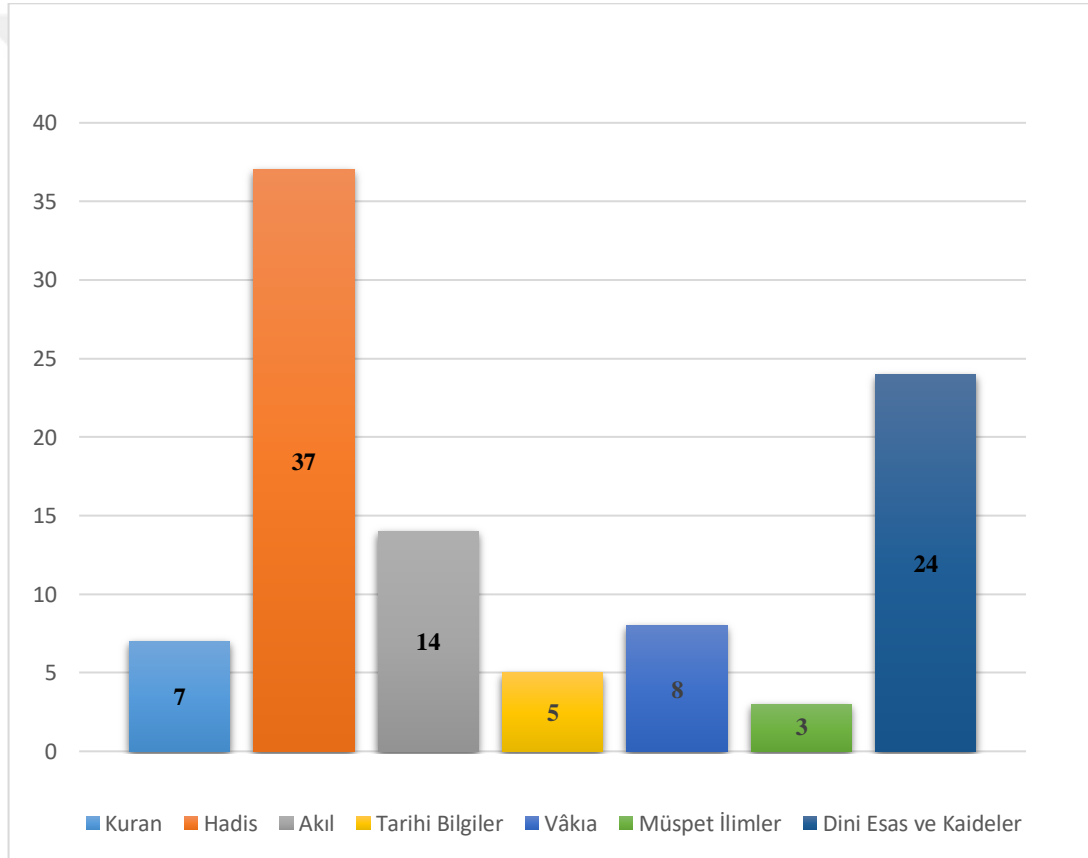
<sup>196</sup> İbnü'l-Cevzî bu probleme şu cevabı verir: "İnsanı günaha sevk eden yalnızca şeytan değildir. İnsan nefsi de kişiyi kötülüğe götürebilir. Ayrıca insan fitratı bizatihi günaha yatkındır." İlgili malumat için bk. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/409.

<sup>197</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu's-Savm", 5 (Hadis No: 1800).

başlanmıştır. Dolayısıyla müspet ilimlere aykırılık söylemi literatüre dahil olmuştur. Sineğin bir kanadında şifa, diğerinde hastalık olduğu için kaba düşünce tamamının daldırılması gerektiğini söyleyen hadis<sup>198</sup> bu türe bir örnektir.

Öte yandan, bir hadis bazen dinin genel esas ve kaideleriyle çelişebilir. Bu başlık, hadis ve ayetin üstünde daha kapsayıcı olmakla birlikte daha çok dinin itikadî ve fikhî kaideleriyle ilişkilidir. Örneğin Allah'ın kudret sıfatını inkâr eden birinin bağışlanarak cennete gittiğini beyan eden hadis<sup>199</sup> bu başlık altında değerlendirilebilir.

### 3.1.2. *Keşfü'l-Müşkil*'deki Çelişkili Hadis Türlerinin Grafiği<sup>200</sup>

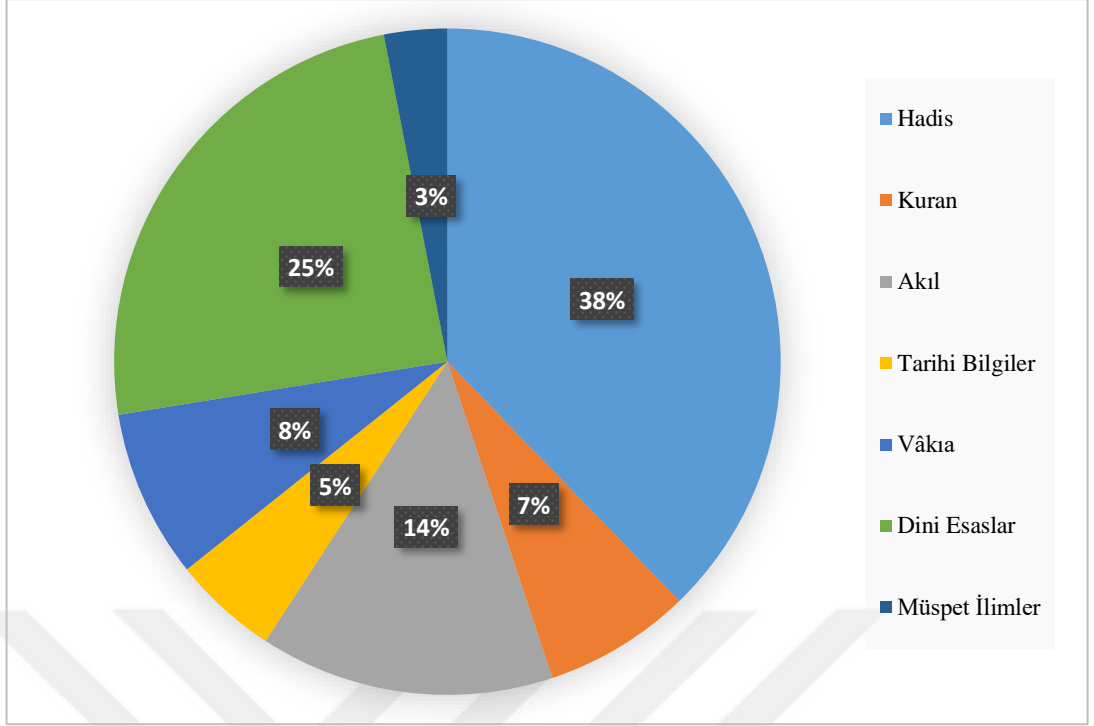


Şekil 3.1. Hadislerin Çelişki Türleri (Sayı)

<sup>198</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu Bed'i'l-Halk", 17 (Hadis No: 3142).

<sup>199</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Enbiyâ", 52 (Hadis No: 3291).

<sup>200</sup> Hadislerin kitaptaki detaylı dağılımını görmek için bkz. EK A.



Şekil 3.2. Hadislerin Çelişki Türleri (Oran)

### 3.2. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları ve Kitaptaki Dağılımı

#### 3.2.1. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları

Alimler iki sahih haber arasındaki problemi giderirken belirli yöntemlere başvurmuşlardır. Hadisçiler evveleminde çelişkili hadisleri birbiriyle uzlaştırılması mümkün olanlar ve mümkün olmayanlar olarak iki kısma ayırmışlardır.<sup>201</sup> Aralarında uzlaşma durumu söz konusu olmayan haberler nesh, tercih ve tevakkuf yöntemleri altında incelenmekle beraber bu yöntemlerin tertibi mezheplere ve hadisçilere göre farklılık göstermektedir.<sup>202</sup>

Hadisçilerin yöntemi, cem', nesh, tercih, tevakkuf;

Hanefilerin yöntemi, nesh, tercih, cem', tevakkuf;

<sup>201</sup> İbn Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, 257-258; Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyzîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*, 43; Celaleddin es-Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, thk. Ebu Kuteybe Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 2006), 2/197.

<sup>202</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 180.

Cumhurun yöntemi ise cem‘, tercih, nesh, tevakkuf şeklindedir.

Hadisçilerin cem‘ metodunu diğerlerine öncelemesinin temel gayesi, hadislerin ikisiyle de amel edebilmek ve hadisin ziyanına engel olabilmektir. “İ‘mâl ihmâlden evlâdır” kaidesini- farklılıklardan dolayı anlaşılması güç olan hadisleri terk etmek yerine, onları yorumlayarak kullanışlı hale getirmenin daha işlevsel olması- benimseyen muhaddisler cem‘i diğerlerine takdim etmişlerdir.<sup>203</sup>

Hanefiler, tercih yöntemini cem‘e öncelemektedirler. Hanefi alimler, tercih yöntemine başvurulmuş yerlerde hadislerden birinin zayıf, diğerinin sahih olacağı için yukarıdaki kaide de söz konusu olduğu gibi bir ihmalin olmayacağını ifade etmektedirler.<sup>204</sup>

Hanefiler, neshi de cem‘ yöntemine öncelemektedirler. Bu sıralamaya karşı çıkan hadis hâfızı ve Şafî fakîhi Hâzimî (ö. 584/1188) iki hadisle amel etmenin evlâ olduğunu dile getirerek cem‘i öncemiştir. Hanefi alim Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî (ö. 1351/1933) ise içtihadî neshin değil nassî neshin diğer yöntemlere öncelendiğini beyan ederek bundan ancak akılsızların şüphe edeceğini belirtir.<sup>205</sup> Burada söz konusu olan nassî neshe “Sizi kabir ziyaretinden nehy etmişim. Artık ziyaret edebilirsiniz” hadisi örnek verilebilir.

Çalışmada hadisçilerin yöntemi esas alınmıştır. Bu doğrultuda ilk olarak cem‘ metodu açıklanacaktır.

### 3.2.1.1. Cem‘

Sözlükte dağınık malzemeyi toplamak, bir araya getirmek<sup>206</sup> anlamına gelen cem‘ lafzı, bir ıstılah olarak hadis ilminde ise şöyle tanımlanmıştır: “İlk bakışta aralarında çelişki varmış gibi gözükken hadislerin arasını, birini veya ikisini te’vîl etmek suretiyle

<sup>203</sup> Ebu’l-Hasenât Abdulhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâdıla li’l-Es’ileti’l-Aşerati’l-Kâmile*, thk. Ebu Gudde, Abdulfettah (Halep: Mektebu’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 2007), 196.

<sup>204</sup> Bahru’l-Ulûm Muhammed Nizameddin el-Leknevî, *Fevâtihu’r-Rahemût bi Şerhi Müsellemi’s-Sübüt*, thk. Abdullah Mahmut (Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 2/242.

<sup>205</sup> Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî, *Feyzu’l-Bârî alâ Sahîhi’l-Buhârî* (Kahire: Matbaatü Hicâzî, 1938), 1/52-54.

<sup>206</sup> Mecduddîn Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 710.

veya başka bir şekilde uzlaştırmak.”<sup>207</sup> Bu yöntemin hareket noktası, Peygamberlik sıfatlarını haiz Allah Resul’ünden çelişkili sözler sadır olamayacağına olan inançtır. Cem’ metodunun işlevselliğini İbn Huzeyme’nin (ö. 311/924) şu sözü çarpıcı şekilde beyan etmektedir: “Hz. Peygamber’den sahih isnadla bize ulaşan iki çelişkili hadis bilmiyorum. Her kim böyle iki hadisin olduğunu söylüyorsa getirsin onları uzlaştırayım.”<sup>208</sup> Hanefi fakihî ve muhaddis İmam Tahâvî de bu çerçevede şunu söylemiştir: “Hz. Peygamber’den aktarılan iki hadisin birbiriyle hem çelişkili hem de uzlaşa içinde olma ihtimalleri var ise doğru olan bu hadisleri bağdaştırmaktır.”<sup>209</sup>

Cem’ yöntemi naklî ve aklî deliller arasındaki problemi giderirken en çok başvurulan yöntem olmakla birlikte mezkûr metodun geçerli olabilmesi için bazı şartları sağlaması gerekir:<sup>210</sup>

- a. Birbiriyle çelişen hadislerin her ikisi de sahih olmalıdır.
- b. Cem’ metodu kullanılarak elde edilen netice, aklî ve ilmî gerçekliklerle çelişmemelidir.
- c. Hadislerin uzlaştırılmasıyla ortaya çıkan sonuç başka şer’î bir nassa muhalif olmamalıdır.
- d. Arap dili kaidelerine muvafık olmalıdır.

Cem’ yöntemi haml, tahsîs ve takyîd olmak üzere genel surette üç başlık altında incelenmektedir.

### 3.2.1.1.1. Haml

Tanım olarak, hadisi ait olduğu yere koymaya haml denir.<sup>211</sup> Cem’ yönteminin altında bulunan yöntemlerden kapsamı en geniş olanı hamldir. Bu yöntem çelişkili hadisleri bağdaştırmada kullanılan metotlardan biridir. Her hadisin bir veya birden çok manası vardır. Dolayısıyla bazen bir manaya haml edilince diğer delillerle çelişkili gözükten hadisler, içerdiği başka bir manasına haml edilince tearuzluk durumu ortadan kalkar.

<sup>207</sup> Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 47.

<sup>208</sup> İbn Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, 285.

<sup>209</sup> Ebu Ca’fer et-Tahâvî, *Şerhu Meâni’l-Âsâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1994), 4/274.

<sup>210</sup> el-Kudât, “Muhtelifü’l-Hadîs İlmi, Usûlü ve Kuralları”, 136.

<sup>211</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 194.

Bu yönteme temas eden İbn Kuteybe ise “her bir hadisin yeri olduğunu ve oraya konulunca çelişkinin sonlanacağını” beyan eder.<sup>212</sup>

Hindistanlı muhaddis Abdülhay el-Leknevî (ö. 1407/1886) hadisleri birbirine cemenin sınırsız yolu olduğunu söylemektedir.<sup>213</sup> Dolayısıyla cem yönteminin altında yer alan haml metodunun çok kapsayıcı olması hasebiyle çalışmamızda ona da alt başlıklar açmayı uygun gördük. Bu doğrultuda tezde haml başlığı altında şu yöntemlere yer verilmiştir: Te’vîl, tahlîl, teaddüdü’l-hâdise, ihtilâfu’l-cihet, örf, husus, lügat.

İbnü’l-Cevzî kitapta Arap dilinden önemli ölçüde istifade etmiştir. Özellikle hadislerdeki problemleri giderirken yer yer belagat ilmine yer yer de harflerin ve kelimelerin kendisine odaklandığı görülmektedir. Biz burada dille alakalı meseleleri lügat başlığı altında kategorize etmeyi uygun gördük. Bu başlık altında da teşbîh, mecâz, harflerin manalarına haml, kapalı lafzın açıklanmasına haml, lafzın manalarından birine haml alt başlıklarına yer verdik.

### 3.2.1.1.1.1. Te’vîl

Te’vîl kelimesinin kökünü oluşturan “âle” lafzı sözlükte vazgeçmek, geri dönmek gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca bir şeyi başka bir şeye döndürmek, bir şeyin varacağı noktayı göstermek manalarını da ihtiva etmektedir.<sup>214</sup> Terim olarak, zahir anlamı terk edilen sözü, bir delile itimat edilerek muhtemel olan manasına haml etmeye denir.<sup>215</sup> Bu muhtemel olan anlam akla ilk gelen zahir ya da tercih edilen anlam değildir. Ayrıca ihtimal dahilinde olan mananın güçlü/yakın ve zayıf/uzak olma durumu da söz konusudur.

İbnü’l-Cevzî te’vîl adı verilen bu uzlaştırma metoduna kitabında sıklıkla başvurur. Öyle ki incelediğimiz kitabının otuz bir yerinde bu metottan faydalandığı tespit

<sup>212</sup> İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadîs*, 231.

<sup>213</sup> Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâdila li’l-Es’ileti’l-Aşerati’l-Kâmile*, 189.

<sup>214</sup> Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 302.

<sup>215</sup> Ebu’l-Kâsım Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garibi’l-Kurân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Şam: Dâru’l-Kalem, 1412), 99; Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fi Garibi’l-Hadîs ve’l-Eser*, thk. Tahir Ahmed Zavî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 1/80.

edilmiştir. Müellif, iki hadis arasındaki problemi giderirken yahut Kur'an, akıl ilkeleri, tarih veya vakıa ile çelişen bir hadisle karşılaştığında bu yöntemden istifade etmiştir.

### Birinci Örnek

عن عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رضي الله عنهما أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فِي الدُّنْيَا، ثُمَّ لَمْ يَتُبْ مِنْهَا، حُرِمَهَا فِي الْآخِرَةِ.

Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Dünyada içki içip de tevbe etmeyen kişiye ahirette içki içmek haram kılınır."<sup>216</sup>

Kitabında bu hadise yer veren İbnü'l-Cevzî, herhangi birinin mezkûr hadise karşı şu eleştiride bulunabileceğini söyler: "Kişinin cennette canının içki çekip çekmeyeceği ihtimal dahilindedir. Şayet kişi içki içmek istemezse bu durum herhangi bir problem teşkil etmez. Ancak canı içki içmek isteyen birine içki takdim edilmemesi halinde kişi hüzünlenir. Hüzün ve teessüfe de Cennette yer yoktur."<sup>217</sup> Allahu Teâlâ cennette hüzne yer olmadığını şu ifadelerle beyan etmektedir: "*Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz.*"<sup>218</sup> Bahsi geçen hadis aynı zamanda, "*Orada altın tepsiler ve bardaklar cennetliklerin çevrelerinde dolaştırılacaktır. Orada canların istediği, gözlerin zevk aldığı her şey vardır ve siz orada sonsuza kadar kalıcısınız*"<sup>219</sup> ayetiyle de zahiren tearuz halindedir. Çünkü ayette cennetliklere istedikleri her şeyin verileceği beyan edilirken, hadiste ise dünyada içki içme fiilinin bu iznin kapsamı dışına çıkma sebebi olduğu belirtilmiştir. Bu probleme çözüm arayan İbnü'l-Cevzî, te'vîl yöntemine başvurarak dünyada içki içip de tevbe etmeyen kişinin kalbinden ahirette içki içme arzusunun alınacağını, bu sebeple bu insanların cennette içkiye ulaşmak istemeyeceğini öne sürer. Sonuç olarak müellif, Allah'ın insanoğlunu cennette farklı bir biçimde yaratacağını iddia etmektedir. Cennet hayatının dünya hayatından farklı olacağı, Allah'ın kullarını farklı hasletler üzere yaratacağı da nasslar ile sabittir. Örneğin cennette uykunun olmayacağı,<sup>220</sup> insanın kin, nefret gibi kötü hasletlerden hâlî biçimde yaratılacağı<sup>221</sup> ayetlerde beyan edilmiştir.

<sup>216</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eşribe", 1 (Hadis No: 5253).

<sup>217</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/551.

<sup>218</sup> el-Ârâf 7/49

<sup>219</sup> ez-Zuhruf 43/ 71.

<sup>220</sup> el-Hicr 15/48.

<sup>221</sup> el-Hicr 15/47.

## İkinci Örnek

أَنَّ عَائِشَةَ زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَتْهُ؛ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَدْعُو فِي الصَّلَاةِ: اللَّهُمَّ! إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ. وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ. وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ. وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْمَأْتَمِّ وَالْمَعْرَمِ.

Hız. Aişe'den rivayet edildiğine göre Nebi şöyle buyurmuştur: "Allah'ım! Kabir azabından, Deccal'in fitnesinden, ölüm ve hayat fitnesinden, günah işlemekten ve borçtan sana sığınırım."<sup>222</sup>

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: ... فَيَنْزِلُ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَأَمَّهُمْ. فَإِذَا رَأَى عَدُوَّ اللَّهِ، ذَابَ كَمَا يَذُوبُ الْمَلْحُ فِي الْمَاءِ. فَلَوْ تَرَكَهُ لَانْدَابَ حَتَّى يَهْلِكَ. وَلَكِنْ يَقْتُلُهُ اللَّهُ بِيَدِهِ.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Deccâl, Hz. İsa'yı görünce suda eriyen tuz gibi eriyecek. Hz. İsa onu bıraksa bile o helak olana kadar erimeye devam edecek. Ancak Allah onu Hz. İsa'nın eliyle öldürecek."<sup>223</sup>

Ülü'l-azm olarak vasıflanan altı peygamber vardır. Bunlar Allah'ın beyanıyla diğer peygamberlerden daha önde görülmektedir.<sup>224</sup> Ülü'l-azm sıfatını alan peygamberlerin müstakil şeriat sahibi olması ve imtihanlarının daha çetin geçmesi onların diğer peygamberlerden üstün görülmesinin sebeplerindendir. Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın her ikisi de ülü'l-azm peygamberlerden sayılmaktadır. Bu durumda bahsi geçen hadislerde zahiri olarak şu problem göze çarpmaktadır: Bir tarafta Hz. İsa karşısında eriyen Deccâl varken, diğer tarafta Hz. Muhammed'in kendisinden Allah'a sığındığı bir Deccâl söz konusudur. Bu probleme cevap arayan İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in istiâzesini te'vîl eder ve onun ümmete öğretmek maksadıyla Deccâl'den Allah'a sığındığını ifade eder.<sup>225</sup> Deccâl'in zuhuru, kıyamet alametlerinden biri sayıldığı için Hz. Peygamber burada Müslümanlara ondan nasıl korunacağını öğretmek istemiştir.

Bu hadiste işkâl olarak görülen kısım yoruma açıktır. Örneğin Hz. İsa'ya ölüleri diriltme mucizesi bahşedildiği rivayet edilmektedir. Buna kıyasla Hz. Muhammed'in

<sup>222</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât", 25 (Hadis No: 589).

<sup>223</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Fiten ve Eşrâti's-Saat", 9 (Hadis No: 2897).

<sup>224</sup> İlgili ayet için bkz: "İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık." (el-Bakara 2/253); "Allah Nuh'a emrettiği şeyleri size de din kılmıştır. (Ey Muhammed) Sana vahyettik; İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya da buyurduk ki: 'Dini doğru uygulayın ve onda ayrılığa düşmeyin.'" (eş-Şûrâ 42/13)

<sup>225</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/284.

ölüleri diriltememesi bir eksiklik midir? O halde İbnü'l-Cevzî, talebelerinin dikkatini istiâzeye çekmek için didaktik gayeyi gözeterek böyle bir işkâl ortaya atmış olabilir.

### 3.2.1.1.1.2. Tahlîl

Tahlîl sözlükte çözmek, analiz etmek, parçalarına ayırmak, çözümlenmek gibi manalara gelmektedir. Bunun çalışmamızdaki karşılığı, hadisi daha iyi anlamak için metni parçalara ayırarak doğru manaya ulaşma çabasıdır. Mesela metindeki bir harfi cer yahut kelimedden ilerleyerek esas anlamı ortaya çıkarma girişimidir.

İbnü'l-Cevzî'nin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden biri de tahlîldir. Kitabın geneline bakıldığında müellifin hadis metnindeki ipuçlarının peşine düştüğü görülmektedir. Nitekim metindeki sözcükleri köklerine ayırarak izah etmesi, nassta ismi geçen şahısları tespit etmesi bunun göstergesidir. Dolayısıyla müellifin kelimenin etimolojisine girerek filolojik, hadislerde geçen yer ve şahıs isimlerini araştırarak da tarihsel tahliller yaptığı görülmektedir. Bu çabasının nihai amacı hadislerin aslında problemlili olmadığını ortaya çıkarmaktır.

İbnü'l-Cevzî'nin kitap boyunca yirmi iki yerde tahlîl yöntemine başvurduğu tespit edilmiştir. Burada örnek kabilinden, kafirin hediyesini kabul etmeyi ve Hz. Musa'nın Azrail'e vurmasını konu edinen hadislere getirdiği çözümler üzerinde durulacaktır.

### Birinci Örnek

عَنْ عَلِيٍّ؛ أَنَّ أَكْبَدَ دَوْمَةَ أَهْدَى إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَوْبَ حَرِيرٍ. فَأَعْطَاهُ عَلِيًّا. فَقَالَ: شَقَّقَهُ حُمْرًا  
بَيْنَ الْفَوَاطِمِ.

Hiz. Ali'den rivayet edildiğine göre, bir gün Ukeydir (ö. 12/633) adında bir Hristiyan Hiz. Peygamber'e ipek elbise hediye etmiştir. Daha sonra Nebi, o elbiseyi Hiz. Ali'ye vererek başörtü yapmaları için kadınlar arasında paylaşılmasını emretmiştir.<sup>226</sup>

عَنْ عِيَّاضِ بْنِ جِمَارٍ، قَالَ: أَهْدَيْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَاقَةً، فَقَالَ: أَسَلَمْتَ؟ فَقُلْتُ: لَا، قَالَ: فَقَالَ النَّبِيُّ:  
إِنِّي نُهَيْتُ عَنْ زَيْدِ الْمُشْرِكِينَ.

<sup>226</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Libâs ve'z-Ziyet", 2 (Hadis No: 2071).

Bir diğerk hadiste ise Hz. Peygamber'in İyaz b. Himâr'ın hediyesini "Biz müşriklerden hediye almayız" diyerek kabul etmediğı rivayet edilmektedir.<sup>227</sup>

Bu iki hadisi karşılaştırdınca birinde Hz. Peygamber'in İyaz adında bir müşriğın hediyesini kabul etmediğı ama Ukeydir isminde bir kafirin hediyesini kabul ettiğı görölmektedir. Zahirten birbiriyle çelişkili görölen iki rivayeti inceleyen İbnü'l-Cevzî, ilk hadisin metnini cüzlerine ayırarak Ukeydir ismi üzerinde yoğunlaşır. Daha sonra Ukeydir'in Rumlardan olduğı dolayısıyla Hristiyan olduğı bilgisine ulaşır. Ukeydir, Dûmetülcendel'in Hristiyan yöneticisidir. Hz. Peygamber, Tebük gazvesinden önce Ukeydir üzerine Halid b. Velid öncülüğünde dört yüz yirmi kişilik bir seriyye gönderir. Ukeydir'in bu seferde esir düşerek Hz. Peygamber'in huzuruna çıkartıldığı ve hediyeı orada takdim ettiğı sonrasında ise ona eman verildiğı rivayet edilmektedir.<sup>228</sup> Ancak Ukeydir'in Müslüman olup olmadığı hakkında alimler ihtilaf ederek farklı görüşler belirtmişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî ve Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) onun Müslüman olduğunu öne sürerken,<sup>229</sup> İbn Hacer ise Ukeydir'in Müslüman olduğunu ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra zekât vermeyi reddederek irtidat ettiğini ifade etmiştir.<sup>230</sup> Nevevî ise onun Müslüman görülmesinin büyük bir hata olduğunu dile getirmiştir.<sup>231</sup>

Son tahlilde İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in ehl-i kitaptan hediye kabul ederken müşriklerin hediyesini reddettiğı sonucuna varır. Onun, Hristiyan dinine mensup olan Habeş kralı Necâşî'nin hediyesini kabul etmesi de bu görüşü desteklemektedir.

## İkinci Örnek

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: أُرْسِلَ مَلِكُ الْمَوْتِ إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ. فَلَمَّا جَاءَهُ صَغًهُ فَقَفَأَ عَيْنَهُ. فَرَجَعَ إِلَى رَبِّهِ فَقَالَ: أُرْسَلْتُ إِلَى عَبْدٍ لَا يُرِيدُ الْمَوْتَ. قَالَ فَرَدَّ اللَّهُ إِلَيْهِ عَيْنَهُ...

Ebü Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Azrail, Hz. Musa'nın canını almak için gönderilir. Ancak Hz. Musa ona tokat atarak gözünü

<sup>227</sup> Ebü Dâvud, *es-Sünen*, "Kitabu'l-Harâc ve'l-Fey ve'l-İmara", 35 (Hadis No: 3057).

<sup>228</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/187-188.

<sup>229</sup> Ebü Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdadî, *el-Esmâü'l-Mübheme fi'l-Enbâi'l-Muhakkeme*, thk. İzzeddin Ali (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/24.

<sup>230</sup> Ebu'l Fadl Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 1/381.

<sup>231</sup> Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/124-125.

çıkartır ve onun canını almasına engel olur. Bu olay üzerine Rabbine geri dönen Azrail, Allah'a şöyle seslenir: 'Canını almam için beni görevlendirdiğin kulun ölümü istemiyor.' Sonrasında Allah, ölüm meleğine gözünü geri verir."<sup>232</sup>

İbnü'l-Cevzî, bu hadisi değerlendirirken doğru yoldan sapmış bazı kimselerin dört açıdan mezkûr hadise karşı çıktıklarını belirtir. Bu eleştiri noktalarının iki tanesi tahlil yöntemiyle çözüldüğü için çalışmada onlar üzerinde durulacaktır.

Hadise yöneltelen eleştirilerden ikisi şunlardır: Bir beşer nasıl cisme sahip olmayan bir meleğin gözünü çıkartabilir? Hz. Musa nasıl Allah'ın elçisine vurabilir? Bu peygamberlerin ahlakına mugayirdir.

İbnü'l-Cevzî, iki probleme de tek bir zaviyeden yaklaşarak cevap verir. O, hadis metnini inceler ve Azrail'in melek suretinde geldiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamaz. O halde Azrail'in insan suretinde geldiğini varsayar ve cisme sahip olan bir meleğin gözünün çıkabileceğini söyler. Bunu destekleyici bir görüş olarak, Nebilere insan suretinde gelen meleklerin bazen kimliklerini gizlemeleri söylenebilir. Nitekim Hz. İbrahim ve Hz. Lut'a gelen meleklerin insan suretinde gelerek kimliklerini açık etmediği rivayet edilmektedir. Ayrıca Hz. Musa'nın, insan suretinde canını almaya gelen kişiye kendini müdafaa etmek için tokat atması da çok tabii bir durumdur. Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî hadise yöneltelen eleştirilere metni analiz ederek cevap verir.<sup>233</sup>

### 3.2.1.1.1.3. Teaddüdü'l-Hâdise

*Teaddüd* kelimesi çoğalmak, çokluk gibi manalara gelirken; hâdise ise olan şey, olay manalarına gelmektedir. Bu ikisinin birleşiminden oluşan "teaddüdü'l-hâdise" tamlaması ise bir olayın aynısının veya benzerinin tekrarlanması anlamını taşır.<sup>234</sup>

Çağdaş hadisçilerden Şeref el-Kudât bu kavramı, "Nebi'nin bir hadisi farklı lafızlarla birçok kere zikretmesi" olarak tanımlarken,<sup>235</sup> Hamza el-Bekrî "Hz. Peygamber'in bir

<sup>232</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Fedâil", 42 (Hadis No: 2372).

<sup>233</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/444.

<sup>234</sup> Hamza el-Bekrî, *Taaddüdü'l-Hâdise fî Rivâyâti'l-Hadis en-Nebevî* (Katar: Vizâratü'l-Evkâf eş-Şuûni'l-İslamiyye, 2011), 24.

<sup>235</sup> Şeref el-Kudât, *Esbâbu Taaddüdi'r-Rivâyât fî'l-Hadis en-Nebevî* (Amman: Dâru'l-Furkân, ts.), 5.

olayı farklı suretlerde pek çok kere tekrarlaması" şeklinde ifade etmiştir. Hamza el-Bekrî'nin tanımında, "hâdise" mefhumunun kapsamı sadece kavli hadis ile daraltılmamış, fiilî ve ikrârî hadisler de kapsama dahil edilmiştir. Sonuç olarak muhaddisler, bir hadisin farklı şekillerde aktarılmasına "teaddüdü'l-hâdise" demektedir.<sup>236</sup>

Hadisleri birbirine cem' ederken istifade edilen yöntemlerden biri de *teaddüdü'l-hâdise*'dir. Birbiriyle çelişkili gözüken iki hadisten her biri, farklı bağlam, zaman, mekan veya sebebe haml edilerek problem izale edilmeye çalışılır. Bu durumlarda da uzlaştırılmaya çalışan her iki hadisin de senet ve metin açısından sahih olması öncelik arzeder.

Çalışma boyunca İbnü'l-Cevzî'nin altı farklı yerde *teaddüdü'l-hâdise* metodunu kullandığı tespit edilmiştir. Büyük günahlar ve Nebilerin üstünlüğü hakkında zahiren çelişkili gözüken hadisler bu yöntemin kullanıldığı örneklerden bazılarıdır.

### Birinci Örnek

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الذَّنْبِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ: أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نِدَاً وَهُوَ خَلْقَكَ. قَالَ قُلْتُ لَهُ: إِنَّ ذَلِكَ لِعَظِيمٌ. قَالَ قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: ثُمَّ أَنْ تَقْتُلَ وَلَدَكَ مَخَافَةَ أَنْ يَطْعَمَ مَعَكَ. قَالَ قُلْتُ: ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ: ثُمَّ أَنْ تُزَانِيَ حَلِيلَةَ جَارِكَ.

Abdullah bin Mesud en büyük günahın ne olduğunu Hz. Peygamber'e sorunca şu cevabı alır: Seni Allah'ın yaratmasına rağmen ona şirk koşman, rızık korkusu yüzünden çocuğunu öldürmen ve komşunla zina etmen.<sup>237</sup>

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي بَكْرَةَ، عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَكْبَرُ الْكِبَائِرِ: الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ، وَشَهَادَةُ الزُّورِ. فَمَا زَالَ يُكْرَرُهَا حَتَّى قَلْنَا: لَيْتَهُ سَكَتَ.

Ebû Bekre'nin babasından rivayetinde ise Hz. Peygamber günahların en büyüğünün sırasıyla şunlar olduğunu beyan etmiştir: Allah'a şirk koşmak, anne-babaya kötü davranmak ve yalancı şahitlik (üç kere).<sup>238</sup>

<sup>236</sup> Kudât, *Esbâbu Taaddüdi'r-Rivâyât fi'l-Hadis en-Nebevî*, 25.

<sup>237</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitâbu'l-İman", 37 (Hadis No: 86).

<sup>238</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu İstitâbeti'l-Mürteddîn ve'l-Muânidin ve Kitâluhüm", 1 (Hadis No: 6521).

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَكْبَرُ الْكِبَائِرِ: الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَقَتْلُ النَّفْسِ، وَعُقُوقُ  
الْوَالِدَيْنِ، وَقَوْلُ الزُّورِ، أَوْ قَالَ: وَشَهَادَةُ الزُّورِ.

Enes bin Malik tarikinde sırasıyla Allah'a şirk, anne-babaya itaatsizlik, adam öldürmek ve yalancı şahitlik büyük günahlardan sayılmıştır.<sup>239</sup>

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْكِبَائِرُ: الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ، وَقَتْلُ النَّفْسِ،  
وَالْيَمِينِ الْغَمُوسِ.

Abdullah bin Amr tarafından aktarılan hadiste ise büyük günahlar Allah'a şirk, anne-babaya itaatsizlik, adam öldürmek ve yemin etmek olarak sıralanmıştır.<sup>240</sup> Bu rivayetin öncekinden tek farkı son maddedir.

Hadislerde görüldüğü üzere büyük günahların neler olduğu farklılık arz etmektedir. Hadislerin birinde anne-babaya kötü davranma ve yalancı şahitlik yapma büyük günahlar arasında zikredilirken, diğerinde rızık endişesi yüzünden çocuğunu öldürme ve komşuyla zina yapmanın büyük günahlardan sayılması görünürde bir çelişkiye sebep olmuştur. Bu hadisleri uzlaştırmak isteyen müellif, her bir hadisin farklı bireylere ve gruplara hitap ettiğini ifade etmektedir. Zira Hz. Peygamber'in söylemleri insanların ihtiyaçlarına göre farklılaşabilmektedir. Yukarıdaki örnekler de bu durumun bir yansımasıdır. Nitekim bir topluluk içinde herhangi bir günah diğerlerine nispetle daha çok yaygın hale gelmişse, Hz. Peygamber dikkatleri o günahın üzerine çekmek suretiyle insanları ondan uzaklaştırmayı hedeflemiştir. Hadislerin birinde yalancı şahitliğin, diğerinde zinanın büyük günah olarak görülmesi o iki topluluk da şüü bular günahların farklılık arz etmesindedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hitap ederken hangi günahın daha büyük oluşunu değil, insanların hangi günaha daha çok meylettğini temel aldığı görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin *teaddüdü'l-hâdise* metodunu tatbik ettiği bir diğer örnek ise nebilerin üstünlüğü meselesidir.

<sup>239</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'd-Diyât", 1 (Hadis No: 6477).

<sup>240</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eymân ve'n-Nuzur", 15 (Hadis No: 6298).

## İkinci Örnek

حَدَّثَنِي أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: أَنَا سَيِّدُ وَدِدِ آدَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben kıyamet günü ademoğlunun efendisiyim.”<sup>241</sup>

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ مِنَ الْيَهُودِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ لَطَمَ وَجْهَهُ، وَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، إِنَّ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِكَ مِنَ الْأَنْصَارِ لَطَمَ فِي وَجْهِ، قَالَ: (أَدْعُوهُ). فَدَعَا، قَالَ: (لِمَ لَطَمْتَ وَجْهَهُ). قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي مَرَرْتُ بِالْيَهُودِ، فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: وَالَّذِي اصْطَفَى مُوسَى عَلَى الْبَشَرِ، فَقُلْتُ: وَعَلَى مُحَمَّدٍ، وَأَخَذْتَنِي غَضَبَةً فَلَطَمْتُهُ، قَالَ: لَا تَخْزِينِي مِنْ بَيْنِ الْأَنْبِيَاءِ، فَإِنَّ النَّاسَ يَصْعَقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يُفِيقُ، فَإِذَا أَنَا بِمُوسَى أَخَذَ بِقَانِمَةٍ مِنْ قَوَانِمِ الْعَرْشِ، فَلَا أَدْرِي أَفَاقَ قَلْبِي أَمْ جَزِي بِصَعْقَةِ الطَّوْرِ.

Ebu Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre bir gün dövülen bir Yahudi Hz. Peygamber'in yanına gelerek şöyle dedi: Ey Muhammed! Ashabından birisi bana tokat attı. Daha sonra Hz. Peygamber tokat atan kişiyi çağırarak sebebini sorunca şu cevabı aldı: Yahudi'nin yanından geçerken onun “Musa'yı insanlar üzerine seçkin kılana and olsun” dediğini duyunca ben de “Muhammed'i insanlar üzerine seçkin kılana and olsun” dedim. Sonrasında sinirlenip ona tokat attım. Bu olay üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: “Beni diğer nebilere üstün kılmayın! Kıyamet günü insanların hepsi bayıldığında ilk ben kalkacağım. Ayıldığımda Musa'yı arşın ucundan tuttuğunu göreceğim. Bilemiyorum. O benden önce mi ayıldı yoksa Tur dağında bayıldığı için bir daha bayıltılmadı mı?”<sup>242</sup>

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ. قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا خَيْرَ الْبَرِيَّةِ! فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ذَاكَ إِبرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre, bir adam Hz. Peygamber'e gelerek “Ey yaratılmışların en hayırlısı” deyince Allah Resulü, o kişinin kendisi değil, Hz. İbrahim olduğunu buyurmuştur.<sup>243</sup>

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَى.

<sup>241</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Fedâil", 2 (Hadis No: 2278).

<sup>242</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu't-Tefsîr", 135 (Hadis No: 4362).

<sup>243</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Fedâil", 41 (Hadis No: 2369).

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bir kişinin ‘Ben Yunus’tan daha hayırlıyım’ demesi uygun olmaz.”<sup>244</sup>

Hz. Peygamber’in ademoğlunun efendisi olduğuna dair hadis, kitapta farklı yerlerde diğer üç hadisle çelişkili görülmüştür. İbnü’l-Cevzî bu hadisleri farklı metotlar kullanarak bağdaştırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, müellifin bu hadisler özelinde başvurduğu ortak yöntem *teaddüdü’l-hâdise*’dir.

*Teaddüdü’l-hâdise* ile kastın bir olayın birçok kere tekrarlanması olduğu ifade edilmişti. Hz. Muhammed kendisinin diğer nebilerden üstün olduğunu bilmezken “Beni diğer nebilere üstün kılmayın”, “Hz. İbrahim yaratılanların en hayırlısıdır” ve “Ben Yunus’tan daha hayırlıyım, demeyin” sözleri ondan sadır olmuştur. Kendisinin üstün olduğunu öğrenince de “Ben Ademoğlunun seyyidiyim” demiştir.<sup>245</sup> Görüleceği üzere İbnü’l-Cevzî, Peygamberlerin üstünlüğü meselesi hakkındaki hadislerde görülen çelişkiyi, söylenişteki zaman farkıyla açıklamakta, Hz. Peygamberin farklı zamanlarda farklı beyanlarda bulunmasının sebebinin onun önceden üstün olduğunu bilmemesiyle ilişkilendirmektedir.<sup>246</sup> Ne var ki İbnü’l-Cevzî burada Hz. Peygamberin kendi üstünlüğüne dair bilgisinin sonradan öğrendiğine dair tespitini herhangi bir hadise veya tarihsel rivayete dayandırmamaktadır. Dolayısıyla bu açıklamanın ne kadar gerçeği yansıttığı konusunda kesin bir kanaate ulaşmak mümkün gözükmemektedir.

Bu tartışmaya dair İbnü’l-Cevzî, bir çözüm yolu daha sunmuştur. İbn Kuteybe’nin de benzer lafızlarla işaret ettiği ilgili çözüm yolu, Hz. Peygamber’in kendisinin diğer nebilerden üstün tutulmamasını dile getirme sebebinin tevazu kaynaklı olduğudur.<sup>247</sup>

#### 3.2.1.1.1.4. İhtilâfu’l-Cihet

İhtilaf kelimesi sözlükte farklılaşmak, anlaşmazlık, görüş ayrılığı, çekişmek gibi manalara gelirken;<sup>248</sup> cihet kelimesi de yön, taraf manalarına gelir.<sup>249</sup> Bu iki kelimenin

<sup>244</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu’l-Enbiyâ", 36 (Hadis No: 3234).

<sup>245</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 3/466; 3/315.

<sup>246</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 3/143.

<sup>247</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 3/467; İbn Kuteybe, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis*, 182.

<sup>248</sup> Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kurân*, 295.

<sup>249</sup> Yusuf Şevki Yavuz, “Cihet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

bir araya gelmesiyle oluşan *ihtilâfu'l-çihet* tamlaması cihetlerin, yönlerin, bakış açılarının farklılaşması demektir. Akıl indinde bir şeyin birden fazla ciheti vardır. Bir şeyi yorumlamak birçok farklı açıdan gerçekleşebilir. Dolayısıyla bir meseleye muhtelif nazarlardan bakılınca farklı hükümler verilebilir. Örneğin bir sultan, halkının gözünde itaat edilmesi gereken biriyken; karısının gözünde bir kocadır. Bunun gibi *ihtilâfu'l-çihet* yöntemine birçok yerde başvuran İbnü'l-Cevzi, farklı açılardan hadislere yaklaşarak aslında hadislerin herhangi bir problem içermediğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Kitapta on dört yerde İbnü'l-Cevzî'nin bu yöntemden istifade ettiği tespit edilmiştir. Burada, Hz. Peygamber'in ölülerle konuşması ve dağlama yapma/yaptırma örnekleri üzerinden söz konusu metodun tatbik edilişi gösterilecektir.

### Birinci Örnek

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: كُنَّا مَعَ عُمَرَ... ثُمَّ أَنْشَأَ يَحْدِثُنَا عَنْ أَهْلِ بَدْرٍ فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَرِينَا مِصْرَاعَ أَهْلِ بَدْرٍ بِالْأَمْسِ. يَقُولُ "هَذَا مِصْرَعُ فُلَانٍ غَدًا، إِنْ شَاءَ اللَّهُ" قَالَ فَقَالَ عُمَرُ: فَوَالَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ! مَا أَخْطَاوا الْحُدُودَ الَّتِي حَدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قَالَ فَجَعَلُوا فِي بَنَرٍ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ فَأَنْطَلَقَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى انْتَهَى إِلَيْهِمْ فَقَالَ: يَا فُلَانُ بْنُ فُلَانٍ! هَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ حَقًّا؟ فَإِنِّي قَدْ وَجَدْتُ مَا وَعَدَنِي اللَّهُ حَقًّا. قَالَ عُمَرُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! كَيْفَ تَكَلَّمُ أَجْسَادًا لَا أَرْوَاحَ فِيهَا؟ قَالَ: مَا أَنْتُمْ بِأَسْمَعُ لِمَا أَقُولُ مِنْهُمْ. غَيْرَ أَنَّهُمْ لَا يَسْتِطِيعُونَ أَنْ يَرِدُوا عَلَيَّ شَيْئًا.

Hız. Ömer'den rivayet edildiğine göre, Bedir Savaşından bir gün önce Hız. Peygamber "Falanca kişi şurada öldürülecektir" diyerek müşriklerin nerede öleceklerini gösterir. Savaş sona erdiğinde müşrikler gösterildikleri yerlerde ölü halde bulununca onun sözünde doğru olduğu görülür. Daha sonra Hız. Peygamber cesetlerin kuyulara atılmasını emreder ve ölülerin yanına giderek "ey falanın oğlu falan kişi" hitabıyla onlara seslenir: "Allah'ın ve Resulü'nün size vaat ettiğini hak olarak buldunuz mu? Şüphesiz ben Allah'ın bana vaat ettiğini hak olarak buldum." Bu olay üzerine Hız. Ömer, Nebi'ye ruhu olmayan bedenlerle nasıl konuştuğunu sorunca şu cevabı alır: "Siz benim onlara ne dediğimi duyamazsınız. Onlar da bana cevap vermeye kadir değillerdir."<sup>250</sup>

<sup>250</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Cennet", 17 (Hadis No: 2870).

Yukarıdaki hadis, Hz. Peygamber'in ölümlere sesini duyurabileceğine delalet etmektedir. Ancak bu Allah Teâlâ'nın "Sen ölümlere duyuramazsın"<sup>251</sup> hitabı ile çelişki arz etmektedir. Görünürde birbiriyle çelişkili olan ayet ve hadisi müellif, *ihtilâfu'l-cihet* yöntemini kullanarak bağdaştırır.

İnsan beden ve ruhtan oluştuğu için konuşma eylemi de beden veya ruhla gerçekleşebilir. Ölü insanın bedenine ses duyurmak mümkün değilken, ölü insanın ruhuna hitap etmek mümkündür. Sözü geçen hadiste insanın bedeninin değil, ruhunun muhatap alındığı görülmektedir. Ayette zikri geçen konuşma biçimi ise bedenle olan konuşmadır.<sup>252</sup> Dolayısıyla meseleye farklı açılardan yaklaşıncı herhangi bir çelişki olmadığı görülmektedir.

Bu hadis özelinde şu yorum da yapılabilir. Hz. Peygamber savaşın getirdiği farklı hâlet-i ruhiye ile birlikte ölümlerin karşısına geçerek kendi kendine söylenmiş olabilir. Bu yorumu benimseyince hadis, ayetle çelişki arz etmez. Ancak hadisin sonunda Hz. Ömer'in ruhları olmayan bedenlerle nasıl konuştuğunu sorması üzerine, Hz. Peygamber'in "Siz benim onlara ne dediğimi duyamazsınız" cevabını vermesi bu yoruma hâlel getirmektedir.

## İkinci Örnek

Kızgın bir demirle yarının üstüne yapılan müdahaleye dağlama denir. Dağlama yaptırmaya dair birçok hadis varit olmuştur. Bu hadislerden bazıları şunlardır:

حَدَّثَنِي عِمْرَانُ قَالَ: قَالَ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أُمَّتِي سَبْعُونَ أَلْفًا بَعِيرٍ حِسَابٍ. قَالُوا: وَمَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: هُمُ الَّذِينَ لَا يَكْتُوبُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ. وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ.

İmran b. Husayn'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmetimden 70 bin kişi hesapsız cennete girecektir." Sahabîler bu kişilerin kimler olduğunu sorunca Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: "Dağlama yaptırmayanlar ve hırsızlık yapmayanlar."<sup>253</sup>

<sup>251</sup> en-Neml 27/80.

<sup>252</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/148.

<sup>253</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-İman", 93 (Hadis No: 218).

عن عمران بن حصين، قال: نهى النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- عن الكَيِّ.

İmran b. Husayn'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber dağlama yapmaktan nehy etmiştir.<sup>254</sup>

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى أَبِي بِنِ كَعْبٍ طَبِيبًا. فَقَطَعَ مِنْهُ عِرْقًا. ثُمَّ كَوَاهُ عَلَيْهِ.

Cabir b. Abdullah'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Übey b. Kâ'b'a bir doktor gönderir, doktor da onun damarını keser, sonra orayı ateşle dağlar.<sup>255</sup>

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: رُمِيَ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ فِي أَحْكَلِهِ. فَحَسَمَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِهِ بِمَشْقَصٍ. ثُمَّ وَرَمَتْ فَحَسَمَهُ الثَّانِيَةَ،

Cabir b. Abdullah'tan rivayet edilen bir diğer hadiste ise Sa'd b. Muaz savaşta kolundan yaralandığı için Nebi, ateşe sokulan bir demirle onun kolunu dağlar. Daha sonra kolu kabarcınca ikinci defa dağlar.<sup>256</sup>

Bu hadislerle benzer pek çok rivayet hadis kitaplarında yer almaktadır. Yukarıdaki rivayetleri eserinde zikreden İbnü'l-Cevzî, hadislerin zahiren birbiriyle çeliştiğini ifade eder. Daha sonra bu problemi *ihtilâfu'l-cihet* yönteminden istifade ederek giderir. Şöyle ki:

Bazı Araplar ateşle dağlama yaptırmanın kendilerini hastalıktan koruyacağına inanıyordu. Buna binaen hiçbir sebep olmaksızın dağlama yaptırıyorlardı. Hadislerde yasaklanan dağlama şekli budur. Diğer taraftan hastalık sonrası, yaralanma gibi zaruri durumlarda yapılan dağlamaya izin verilmiştir. Özetle, vücudun bir bölgesini ateşle dağlamak bir cihetten yasak iken, diğer cihetten mübahtır. Hiçbir sebebe veya şarta bağlı olmaksızın mutlak manada yapılan dağlama yasak iken; hasta bir bireyin vücudundaki yaralı bölgenin tedavi yöntemi olarak ateşle dağlanması zaruri bir sebebe bağlı olduğu için caiz görülmüştür. Mübah olan tedavi biçiminde dağlama bir ilaç vazifesi görmektedir.<sup>257</sup>

<sup>254</sup> Ebû Dâvud, *es-Sünen*, “Kitabu't-Tıp”, 7 (Hadis No: 3865).

<sup>255</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, “Kitabu's-Selam”, 26 (Hadis No: 2207).

<sup>256</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, “Kitabu's-Selam”, 26 (Hadis No: 2208).

<sup>257</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/480-481.

### 3.2.1.1.1.5. Örf

Bir tanıma göre örf, bir topluluktaki insanların çoğunun alışageldikleri rutinlerdir.<sup>258</sup> Toplumca uygulanan söz ve eylemlerde örf dahilindedir.<sup>259</sup> Toplum içerisindeki pratiklerin bir bütünü olan örfün, her ne kadar yazılı olmasa da İslam Hukukunda bağlayıcılığı vardır. Öyle ki örfün dindeki önemini görmek için şu Mecelle kaidelerine bakılabilir: "Örfen marûf olan şey şart kılınmış gibidir." (Madde, 43) "Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir." (Madde, 45)<sup>260</sup>

Şer'î deliller aslî ve fer'î olmak üzere iki kısımdan oluşur. Kur'an, Sünnet, icmâ ve kıyas aslî delillerdir. Fer'î delillerin isimleri ve sayısı mezhepler arasında farklılık göstermekle birlikte örf, fer'î delillerden sayılmaktadır. Aslî delillerle çözülemeyen meseleler için fer'î olanlara başvurulur. Örf, sahîh ve fasit olmak üzere ikiye ayrılır. Kur'an ve sünnete muhalefet etmeyen örf dinen makbul olan örfür.

Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının Arap örfünde yeri olduğu görülmektedir. Bunun idrakinde olan İbnü'l-Cevzî de kitabının birkaç yerinde hadisler arasındaki problemleri giderirken meseleyi örfe hamletme yöntemine başvurmuştur.

### Birinci Örnek

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ. قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنَّ أَخِي اسْتَطْلَقَ بَطْنَهُ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: اسْقِهِ عَسَلًا. فَسَقَاهُ. ثُمَّ جَاءَهُ فَقَالَ: إِنِّي سَقَيْتَهُ عَسَلًا فَلَمْ يَزِدْهُ إِلَّا اسْتِطْلَاقًا. فَقَالَ لَهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ. ثُمَّ جَاءَ الرَّابِعَةَ فَقَالَ: اسْقِهِ عَسَلًا. فَقَالَ: لَقَدْ سَقَيْتُهُ فَلَمْ يَزِدْهُ إِلَّا اسْتِطْلَاقًا. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: صَدَقَ اللَّهُ. وَكَذَبَ بَطْنُ أَخِيكَ. فَسَقَاهُ فَبِرًا.

Ebu Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, bir adam Hz. Peygamber'e gelerek kardeşinin ishal olduğunu söyledi. Allah Resulü ona "bal içir" dedi. Kardeşine bal içeren adam, Hz. Peygamber'e tekrar gelerek balın fayda sağlamadığını belirtti. Allah Resulü yine ona bal içirmesini tavsiye etti. Bu olay üç kere tekrarladı. Sonra dördüncü kez aynı adam yine geldi ve yine aynı cevabı aldı. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle

<sup>258</sup> Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 195.

<sup>259</sup> Abdulvahhâb Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 237.

<sup>260</sup> Şimşirgil - Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 79-80.

dedi: “Allah doğru söyledi, kardeşinin karnı hata etti.” Bundan sonra adam kardeşine bir kere daha bal içirdi ve kardeşi iyileşti.<sup>261</sup>

İbnü'l-Cevzî, bir grup insan bal ishale sebep olur, demiştir. Dolayısıyla bu hadis görünürde o iddiayı öne sürenlerin dönemindeki tıbbî malumat ile çelişki halindedir. Balın ishal yaptığına yönelik bir bilgi varken Hz. Peygamber nasıl ishal birine balı tavsiye etmiştir?

İbnü'l-Cevzî, ishal birine bal içirmenin Arap toplumunda yaygın bir uygulama olduğunu öne sürmüştür.<sup>262</sup> Bu uygulamanın detaylarını İbn Hacer bize nakletmiştir: İshali ortaya çıkaran birçok sebep vardır. Bunlardan biri de hazımsızlıktan meydana gelen ishaldir ki kusmayı da beraberinde getirir. Midede tüyler vardır. Bunlara herhangi bir yapışkan takılırsa mideyi fesada uğratar. Bu hastalığın tedavisi mide ve bağırsağa yapışmış maddeleri temizlemekten geçer. Bal şerbetinde de mideyi temizleyici bir özellik vardır.<sup>263</sup> Tıbbi Nebevi müellifi İbn Kayyim el-Cevziyye de (ö. 751/1350) balın temizleyici özelliği olduğunu ve ishale iyi geldiğini belirtmiştir.<sup>264</sup>

Hz. Peygamber'in şu beyanı da yukarıdaki hadisi destekler niteliktedir:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: الشِّفَاءُ فِي ثَلَاثَةٍ: شَرِبَةَ عَسَلٍ، وَشَرَطَةَ مَحْجَمٍ، وَكَيْةَ نَارٍ، وَأَنْهَى أُمَّتِي  
عَنِ الْكَيْ.

“Şifa üç şeydedir; Bal içirmek, kan aldırma ve ateşle dağlama. Ancak ümmetime ateşle dağlamayı yasaklıyorum.”<sup>265</sup>

Diğer taraftan, tıbbi malumatlar balın ishale neden olduğu, bal şerbetinin ise tam aksine ishale şifa olduğu yönündedir.<sup>266</sup>

<sup>261</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu's-Selem", 31 (Hadis No: 2217).

<sup>262</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/159.

<sup>263</sup> İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bâri*, 10/169-170.

<sup>264</sup> İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tıbbi Nebevi*, çev. Yusuf Ertuğrul (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004), 71.

<sup>265</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu't-Tıp", 3 (Hadis No: 5356).

<sup>266</sup> Medicinhe, “Bal: Kullanımlar, Yan Etkiler, Etkileşimler, Dozaj ve Uyarı-Vitaminler-Takviyeleri” (Erişim 1 Mayıs 2022).

Kişinin bal şerbeti içmesine rağmen dördüncü içişte şifaya ulaşması şöyle izah edilebilir. Tıpkı günümüzdeki ilaçların kullanımında olduğu gibi tedavi yöntemleri her zaman hızlıca sonuç vermez. Nasıl bir ilacı belirli aralıklarla kullanmak gerekiyorsa, bal şerbetini de belirli sıklıkla içmek gerekir ki neticesi hissedilsin.

## İkinci Örnek

Hız. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ederken Hız. Ebu Bekir onun yol arkadaşı olmuştur. Bu yolculuğun içeriğine dair malumatlar çeşitli hadisler yoluyla bizlere ulaşmıştır. Onlardan biri de İmam Nevevi'nin "Hicret Hadisi" olarak adlandırdığı hadistir. Uzunca bir rivayet olan mezkûr hadiste özetle şunlar aktarılmıştır: Hız. Peygamber ve Hız. Ebu Bekir gece boyunca yürüdükten sonra karşlarına çıkan bir kayanın kenarında istirahat etmek için dururlar. Hız. Ebu Bekir, Nebi'ye uyumasını söyleyerek kendisi nöbet tutar. Sonrasında sürüsüyle yoldan geçen bir çoban onlara yaklaşır ve Hız. Ebu Bekir ile çoban arasında şu diyalog geçer:

فَقَلْتُ: لِمَنْ أَنْتَ يَا غُلَامٌ؟  
فَقَالَ: لِرَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ.  
فَقَلْتُ: أَفِي غَنَمِكَ لَبَنٌ؟  
قَالَ: نَعَمْ.  
قُلْتُ: أَفَتَحْلُبُ لِي؟  
قَالَ: نَعَمْ

- Ey çocuk! Sen kimin koyunlarını otlatıyorsun?
- Şehir halkından birinin.
- Sütü olan koyunun var mı?
- Evet!
- O halde bana bir hayvandan süt sağarmısın?
- Evet!

Bu diyalog üzerine çoban koyundan sütü sağarak Hız. Ebu Bekir'e verir. O da Hız. Peygamber'i uyandırmaya kıyamaz ve uyanınca sütü ikram eder. Nebi de o süttten içer...<sup>267</sup>

<sup>267</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'z-Zühd ve'r-Rekâik", 19 (Hadis No: 2009).

Bu hadiste problem olarak görülen husus, Hz. Peygamber'in koyun sahibinden izin almadan onun sütünü içmesidir. İslam hukukuna göre bir Müslümanın malını izinsiz almak veya kullanmak haramdır. Nitekim Hz. Peygamber veda hutbesinde bunu ümmetine yasaklamıştır.<sup>268</sup>

O vakit, çobanın sürünün maliki olmadığı bilindiği halde Hz. Peygamber nasıl sahibinden izin almadan koyunun sütünü içer? Bu soruya cevap arayan müellif şunları beyan etmiştir: Arap toplumunda sürü sahipleri, çobanlarının yolcu veya misafirlere süt ikram etmelerine izin verirdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in izinsiz süt içmesinde şeriata aykırı bir durum yoktur.<sup>269</sup> Bu anlayışa göre "başkasının malını izinsiz tüketmenin yasaklığı" kaidesi geçerliliğini korumaktadır.

Diğer taraftan hadis metninde geçen **الْمَدِينَةَ** lafzı da tartışmaya sebep olmuştur. Bu lafızla Mekke mi yoksa Medine mi kastedildiği sorusu farklı yorumları beraberinde getirmiştir. Kadı İyaz bu lafzın telaffuzunun râvi hatasından kaynaklı olduğunu söylemiş ve asıl muradın Mekke olduğunu belirtmiştir. İmam Nevevî de o zaman Medine henüz Yesrib olarak anıldığı için mezkûr kelimeyle muradın Mekke olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cevzî ise medîne kelimesi Arapçada şehir manasına geldiği için maksadın Mekke olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca o, hadisin diğer tariklerinde çobanın Kureyş ve Mekke cevaplarını vermesini açıklamasına dayanak kılmıştır.<sup>270</sup>

### **3.2.1.1.1.6. Eylemi Hususi Bir Duruma, Sebebe veya Manaya Hamletmek**

İbnü'l-Cevzî hadisin bir diğer hadisle veya bir delille tearuz etmesi durumuna karşılık birçok yöntem geliştirmiştir. Bu metotlardan biri de yapılan eylemi özel bir sebebe haml etmektir. Hz. Peygamber bazen kendi ağzından çıkan âm bir lafza zıt düşen söylem veya davranışlarda bulunmuştur. Bu gibi durumlar bir sebebe binaen yapıldığı için Nebi'nin umumi ifadesi geçerliliğini korumaya devam eder.

<sup>268</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Hac", 19 (Hadis No: 1218).

<sup>269</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/19.

<sup>270</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/19.

## Birinci Örnek

عَنْ حُدَيْفَةَ؛ قَالَ: كُنْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَأَنْتَهَى إِلَيَّ سُبَّاطَةَ قَوْمٍ. فَبَالَ قَائِمًا. فَتَنَحَّيْتُ. فَقَالَ: اذْنُهُ. فَذَنُوتُ حَتَّى قَمْتُ عِنْدَ عَقْبِهِ...

Huzeyfe b. Yeman'dan rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber Huzeyfe'nin de yanında olduğu bir gün kavmin çöplüğüne giderek ayakta bevletti. Sonra Huzeyfe bir tarafa çekilince Nebi ona yaklaştı dedi. Huzeyfe ona yaklaştı ve yakınında durdu.<sup>271</sup>

Konuya dair ilk olarak yukarıdaki hadisi zikreden müellif, sonrasında bu hadisin Nebi'nin ayakta bevl etmeyi yasakladığını beyan eden şu hadislerle zıtlık arz ettiğini ifade etmiştir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ أَنْ يَبُولَ قَائِمًا.

Cabir b. Abdullah'tan rivayet edilen hadise göre, Resulullah ayakta bevl etmeyi yasaklamıştır.<sup>272</sup>

عَنْ عُمَرَ، قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ وَأَنَا أَبُولُ قَائِمًا، فَقَالَ: يَا عُمَرُ، لَا تَبُولُ قَائِمًا. فَمَا بُلْتُ قَائِمًا بَعْدُ.

Bir gün Hz. Ömer'in ayakta hacetini giderdiğini gören Hz. Peygamber, bu işi yapmaktan onu nehyetmiştir.<sup>273</sup>

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: مَنْ حَدَّثَكُمْ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَبُولُ قَائِمًا فَلَا تُصَدِّقُوهُ.

Hz. Aişe de Nebi'nin ayakta hacetini giderdiğini söyleyen kişinin sözüne itibar edilmeyeceğini ifade etmiştir.<sup>274</sup>

Görüldüğü üzere ortada birbiriyle tezat görünen hadisler vardır. İbnü'l-Cevzi, konunun başında zikri geçen hadis üzerinden problemi gidermeye çalışır. Ayakta bevl etmeyi hususi sebeplere haml ederek iki farklı içeriğin birbiriyle çelişmediğini ortaya koyar. Bu doğrultuda müellif şu yorumlara yer verir:

a. Hz. Peygamber oturmaya mâni olan bir hastalığı olduğu için çömelememiştir.

<sup>271</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu't-Taharet", 22 (Hadis No: 273).

<sup>272</sup> Ebu Abdullah Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009), "Kitabu't-Taharet", 14 (Hadis No: 307).

<sup>273</sup> İbn Mâce, *es-Sünen*, "Kitabu't-Taharet", 14 (Hadis No: 308).

<sup>274</sup> Tirmizî, *es-Sünen*, "Kitabu't-Taharet", 8 (Hadis No: 12).

- b. İmam Şafii'den nakledilen bir görüşe göre, Araplar ayakta bevl etmenin hastalığa şifa olacağı inancına sahipti. Nebi'nin eylemi de buna haml edilebilir.
- c. Hz. Peygamber, bevl ettiği yerde çöpler çok olduğu için çömecek yer bulamamıştır.<sup>275</sup>

Bu görüşlerin hepsinin ortak noktası Nebi'nin özel bir sebebe binaen çömelmediğidir. Buradan çıkan sonuç şudur ki, bevl ederken normal şartlarda oturmak gerekir. Nitekim bu konuda aktarılan hadislerin ekseriyeti bu minvaldedir. Ancak örnekte de görüldüğü üzere bazen hususi durumlar genel hükmün aksine davranmayı meşru kılabilmektedir.

### İkinci Örnek

عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؛ أَنَّهُ نَهَى أَنْ يَشْرَبَ الرَّجُلُ قَائِمًا

Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir adamı ayakta su içmekten nehyetmiştir.<sup>276</sup>

عَنْ النَّزَّالِ قَالَ: أَتَى عَلِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى بَابِ الرَّحْبَةِ بِمَاءٍ فَشَرِبَ قَائِمًا، فَقَالَ: إِنَّ نَاسًا يَكْرَهُ أَحَدَهُمْ أَنْ يَشْرَبَ وَهُوَ قَائِمٌ، وَإِنِّي رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَلَّ كَمَا رَأَيْتُمُونِي فَعَلْتُ

Hz. Ali bir gün mescidin önünde ayakta su içer. Sonra insanlara hitaben şöyle der: "İnsanlar ayakta su içmeyi hoş görmezler. Ancak ben Hz. Peygamber'in aynen benim su içtiğim gibi içtiğini gördüm."<sup>277</sup>

Hz. Peygamber'in ayakta ve oturarak su içtiğine dair birçok hadis bize ulaşmıştır. İlk bakışta problemlili gözüken bu hadisleri, İbnü'l-Cevzî birbiriyle uzlaştırarak aralarındaki işkâli giderir. O, Allah Resulü'nün ayakta su içme sebebini onun caiz olduğunu göstermekle ilişkilendirir. Yani Hz. Peygamber bir sebebe binaen diğer hadislere zıtlık arz eden bir davranışta bulunmuştur. Sonuç olarak, Hz. Peygamber ayakta su içmeyi kerih görmekle birlikte onun caiz olduğunu da ümmetine göstermek istemiştir.

<sup>275</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/378.

<sup>276</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eşribe", 14 (Hadis No: 2024).

<sup>277</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eşribe", 15 (Hadis No: 5292).

Bu meseleyi *Sahîh-i Müslim* şerhi olan *el-Minhâc* isimli kitabında değerlendiren İmam Nevevî, ayakta su içmeme emrinin harama değil, tenzihen mekruha delalet ettiğini beyan etmektedir.<sup>278</sup> Hz. Peygamber'in ayakta su içmekten nehyetme sebebinin, bu eylemin sağlığa zararlı olmasıyla bağdaştırılanlar da olmuştur.<sup>279</sup>

### 3.2.1.1.1.7. Lügat

*Keşfü'l-Müşkil*'in öne çıkan yanlarından biri de kelimelerin sözlük anlamlarına dair açıklamalara yer vermesidir. Bu türden izahların çokluğuna ve çeşitliliğine binaen bu başlık altında bazı örnekleri inceleyerek kitabın bu özelliğini tebarüz ettirmenin uygun olacağı düşünülmüştür. İbnü'l-Cevzî hadisleri ele alırken kitabın neredeyse tamamında ilk olarak metinde geçen lafızları açıklamıştır. Bununla birlikte onun, bazen mecâz ve teşbîh sanatlarını kullanarak bazen de harfi cerlerin manalarına işaret ederek hadisler üzerindeki işkâlleri gidermeye çalıştığı göze çarpmaktadır. Bu başlık altında şu konulara yer verilecektir: Teşbîh, mecâz (mecâz-ı aklî, mecâz-ı mürsel), harflerin manalarına haml, kapalı lafzın açıklanmasına haml, lafzın manalarından birine haml.

Teşbîh ve mecâz belagat ilminin bir parçasıdır. Bir sözün hem fasih olmasına hem de muktezây-ı hale uygun olmasına belagat denmektedir.<sup>280</sup> Bu tanımdan yola çıkarak belagat ilmi için sözü yerinde kullanmanın usul ve kaidelerini inceleyen ilim dalı denilebilir. Bu ilim meâni, beyân ve bedî olmak üzere üç başlık altında sınıflandırılmaktadır.<sup>281</sup> Bunlardan ikincisi olan beyân, sözü etkili kullanma yollarını arayan ilim dalıdır. Beyân başlığı altında bulunan dört konu başlığı ise şunlardır: Teşbîh, mecâz, istiâre ve kinâye. İbnü'l-Cevzî'nin kitapta beyan maddesinden istifade ettiği görülmektedir. Nitekim o hadislerdeki problemleri giderirken bazen teşbîh ve mecâza; hadis metnini açıklarken de bazen kinayeye başvurmuştur. Aşağıda İbnü'l-Cevzî'nin hadislerdeki işkâlleri incelerken bu başlıklardan nasıl yararlandığı örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılacaktır.

<sup>278</sup> Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1972), 13/195.

<sup>279</sup> Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn*, çev. M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 4/324.

<sup>280</sup> Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: İFAV, 2017), 45.

<sup>281</sup> Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380.

### 3.2.1.1.7.1. Teşbîh

Aralarında en az bir noktada benzerlik bulunan iki şeyden birini diğerine benzetmeye teşbîh denir.<sup>282</sup> Teşbîhin asıl gayesi sözü güzelleştirmektir. Bu sebeple iki güzel şey arasında teşbîh yapmaya hacet yoktur.<sup>283</sup> Teşbîhin dört unsuru vardır: Benzeyen, benzetilen, benzeme yönü ve benzetme edatı. Bu unsurların zikredilip zikredilmemesine göre farklı teşbîh türleri ortaya çıkar.<sup>284</sup> Teşbîh türlerine şunlar örnek verilebilir: Teşbîh-i melfûf, teşbîh-i mefrûk, teşbîh-i tesviye, teşbîh-i cem', teşbîh-i belîğ, teşbîh-i maktûb, teşbîh-i zımnî...

“Hayat misafir gibidir” sözündeki teşbîh unsurları şunlardır:

Benzeyen: Hayat

Benzetilen: Misafir

Benzetme edatı: Gibi

Benzeme yönü: İkisinin de süresinin sınırlı olması.

İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*'de iki farklı yerde hadisteki problemi gidermek için teşbîhe başvurmuştur. Bunlar hayâ ve Allah'ın veli kuluna düşmanlık yapma konusunu ele alan hadisler özelinde tebarüz etmiştir.

### Birinci Örnek

عَنْ سَالِمٍ، عَنْ أَبِيهِ؛ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا يَعْظُ أَخَاهُ فِي الْحَيَاءِ. فَقَالَ: الْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ.

Sâlim'in babasından (Abdullah b. Ömer) işittiğine göre Hz. Peygamber, kardeşine utangaçlığı konusunda (bu huyunu terk etmesi için) nasihat eden Ensar'dan bir adama şöyle der: “Haya imandandır.”<sup>285</sup>

Bu hadisteki işkâl iman ve hayanın aynı cinsten olmamasıyla alakalıdır. Müellif birinin nasıl diğerinin parçası olduğunu sorgular. Çünkü iman kesb yoluyla elde edilirken, haya garîzî (doğuştan gelen) bir şeydir ve bunları birbiriyle ilişkilendirmek görünürde mantıksızdır. Bu durumu muhakeme eden İbnü'l-Cevzî, kişiyi günahattan alıkoyma

<sup>282</sup> Bulut, *Belâgat*, 200.

<sup>283</sup> İsmail Durmuş, “Teşbîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/553.

<sup>284</sup> Detaylı bilgi için bkz. Bulut, *Belâgat*, 207-221.

<sup>285</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-İman", 12 (Hadis No: 36).

açısından iman ve haya arasında benzerlik olduğunu ileri sürer.<sup>286</sup> Dolayısıyla aralarındaki bu ortak yön itibariyle biri diğeri'nin parçası gibidir. Son tahlilde İbnü'l-Cevzî'ye göre hadis şöyle anlaşılmalıdır: Haya, kişiyi günden alıkoyma bakımından imandan bir parça gibidir. Bu örnekte teşbîh sanatından yararlanan müellif hadisi bir manaya haml ederek sorunu gidermeye çalışmıştır.

## İkinci Örnek

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ قَالَ: مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوْافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ: كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْطِيَنَّهُ، وَلَنْ أُسْتَعَادَنِي لِأَعِذَنَّهُ...

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Allah Teâla şöyle buyurur: Her kim benim veli kuluma düşmanlık yaparsa ona harp ilan ederim. Kulum farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafilerle bana yaklaşmaya devam edince ben de onu severim. Beraberinde onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse ona veririm. Bana sığınırsa onu kollarım...<sup>287</sup>

Allah'ın veli kuluna yakınlığını anlatan hadiste, İbnü'l-Cevzî yedi farklı işkâl ileri sürmüştür. Bunlardan biri metinde zikrolunan lafızlarla alakalıdır. Hadis metninde Allah'ın kulunun eli, yüzü olduğu ifade edilmektedir. Bu ifade zahiren sorunlu gözükmektedir. Bu probleme cevap arayan İbnü'l-Cevzî, metinden düşürülmüş bir teşbîh edatının olduğunu ileri sürmüştür. Buradan hareketle üç farklı teşbîh yorumu yapmıştır:<sup>288</sup>

- a. Allah kulunun işiten kulağı gibi, gören gözü gibi, tutan eli gibi olur ve kul bu organları Allah'a itaat etme yolunda kullanır. Kul organlarını sevdiği gibi Allah'ı da sever.

<sup>286</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/497.

<sup>287</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'r-Rikâk", 38 (Hadis No: 6137).

<sup>288</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/526.

- b. Göz, kulak gibi organların insana sağladığı gücün yaratıcısı Allah'tır. Kişi gözüyle ne görüyorsa Allah'ın yarattığı gözle gördüğü için, Allah kulunun gören gözü gibi olur.
- c. Allah, kuluna yardım etme konusunda onun eli gibi olur ve Allah'ın yardımı kulun elinde tecelli eder. Yani kul, Allah'ın yardımıyla düşmana galip gelir. Dolayısıyla Allah, kulunun eli gibi olur.

Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî, lafzî işkâli açıklamaya çalıştığı bu hadiste, teşbîh sanatından istifade ederek hadisteki sahîh manayı çıkarmayı amaçlamıştır. Bunun yanı sıra müellifin aynı meseleye farklı açılardan yaklaşarak hadise yorum çeşitliliği kattığı da görülmektedir.

### **3.2.1.1.1.7.2. Mecâz**

Teşbîh ve mecâz belagatin bir parçasıdır. Bu sebeple onların belagat ilmindeki konumunu göstermek konunun zihinde daha iyi yer etmesi için önemlidir.

Belagat ilminde lafız, en temelde hakîkî ve mecâzî olarak ikiye ayrılır. Bu ikisinin de dört farklı türü vardır: Lügavî hakikat, lügavî mecâz; şer'î hakikat, şer'î mecâz; ıstılâhî hakikat, ıstılâhî mecâz; örfî hakikat, örfî mecâz. Mecâzı anlamak için zıddını yani hakikati de bilmek gerekir. Gerçek anlamında kullanılan lafızlara hakîkî denir. Örneğin aslan kelimesiyle hayvan olan aslan kast ediliyorsa burada hakiki mana vardır. Gerçek anlamı dışında kullanılan lafızlara da mecâz denir. Eğer kişi lafzı, hakîkî manası dışında bir manaya vaz etmişse burada mecâzî bir kullanım vardır. Aslan kelimesiyle cesur birine işaret etmek buna örnektir.

İbnü'l-Cevzî, hadislerdeki işkâlleri giderirken mecaz türlerinden olan mecâz-ı akîl ve mecâz-ı mürsele sıklıkla başvurmuştur. Çalışmanın hacmini arttırmama ve örnek sayısında bir bütünlük gözetme maksadıyla bu bölümde her başlık için birer örneğe yer verilmiştir.

## a. Mecâz-ı Aklî

Bir belagat terimi olarak mecâz-ı aklî, bir ilişkiye dayanarak işi asıl failinden başkasına isnad etmeye denmektedir. Mecâz-ı aklîde ortaya çıkan ilişki türleri şunlardır: Sebep, zaman, mekân, fâil, mef'ûl, masdar.<sup>289</sup> Örneğin “Bu çeşmeyi II. Mahmut yaptı” cümlesinde sebebiyet ilişkisiyle öne çıkan bir mecâz-ı aklî vardır. Çünkü çeşmeyi yapan asıl kişi padişah değil, işçilerdir. Padişah emir vererek çeşmenin yapılmasına sebep olmuştur. Bu örnekteki mecâz-ı aklî kullanımının benzerleri Keşfü'l-Müşkil'de de mevcuttur.

### Birinci Örnek

عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَاصِمٍ؛ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ وَدَعَا لِأَهْلِهَا. وَإِنِّي حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ كَمَا حَرَّمَ إِبْرَاهِيمُ مَكَّةَ. وَإِنِّي دَعَوْتُ فِي صَاعِهَا وَمُدَّهَا بِمِثْلِي مَا دَعَا بِهِ إِبْرَاهِيمُ لِأَهْلِ مَكَّةَ.<sup>290</sup>

Zeyd b. Âsım'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “İbrahim Mekke’yi haram kıldı ve orada yaşayanlara dua etti. Ben de İbrahim’in haram kıldığı gibi Medine’yi haram kıldım ve oranın sâi<sup>291</sup> ve müddünün<sup>292</sup> bereketlenmesi için İbrahim’den iki misli fazla dua ettim.”<sup>293</sup>

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ فَتْحِ مَكَّةَ: لَا هَجْرَةَ، وَلكِنْ جِهَادٌ وَنِيَّةٌ، وَإِذَا اسْتَنْفَرْتُمْ فَاَنْفِرُوا. وَقَالَ يَوْمَ فَتْحِ مَكَّةَ: إِنَّ هَذَا الْبَلَدَ حَرَّمَهُ اللَّهُ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، فَهُوَ حَرَامٌ بِحُرْمَةِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَإِنَّهُ لَمْ يَحِلَّ الْقِتَالُ فِيهِ لِأَحَدٍ قَبْلِي، وَلَمْ يَحِلَّ لِي إِلَّا سَاعَةٌ مِنْ نَهَارٍ، فَهُوَ حَرَامٌ بِحُرْمَةِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، لَا يُعْضَدُ شَوْكُهُ، وَلَا يُنْفَرُ صَيْدُهُ، وَلَا يَلْتَقِطُ لِقَطْنَهُ إِلَّا مَنْ عَرَفَهَا، وَلَا يُخْتَلَى خِلَاهُ.

Abdullah b. Abbas’tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Mekke fethedildiği gün şu konuşmayı yapmıştır: “Bugünden sonra hicret yoktur, cihat ve niyet vardır. Cihada çağrılınca katılın. Allah bu beldeyi yeri ve göğü yarattığı gün haram kılmıştır ve kıyamete kadar bu hal üzere kalacaktır. Benden önce de burada savaşmak haramdı. Bana da sadece gündüzün bir saati savaşmak helal kılındı. Mekke toprakları Allah’ın

<sup>289</sup> Ali Bulut, *Belâgat-i Müyessera* (İstanbul: İFAV, 2016), 146.

<sup>290</sup> Sahih-i Buhârî’deki rivayette Hz. Muhammed’in “iki misli dua ettiği” geçmektedir: Buhârî, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu'l-Buyu", 53 (Hadis No: 2022)

<sup>291</sup> Sa’: 2.917 kg’lik bir ölçektir.

<sup>292</sup> Müdd: 832 gramlık bir ölçektir.

<sup>293</sup> Müslim, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu'l-Hac", 85 (Hadis No: 1360).

hükümüyle kıyamet gününe kadar haram kılınmıştır. Oranın dikenini kesilmez, avı korkutulmaz ve orada bulunan eşyayı ancak ilan eden alabilir. Oranın yaş otu da kesilmez...”<sup>294</sup>

İlk bakışta yukarıdaki iki hadis birbiriyle çelişkili gözükmektedir. Çünkü birinde Mekke’yi Allah’ın, diğerinde Hz. İbrahim’in haram kıldığı zikredilmektedir. İbnü’l-Cevzî, “Hz. İbrahim Mekke’yi haram kıldı” hadisinde haram kılma eyleminin Allah’a ait olduğunu belirtmiştir.<sup>295</sup> Yani Allah Mekke’yi İbrahim’in eliyle haram kılarken hakiki fâil kendisidir. Müellif burada doğrudan mecâz-ı aklî olduğunu söylemese de onu murad ettiği gözükmektedir. Öte yandan, mecâz-ı aklîde bir ilişkinin olması gerektiği söylenmişti. Bu örnekte, Hz. İbrahim haram kılma işine sebep kıldığı için sebebiyet ilişkisi vardır. Sonuç olarak, iki hadis birbiriyle uyum içerisindedir.

#### **b. Mecâz-ı Mürsel**

Gerçek anlamı dışında kullanılmakla birlikte benzerlik manası ihtiva etmeyen lafızlara mecâz-ı mürsel denir.<sup>296</sup> Bir lafzı mecâz-ı mürsel yapan otuzdan fazla alâka<sup>297</sup> vardır. Bunların en meşhurları şunlardır: Cüziyyet, külliyyet, sebebiyyet, geçmişe itibar, geleceğe itibar, mahalliyyet, hâlliyyet, umum-husûs...<sup>298</sup> Mecâz-ı mürsele şu ayet örnek verilebilir:

“وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةً...”

“Her kim yanlışlıkla bir mü’mini öldürürse, o kişinin mümin bir köle azat etmesi gerekir.”<sup>299</sup>

Bu ayette zikrolunan “رَقَبَةٍ” kelimesi sözlükte boyun anlamındadır. Ancak bu ayette insan manasında kullanılmıştır. Yani insanın bir uzvu olan boyun zikredilerek insan kast edilmiştir. Ayette cüz’e atıf yapılarak bütün murad edilmiştir.

<sup>294</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, "Kitabu'l-Cizye ve'l-Muvadea", 21 (Hadis No: 3017).

<sup>295</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/192.

<sup>296</sup> Bulut, *Belâgat-i Müyessera*, 149.

<sup>297</sup> Hakiki ve mecazi anlam arasındaki bağdır: Bulut, *Belâgat*, 229.

<sup>298</sup> Saduddîn Teftazânî, *Muhtasarü'l-Meânî* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1960), 324-326.

<sup>299</sup> Nisa 4/92.

İbnü'l-Cevzî de mecaz türleri arasında en çok mecâz-ı mürsele başvurmuştur. Onun “öfkelenme!” hadisi özelinde yaptığı açıklamalar mecâz-ı mürsel kullanımına bir misaldir.

### Birinci Örnek

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوْصِنِي، قَالَ: لَا تَغْضَبْ. فَرَدَّدَ مَرَارًا، قَالَ: لَا تَغْضَبْ.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre bir adam Hz. Peygamber'den nasihat isteyince şu cevabı aldı: Öfkelenme! Nasihat istemeye devam eden adam her seferinde aynı cevabı aldı.<sup>300</sup>

Bu hadis özelinde ortaya atılan problem şudur: İnsanın yaratılışında öfke duygusu vardır. O halde Hz. Peygamber nasıl oluyor da kişiye tabiatından gelen bu hisse engel olmasını emrediyor. Ayrıca İslam dini bireylerden yerine getiremeyeceği bir işi talep etmez.<sup>301</sup> Bu yönüyle hadis, dinin esaslarıyla çelişmektedir. Bu soruya cevap arayan müellif şunları söyler: Öfkeyle ortaya çıkan eylemler vardır. Küfretme, kavga etmek, aileye kötü davranma bunlardan bazılarıdır. Hz. Peygamber kişiye öfkelenme derken onu öfkenin sonuçlarından nehyetmiştir.<sup>302</sup> Yani sebebi zikrederek sonucu kast etmiştir. Dolayısıyla bu hadis, sebebiyet alakası bulunan bir mecâz-ı mürsel örneğidir.

Bu hadis özelinde şu noktaya temas etmek de fayda görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin müşkil gördüğü hadislerden bazısı yaygın olarak müşkilü'l-hadîs kitaplarında geçen ve doğrudan Kur'an, hadis veya akıl ile çelişen hadislerden değildir. Bununla birlikte bu örnekte de görüldüğü üzere işkâllerin hepsi kişinin ilk bakışta aklına gelecek bir çelişki de değildir. Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî bazen hadis üzerinde farazi sorular üreterek kişinin hadis özelinde aklına gelebilecek suallere cevap aramaya çalışmıştır, denilebilir.

<sup>300</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Edep", 26 (Hadis No: 5765).

<sup>301</sup> “Allah hiçbir kuluna kaldıramayacağı yük yüklemez...” El-Bakara 2/286; “Allah size zorluk değil, kolaylık diler...” el-Bakara 2/185.

<sup>302</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/539.

### 3.2.1.1.7.3. Harflerin Manalarına Haml

Daha öncede ifade edildiği üzere *Kesfû'l-Müşkil*'de sözlükbilimsel açıklamalar önemli bir yer tutmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin belagat ilminden istifade etmesi, mübhem lafızları açıklaması bu kanaatimizi teyit etmektedir. Bu görüşü destekleyici bir diğer konu da harflerdir. Öyle ki İbnü'l-Cevzî metinde geçen harflerin manalarına bile önem vermiştir ve hadislerdeki problemleri giderirken yoğunlaştığı noktalardan biri de harflerin anlamları olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin üzerine eğildiği bu harflere harf-i cerler ve elif lâm takısı örnek olarak verilebilir. Bazen bir harf-i cer birden fazla manaya gelebilmektedir. Örneğin lâm (ل) harf-i cer'i tahsis ve ta'lil manalarına sahiptir.<sup>303</sup> Cümlenin siyak ve sibakına göre farklı anlamı öne çıkmaktadır.

İbnü'l-Cevzî hadislerdeki işkâlleri giderirken birçok yöntemden faydalandığı söylenmiştir. “Harflerin manalarına haml” konu başlığının diğerlerine göre kitaptaki dağılım yüzdesi çok daha azdır. Nitekim sadece üç yerde müellifin harflerden istifade ederek hadisteki problemi giderdiği tarafımızca tespit edilmiştir.

#### Birinci Örnek

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ. قَالَ رَجُلٌ: إِنَّ الرَّجُلَ يُحِبُّ أَنْ يَكُونَ تَوْبُهُ حَسَنًا وَنَعْلُهُ حَسَنَةً. قَالَ: إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ. الْكِبَرُ بَطْرُ الْحَقِّ وَغَمَطُ النَّاسِ.

Abdullah b. Mesud'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kalbinde zerre miktarı kibir olan kişi Cennet'e giremez.” Bunun üzerine bir adam “Bir kişinin güzel elbise ve ayakkabı giymek istemesi de kibir midir?” diye sorunca Hz. Peygamber şu karşılığı vermiştir: “Allah güzeldir ve güzel olanı sever. Kibir, hakkı inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.”<sup>304</sup>

İbnü'l-Cevzî, kibirli kişinin cennete giremeyeceğini beyan eden hadisin zahiri anlamının dinin emirlerine muhalif olduğunu söyler. Ayrıca bu hadis başka hadislerle de çelişmektedir. Örneğin “La ilahe illallah diyen kişi Cennet'e girecektir”<sup>305</sup> hadisi ilk bakışta kibir hakkında varit olan hadisle çelişkili gözükmektedir. O halde ilgili

<sup>303</sup> İsmail Çelik (ed.), *Mecmûatü'n-Nahv* (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2014), 42.

<sup>304</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-İman", 39 (Hadis No: 91).

<sup>305</sup> Tirmizî, *es-Sünen*, “İman”, 17 (Hadis No: 2638).

hadisin nasıl anlaşılacağına dair bir soru işareti oluşmaktadır. İbnü'l-Cevzî, bu hadisteki problemi gidermek için beş farklı açıklama tarzı geliştirmiştir. Bunlardan dördü tahsis, takyîd ve tahlil temelliyken,<sup>306</sup> biri de harflerin manasıyla ilişkilidir. Hadiste zikrolunan “el-Cennet” lafzını inceleyen müellif buradaki elif-lâm takısının istiğrak<sup>307</sup> için değil ahd<sup>308</sup> için olduğunu söylemiştir. Yani rivayette kibirli kişinin giremeyeceği yer cennetin tamamı değildir, cennetin bir kısmıdır. Görüldüğü üzere müellif, harflerin farklı manalarını inceleyerek hadis üzerindeki soru işaretini kaldırmaya çalışmıştır. Ayrıca müellif bu görüşünü başka bir hadisle de takviye etmiştir: “Sarhoş, serkeş ve yaptığı iyiliği başa kakan kişi cennete giremez.”<sup>309</sup>

Şarihler ilgili hadise yönelik farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Müttekaddim hadisçilerden Hattâbî (ö. 388/998), kişinin kalbinde kibir duygusu mevcutken cennete giremeyeceğini, Allah'ın o kötü duyguyu kişinin kalbinden atacağını ve kötü düşüncelerden arınmış bir şekilde kişinin cennete gireceğini öne sürmüştür.<sup>310</sup> Bu görüşünü de şu ayetle desteklemiştir: “Biz onların kalplerinden kını çıkarttık.”<sup>311</sup> Hadis, fıkıh ve dil alimi Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve Nevevî de, hadisi kibirli kişinin cezasını çekmeden cennete giremeyeceği şeklinde anlamışlardır.<sup>312</sup>

## İkinci Örnek

عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنْ أَبِيهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمَيِّتُ يُعَذَّبُ فِي قَبْرِهِ بِمَا نِيحَ عَلَيْهِ.

<sup>306</sup> Müellifin sunduğu diğer dört yöntem konu bütünlüğünü bozmamak adına tezde zikredilmemiştir. Diğer açıklamalardan biri de şudur: Kibirli kişi cennete ilk girenlerden (sabikîn) değil, sonradan girenlerden (lâhikîn) olacaktır.

<sup>307</sup> Lafzdaki fertlerin tamamını kapsayan elif-lâm takısına lam-ı istiğrak denir. Örneğin el-cennet derken cennetin bir kısmı veya farklı katmanları değil, tamamının kast edilmesidir: Abdurrahman b. Hasan Habenneke, *el-Belâgatü'l-Arabiyye* (Şam: Dârü'l-Kalem, 1996), 1/438.

<sup>308</sup> Lâm-ı ahd; zihnî ve haricî olmak üzere ikiye ayrılır. İlk başta nekre olarak gelen kelime, ikinci kez zikredildiğinde belirli olduğu için ma'rife olarak gelir. Buna ahd-i haricî denir. Önceden zikri geçip zihinde yer eden belirlemeye ise ahd-i zihnî denir. Öyle ki sözü söyleyen kişi bağlama göre kelimeyi belirlenmiş olarak ifade edebilir. Örneğin ayette geçen “el-gâr” lafzı ile – her ne kadar Kuran'da Sevr mağarasına daha önceden atıf yapılmasa da – Sevr mağarası kast olunmuştur. Çünkü bu olay önceden bilinmektedir: Nejdet Gürkan, “Arapçada ‘El’ Takısı ve Fonksiyonları”, *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 364.

<sup>309</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/322.

<sup>310</sup> Ebu Süleyman Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 4/197.

<sup>311</sup> el-Hicr 15/47.

<sup>312</sup> Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, 1/359.

Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ölü dirilerin kendisine ağlaması yüzünden kabirde azap görür.”<sup>313</sup>

Bu hadis farklı varyantlarla *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i İbn Mâce* ve *Sünen-i Nesâî* gibi hadis kitaplarında nakledilmiştir. Rivayetlerin sebab-i irâdının Hz. Ömer'in namaz kıldırıldığı esnada hançerlenmesi hadisesi olduğu görülür. Nitekim Hz. Ömer yaralanmasının akabinde yatağa düşünce çevresindeki insanların ona ağladığını görünce bu hadisi zikrederek onları ikaz etmiştir. Hz. Ömer bir rivayete göre kızını Hafsa'ya, diğer rivayete göre de arkadaşı Süheyb'e bu hadisi hatırlatır.

İbnü'l-Cevzî, bu hadisteki işkâl içinde birbiriyle bağlantılı iki itiraz olduğunu ileri sürmüştür: Kişi, elinde olmayan ağlama eylemi yüzünden niye azap görecektir ve nasıl başkasının azap görmesine sebep olacak? Ölünün arkasından ağlayan kişinin, ağlaması sebebiyle azap göreceği bilgisi hadislerden elde edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber ümmetini ölünün arkasından ağlamaktan men etmiştir.<sup>314</sup> Ancak bu durum, dinin genel esaslarıyla çelişmektedir. Çünkü ağlama isteği insanın tabiatından gelen bir şeydir ve insan buna engel olamaz. O halde fitrattan hasıl olan bir şeyden dolayı kişinin hem kendisi hem de ölmüş biri niye azap görür?

İşkâl içindeki ilk itiraza cevap veren İbnü'l-Cevzî, lügat hocası Ebu Mansûr'dan alıntı yapar: Ses ve pişmanlıkla birlikte sadır olan şeye ağlama denir. İnsanoğlu normal ağlamaya mâni olamazken, haykırarak ağlamaya engel olabilir.<sup>315</sup> Dolayısıyla kişinin bağıra bağıra, yas tutarak ağlaması yasaktır ve Hz. Peygamber ümmetini fitrattan gelen ağlamadan değil, bu tür ağlamadan nehyetmiştir.

İşkâl içindeki ikinci itiraz da şudur: “Hiç kimse başka birinin günahını yüklenmez”<sup>316</sup> ayeti varken, meyyit, başkasının ağlaması yüzünden nasıl azap görür? Bu itiraz hakkında birçok hadisçi yorum yapmıştır. İbnü'l-Cevzî, hadisteki işkâli ortadan kaldırmaya çalışırken örf ve hususa haml gibi dört farklı bakış açısı sunmuştur.<sup>317</sup> Bu

<sup>313</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Cenâiz", 33 (Hadis No: 1230); Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Cenâiz", 9 (Hadis No: 927).

<sup>314</sup> İlgili hadis için bkz: Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Cenâiz", 10 (Hadis No: 935).

<sup>315</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/55.

<sup>316</sup> el-Fâtır 35/18.

<sup>317</sup> İbnü'l-Cevzî'nin hadisteki problemi giderirken istifa ettiği yöntemlerden biri de örfe haml etmektir: Meyyitin ölmeden önce yakınlarına ağlamayı vasiyet etmesi Cahiliye Araplarının yerleşmiş

izahlardan biri de harflerin anlamları ile alakalıdır. Arap lisanındaki *be* (ب) harfi cerinin birden çok manası vardır. Bunlar arasında en yaygın manası ise “ile”dir. Ancak müellif hadisteki *be* (ب) harfi cerinin *inde* (عند) manasında kullanıldığını ileri sürmüştür. Bu görüşe göre hadis şöyle anlaşılmalıdır. “Ölü, yakınları ona ağladığı vakit azap görür.”<sup>318</sup> Meyyite en çok ağlanan vakit onun kabre konduğu vakittir. Kişi kabre konulurken sorguya çekileceği için azap burada başlayacaktır. Yani insanların ağlaması ve meyyitin azap görmesi aynı anda gerçekleşecektir. Ancak bunlar birbirinin sebep-sonucu değildir. Sadece zaman dilimi bakımından ortaklıkları vardır. Görüldüğü üzere müellif hadisteki *be* harf-i cer’ini, onun manalarından birine haml ederek hadisteki problemi ortadan kaldırıyor. Öte yandan, müellifin bu görüşünün diğer kitaplarda rastlamadığımız özgün bir bakış açısı olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

Bahsi geçen hadise yönelik birçok yorum yapılmıştır. Bunlar arasından en öne çıkan yorum şudur: Ölen kişi insanlara arkasından kendisine ağlamasını vasiyet etmiştir. Bu olay Araplar arasında yaygındır. Bu görüşe göre, herhangi bir yönlendirme olmadan ağlama durumunda azap yoktur. Bir diğer yorum da Arapların ölen kişi ardından ağlarken, meyyitin dünyada yaptığı kötü fiillerini iyi bir şeymiş gibi sayıp dökmeleridir. Bu görüşe göre, meyyit kendisi hakkında söylenen kötü davranışlarından dolayı azap görür.<sup>319</sup>

#### 3.2.1.1.7.4. Kapalı Lafzın Açıklanmasına Haml

Lafızlar açıklık ve kapalılık bakımından ikiye ayrılır. Açık anlamı olan lafızlar zahir, nass, müfesser ve muhkem olarak; kapalı anlamı olan lafızlar da hafî, müşkil<sup>320</sup> mücmel ve müteşâbih olarak dörde ayrılır. Kapalılığı akılla giderilebilen lafızlara müşkil, kapalılığı nakille anlaşılan lafızlara mücmel, harici bir sebepten kapalı olan lafızlara hafî, anlamı tamamen kapalı olan lafızlara da müteşâbih denir.<sup>321</sup>

---

adetlerinden biriydi. Öyle ki, kişi öldükten sonra, kendisine vasiyet edilenler haykırarak meyyitin ardından ağlaşırlardı. Meyyitin azap görmesi bu olay sebebiyleydi. Çünkü Hz. Peygamber haykırarak ve dövünerek ağlamayı yasaklamıştı.

<sup>318</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 1/58.

<sup>319</sup> Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2017), 136.

<sup>320</sup> Buradaki müşkil lafzı ile kasıt, onun fıkıh usulü ilmindeki karşılığıdır.

<sup>321</sup> Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilay, 2020), 235.

Müellifin çelişkili hadislerde tatbik ettiği bir diğer yöntem de anlamı kapalı olan lafızları açıklamaktır. Hadis metnine ilk bakışta anlaşılmayan lafızlar müellif tarafında izah edilerek hadisteki kapalılık giderilmiştir.

### Birinci Örnek

عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيِّ. قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنِّي أُبْدِعُ بِي فَأَحْمِلُنِي. فَقَالَ: مَا عِنْدِي، فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَنَا أَذْلُهُ عَلَى مَنْ يَحْمِلُهُ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ دَلَّ عَلَى خَيْرٍ فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ فَاعِلِهِ.

Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den rivayet edildiğine göre, bir adam Hz. Peygamber'e gelerek "Benim hayvanım helak oldu; bana bir binek hayvanı ver" der. Hz. Peygamber kendisinde verebilecek binek hayvanı olmadığını söyleyince biri gelerek şöyle der: Ya Resulullah! Ben ona binek hayvanı verecek birini gösteririm. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Her kim bir hayra delalet ederse ona da hayrı yapanın eciri kadar sevap verilir."<sup>322</sup>

Hadiste iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi hayrın kapsamının ne olduğudur, diğeri de sevabın miktarıdır. Bu hadisi yorumlayan şârihler iyilik yapmanın fazileti hakkında çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bazı muhaddisler hadisteki hayrı özel manaya haml etmiştir. Örneğin Nevevî hayrın kapsamını ilim ve ibadet öğretmek özelinde daraltmıştır.<sup>323</sup> Özgün yorumuyla dikkat çeken Mesâbîh şarihi Muzhiriddîn ez-Zeydânî ise hayrı, birine sadaka vermeyi tavsiye etmek veya mescit, okul yapmayı öğütlemekle sınırlamıştır.<sup>324</sup>

Mezkûr hadis, insanları hayra yönlendiren kişilerin de sevap alacağı mesajını vermektedir. Ancak bu sevabın miktarının ne kadar olacağı tartışmalıdır. Hadisin zahirindeki "misl" lafzından anlaşılan, hayrı yapan da ona yönlendiren de aynı sevabı alacağıdır. Ancak bu noktada bir söz ile o sözü eyleme dönüştüren kişinin nasıl aynı eciri alacağı sorusu gündeme gelmektedir. İbnü'l-Cevzî, hadis metninde mübhem olan "misl" lafzını açıklayarak hadise yöneltilen itiraza çözüm getirmeye çalışmıştır. Ona göre hadisteki misliyyet ecir kazanma noktasındadır, ecir miktarında değil.<sup>325</sup>

<sup>322</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-İmâret", 38 (Hadis No: 1893).

<sup>323</sup> Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, 13/39.

<sup>324</sup> Muzhiruddîn ez-Zeydânî, *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbîh* (Kuveyt: Dârü'n-Nevâdir, 2012), 1/311.

<sup>325</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/206.

Dolayısıyla hayrı yapan da ona teşvik eden de yaptıklarının karşılığında sevap elde edeceklerdir. Ancak İbnü'l-Cevzî'ye göre buradan ikisinin de aynı sevabı alacakları anlamı çıkmaz.

### 3.2.1.1.7.5. Lafzın Manalarından Birine Haml

Birçok dilde olduğu gibi Arap dilinde de birden çok manayı ihtiva eden müşterek kelimeler vardır. Örneğin Arapçada *ayn* (عين) kelimesi hem göz hem de casus anlamına gelmektedir. Bir cümle içerisinde *ayn* kelimesiyle karşılaşan okuyucu, cümlenin gelişine ve bağlamına bakarak lafzın hangi anlamda kullanıldığını anlayabilir.

İbnü'l-Cevzî'nin problemleri bir hadisle karşılaşınca gözettiği yöntemlerden biri de lafzı, manalarından birine hamletmektir. Öte yandan müellifin, *Keşfü'l-Müşkil*'de sadece beş yerde bu yöntemden istifade ettiği tespit edilmiştir.

#### Birinci Örnek

عَنْ أَبِي حَازِمٍ قَالَ: سَمِعْتُ سَهْلَ بْنَ سَعْدٍ يَقُولُ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَنَا فَرَطُكُمْ عَلَى الْحَوْضِ، مَنْ وَرَدَهُ شَرِبَ مِنْهُ، وَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ لَمْ يَظْمَأْ بَعْدَهُ أَبَدًا، لِيُرِدَنَّ عَلَيَّ أَقْوَامٌ أَعْرَفَهُمْ وَيَعْرِفُونِي، ثُمَّ يُحَالُ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ.

قال أبو حازم: فسمعتي النعمان بن أبي عياش وأنا أحدثهم هذا، فقال: هكذا سمعت سهلاً؟ فقلت: نعم، قال: وأنا أشهد على أبي سعيد الخدري لسمعتة يزيد فيه قال: إنهم مني، فيقال: إنك لا تدري ما بدلوا بك، فأقول: سحقاً سحقاً لمن بدل بعدي.

Ebû Hâzim'in Sehl'den işittiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben Kevser havuzuna sizden önce ulaşacağım. Her kim oraya gelirse havuzun suyundan içecek ve ondan her içen bir daha susamayacak. Sonra beni tanıyan ve benim de onları tanıdığım topluluklar gelecek. Daha sonra aramıza perde çekilecektir.” Bu hadise ziyade yapan Nu'mân b. Ebî Ayyâş, Ebû Saîd el-Hudrî'den şunları duyduğunu eklemiştir: “Allah Resulü ‘Bu insanlar bendendir’ deyince, ona ‘Onların senin ardından neler yaptığını bilmiyorsun’ denilecek. Bunun üzerine o, ‘Benim vefatımdan sonra istikametten sapan bizden uzak dursun’ diyecek.”<sup>326</sup>

<sup>326</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Fiten", 1 (Hadis No: 6643); Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Fedâil", 9 (Hadis No: 2290).

Hadiste geçen “farata” lafzı bir yere önden gidip hazırlık yapma manasındadır.<sup>327</sup> Bundan yola çıkarak Hz. Peygamber’in önden Kevser havuzuna gidip ümmetini orada bekleyeceği yorumu yapılmıştır. Kâdî İyâz, bu hadisin Kevser havuzuna inanmanın gerekliliğine bir delil olduğunu söylemiştir. Ayrıca Kevser havuzunun varlığına delalet eden hadislerin elliden fazla sahabeden aktarıldığını da eklemiştir.<sup>328</sup>

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: عُرِضَتْ عَلَيَّ أَعْمَالُ أُمَّتِي.

Ebu Zer el-Gıffârî’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Ümmetimin iyi ve kötü amelleri bana arz olundu...”<sup>329</sup>

İkinci hadiste, Nebi’nin ümmetinin iyi ve kötü davranışlarından haberdar olduğu bildirilmektedir. İlk hadiste ise Hz. Peygamber’in ümmetinden dediği bazı insanların onun sünnetinden yüz çevirdiğini Kevser havuzunda öğreneceği aktarılmaktadır. Bu durumda iki hadis birbiriyle çelişkili görünmektedir. Zira Hz. Peygamber’in birinde ümmetinin hallerini bilirken, diğerinde bilmediği ortaya çıkmaktadır. Problemi izale etmek isteyen İbnü’l-Cevzî, ikinci hadiste geçen “ümmet” lafzının muvahhitleri kapsadığını belirtir.<sup>330</sup> Dolayısıyla o ümmet-i davet ve ümmet-i icâbet olarak iki manayı kapsayan ümmet kelimesinin bir anlamını tercih eder. Müellif ikinci hadisle, kafir ve münafıkların dahil olduğu ümmet-i davetin kast olunmadığını iddia eder.

## İkinci Örnek

عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حَصِينٍ، قَالَ: بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ أَسْفَارِهِ، وَامْرَأَةٌ مِنَ الْأَنْصَارِ عَلَى نَاقَةٍ. فَضَجَرَتْ فَلَعْنَتْهَا. فَسَمِعَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقَالَ: خَذُوا مَا عَلَيْهَا وَدَعَوْهَا. فَإِنَّهَا مَلْعُونَةٌ.

İmrân b. Husayn’dan rivayet edildiğine göre, bir sefer sırasında bir kadın devesine lanet edince Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Devenin üzerindeki kileri aldıktan sonra onu salın. Çünkü o lanetlenmiştir.”<sup>331</sup>

Bu hadisin metin analizini yapan müellif, mükellef olmayan bir devenin lanetlenerek Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmasının müşkil görülebileceğini ifade eder. Bu

<sup>327</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 2/280.

<sup>328</sup> Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-Mu’lim bi Fevâidi Müslim*, 7/260.

<sup>329</sup> Müslim, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu’l-Mesâcid ve Mevâdii’s-Salât", 13 (Hadis No: 553).

<sup>330</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 2/280.

<sup>331</sup> Müslim, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu’l-Birr ve’s-Sıla", 24 (Hadis No: 2595).

meseleye odaklanan İbnü'l-Cevzî lanet kelimesinin anlamları üzerinde yoğunlaşır. Lanet lafzının asıl anlamı Allah'ın rahmetinden uzaklaşmaktır. Ancak bir lafzın birçok anlama gelebildiği vakidir. Çok anlamlı lafızlardan biri olan lanetin bir manası da bereketsizliktir. Dolayısıyla mükellef olmayan devenin bereketsiz oluşu kendisini değil, sahibini doğrudan etkileyen bir durumdur. İbnü'l-Cevzî ve Nevevî'nin yaptığı yorumların ortak noktası şudur ki, hadiste deve sahibine ceza verilmek istenmiştir. Kişinin devesinden faydalanamaması kendisine bir zarardır.<sup>332</sup>

Hadiste görüldüğü üzere, Hz. Peygamber bir hayvana dahi lanet etmeyi yasaklamıştır. Buradan onun toplum içerisinde lanet alışkanlığını kaldırmaya çalıştığı anlaşılabilir. Nebi'nin önceden aynı kadını lanet hususunda uyardığı hakkındaki rivayette buna delalet eder.<sup>333</sup>

### 3.2.1.1.2. Tahsîs

Fıkıh usulü ilminin inceleme sahasına giren tahsîs, lafız bahisleri altında kendine yer bulmuştur. Bazı kitaplarda âm başlığı altında incelenirken bazılarında ise müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. Sözlükte bir şeyi diğer şeylerden ayırmak, belirlemek<sup>334</sup> gibi anlamlara gelen tahsisin ıstılahi manasına dair alimler farklı görüşler belirtmiştir. Bu doğrultuda Hanefî fakihî Cessâs (ö. 370/981) tahsîsin delaletini şöyle ortaya koymuştur: “Bir delile dayanarak âm lafız ile onun fertlerinden bir kısmının kast edilmesidir.”<sup>335</sup> Usulcü Eş'arî alimi Fahreddin Râzî ise onu “âm lafzın kapsamından bir şeylerin çıkartılması”<sup>336</sup> olarak tanımlayarak delil şartını dışarıda bırakmıştır. Son tahlilde tahsîs, bir delile dayanarak âm lafzın fertlerinden bazısının dışarıda bırakılması ve kapsamının daraltılması demektir.<sup>337</sup>

Problemlî hadisler gündeme geldiğinde en çok kullanılan yöntemlerden biri de tahsistir. Öyle ki çelişkili hadisleri konu edinen kitaplarda cem' metodu altında haml,

<sup>332</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/487; Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihî Müslim*, 16/147.

<sup>333</sup> Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*, 10/550.

<sup>334</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/24.

<sup>335</sup> Ebu Bekir Ahmed el-Cessâs, *el-Fusûl fî Usûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf el-Kuveyyiyye, 1994), 1/142.

<sup>336</sup> Ebü'l-Fazl Fahrüddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Cabir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 3/27.

<sup>337</sup> Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, thk. Ahmed İnâye (Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999), 1/351.

takyîd ve tahsîs yöntemleri zikredilmektedir. İbnü'l-Cevzî de kitabında sekiz yerde bu metottan istifade etmiştir.

### Birinci Örnek

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ الصَّلَاةِ بَعْدَ الصُّبْحِ حَتَّى تَشْرُقَ الشَّمْسُ، وَبَعْدَ الْعَصْرِ حَتَّى تَغْرُبَ.

Ömer b. Hattab'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber sabah namazından sonra güneş doğana kadar ve ikinci namazından sonra güneş batana kadar namaz kılmayı nehy etmiştir.<sup>338</sup>

عَنْ عَمْرِو بْنِ سُلَيْمِ بْنِ خَلْدَةَ الْأَنْصَارِيِّ، عَنْ أَبِي قَتَادَةَ، صَاحِبِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قَالَ: دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ بَيْنَ ظَهْرَانِي النَّاسِ قَالَ فَجَلَسْتُ. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا مَنَعَكَ أَنْ تَرْكَعَ رَكْعَتَيْنِ قَبْلَ أَنْ تَجْلِسَ؟ قَالَ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! رَأَيْتُكَ جَالِسًا وَالنَّاسُ جُلُوسٌ. قَالَ: فَإِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمْ الْمَسْجِدَ، فَلَا يَجْلِسُ حَتَّى يَرْكَعَ رَكْعَتَيْنِ.

Ebû Katâde'den rivayet edildiğine göre, o bir gün mescide girdiğinde Hz. Peygamber'i oturur halde görür ve yanına oturur. Daha sonra Hz. Peygamber kendisine “Seni iki rekât namaz kılmaktan alıkoyan nedir?” diye sorunca Ebû Katâde insanları oturur vaziyette gördüğü için aynısını yaptığını söyler. Bunun üzerine Allah Resulü şöyle der: “Sizden biriniz bir mescide girdiğinde iki rekât namaz kılmadan oturmasın.”<sup>339</sup>

İkinci hadisle kast olunan namaz tahiyetü'l-mescit namazıdır. Bu hadisten tahiyetü'l-mescit namazını her zaman kılabilceğimiz sonucu çıkmaktadır.

İlk hadis umumi bir hüküm içermektedir. Ancak tahiyetü'l-mescit namazının varlığı mezkûr hadise karşı bir itirazı doğurur. Çünkü birinde bazı vakitlerde namaz kılmak yasaklanmışken, diğerinde ise her vakit kılınabilen tahiyetü'l-mescit namazı vardır.

Nafile namazları sebepli veya sebepsiz olarak iki kısım altında inceleyen İbnü'l-Cevzî, birinci hadisteki namaz kılmayın emrini sebepsiz yere kılınan nafile namazlara tahsîs

<sup>338</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu Mevakîti's-Salât", 29 (Hadis No: 556).

<sup>339</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu Salâti'l-Müsafirîn ve Kasriha", 11 (Hadis No: 714).

etmiştir.<sup>340</sup> Dolayısıyla bir sebebe binaen kılınan tahiyetü'l-mescit namazı kümenin dışında kalmıştır.

Birinci hadisle zahiren çelişkili görülen bir diğer rivayet de şudur:

عَنْ عَائِشَةَ؛ قَالَتْ: مَا تَرَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُكْعَتَيْنِ بَعْدَ الْعَصْرِ عِنْدِي قَطُّ.

Hiz. Aişe'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber ikinci namazından sonra iki rekât namazını hiç terk etmezdi.<sup>341</sup>

Bu hadis içinde tahsîs yöntemini kullanan İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'i kapsam dışında bırakmıştır. Dolayısıyla ikinci namazından sonra yasaklanan namazın Hz. Peygamber hariç bütün Müslümanları kapsadığını söylemiştir.<sup>342</sup>

## İkinci Örnek

عَنْ خَلِيفَةَ بْنِ كَعْبٍ، أَبِي ذُبْيَانَ. قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ يَخْطُبُ يَقُولُ: أَلَا لَا تَلْبَسُوا نِسَاءَكُمْ الْحَرِيرَ. فَإِنِّي سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَلْبَسُوا الْحَرِيرَ. فَإِنَّهُ مَنْ لَبَسَهُ فِي الدُّنْيَا، لَمْ يَلْبَسْهُ فِي الْآخِرَةِ.

Abdullah b. Zübeyr hutbesinde “Kadınlarınıza ipek giydirmeyin!” dedikten sonra kendisinin Ömer b. Hattab'dan onun da Hz. Peygamber'den şöyle duyduğunu ifade etmiştir: “İpek giymeyin. Her kim dünyada ipek giyerse, ahirette giyemez.”<sup>343</sup>

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زُرَيْرِ الْغَافِقِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيًّا، يَقُولُ: أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَهَابًا بِيَمِينِهِ، وَحَرِيرًا بِشِمَالِهِ، ثُمَّ رَفَعَ بِهِمَا يَدَيْهِ فَقَالَ: هَذَا حَرَامٌ عَلَى ذُكُورِ أُمَّتِي.

Ali b. Ebi Talib'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber bir gün sağ elindeki altını ve sol elindeki ipek kumaşını havaya kaldırarak şöyle buyurmuştur: “Bu ikisi ümmetimin erkeklerine haramdır.”<sup>344</sup>

<sup>340</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/77.

<sup>341</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu Salâti'l-Müsafirîn ve Kasriha", 54 (Hadis No: 835).

<sup>342</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/312.

<sup>343</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Libas ve'z-Ziyet", 2 (Hadis No: 2069).

<sup>344</sup> Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 2/147 (Hadis No: 750).

İlk hadisteki umumi ifade, ipek giymenin ilk başta hem kadınlara hem de erkeklere haram kılındığını göstermektedir. İkinci hadiste ise ipek giymek sadece erkeklere haram kılınmıştır. Dolayısıyla iki hadis birbiriyle zahiren çelişkili gözükmektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî ikinci hadisin birinci hadisi tahsis ettiğini söyleyerek problemi giderir. Yani umumi ipek yasağı sadece erkeklere hasredilerek kadınlar kümenin dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla iki hadis arasında herhangi bir çelişki yoktur.

### 3.2.1.1.3. Takyîd

Fıkıh usulü içerisinde gelişim gösteren mutlak ve mukayyed kavramları Kur'an ve hadislerin yorumlanmasında oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu kavramları algılama biçimindeki çeşitlilik, mezheplerin nassları farklı yorumlamasını beraberinde getirmiştir.

Bir mahiyete delalet eden herhangi bir sıfatla kayıtlanmamış lafza mutlak denirken; herhangi bir zaman, mekân, şart veya sıfat ile kayıtlanan lafızlara ise mukayyed denmektedir.<sup>345</sup> Örneğin adam lafzı mutlak iken, cömert adam lafzı mukayyedir. Yine öğrenci lafzı mutlak iken, tembel öğrenci ise mukayyed bir lafızdır. Öte yandan, mutlak lafzın mukayyed tarafından açıklanması işlemi olan takyîd yöntemi, cem metodunun alt başlıklarından biridir ve bu noktada görüş birliği vardır.<sup>346</sup>

Diğer taraftan mutlakın âm bir lafız mı yoksa hâs bir lafız mı olduğu tartışması takyîd ve tahsise dair farklı tanımların yapılmasına yol açmıştır. Öyle ki usulcülerin cumhuru mutlak lafzı âm bahsi altında değerlendirdiği için tahsis ve takyîd arasında ayırım görmemiştir. Onlara göre mutlak ifade am bir lafızdır ve lafız bir vasıf ile kayıtlanınca yine tahsis yapılmış olur. Çünkü burada da tıpkı tahsis de olduğu gibi am lafzın manasının daraltılması vardır.<sup>347</sup> Hanefi usulcüler ise tahsis ve takyidi ayırmışlardır. Bu ayrıma dair farklı izahlar ileri süren isimlerden biri olan aynı zamanda da Hanefi mezhebinin sistemleşmesinde önemli katkıları olan usulcü Kerhî (ö 340/952), tahsis için müstakil bir delil gerekirken, takyîd için müstakil delil gerekmediğini söylemiştir.<sup>348</sup> Yani tahsis işlemi için birbirini nakzedeni iki farklı hadis lazımken,

<sup>345</sup> Hamd b. Hamdî es-Sâidî, *el-Mutlak ve'l-Mukayyed* (Suud: Medine İslam Üniversitesi, 2003), 123.

<sup>346</sup> Muhammed Edip Salih, *Tefsîru'n-Nusûs fi'l-Fıkhı'l-İslâmî* (Kahire, ts.), 2/201.

<sup>347</sup> Sâidî, *el-Mutlak ve'l-Mukayyed*, 435.

<sup>348</sup> Alâeddîn Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 306-307.

takyidde böyle bir zorunluluk yoktur. Hanefi usulcülerden Şemsüleimme lakaplı Serahsî (ö. 483/1090), tahsisin bir lafzın kapsamına giren şeylerde mümkün olduğunu, takyidin ise lafzın içine almadığı şeylerde olduğunu ileri sürmüştür.<sup>349</sup> Buradaki tahsisi açıklamak için ipek giyme meselesi örnek verilebilir. Hz. Peygamber ilk başta لَا تَلْبَسُوا الْخَرِيرَ ifadesiyle Müslümanlara ipek giymeyi haram kılmıştır.<sup>350</sup> Sonrasında ise sadece kadınların ipek giymesinin helal olduğunu söyleyerek<sup>351</sup> erkekleri yine bundan men etmiştir. Burada tahsis Müslümanlar lafzının kapsamına giren erkekler üzerinde gerçekleşmiştir ve Müslümanlar lafzına dahil olan kadınlar ise kapsam dışında bırakılmıştır. Serahsî'nin ifadelerindeki takyîd mefhumunu anlamak için şu örnek verilebilir. Allahu Teala'nın yemin kefaretinin yerine getirilmesi için kullarına emrettiği şeylerden biri de oruç tutmaktır: "...Buna gücü yetmeyen üç gün oruç tutsun..."<sup>352</sup> Ancak İbn Mesûd kıraatine göre ayetteki ifade peş peşe üç gün oruç tutmaktır. Dolayısıyla mutlak ifade (üç gün) İbn Mesûd'un kıraati (peş peşe üç gün) tarafından kayıtlanmaktadır. Bu iki örneği göz önünde bulundurursak, Müslümanlar lafzı erkek ve kadınların her ikisini de kapsarken, üç gün lafzı peş peşe ikilemesini kapsamamaktadır.

Pezdevi şârihi Hanefi Siğnâkî ise (ö. 714/1314) tahsis ile muradın am lafzın bazı fertleri olduğunu, takyîd ile muradın da lafzın hepsi olduğunu söylemiştir.<sup>353</sup> Hanefi usulcülerden Abdulaziz el-Buhârî de (ö. 730/1330) tahsis işleminde am olan asıl lafızla hareket edildiğini, takyidde ise asıl lafız olan mutlak ile değil bir şeyle kayıtlanan mukayyet lafız ile hareket edildiğini öne sürmüştür.<sup>354</sup> Buhârî ve Siğnâkî'nin ifadeleri yukarıda verilen hadisler üzerinden şöyle açıklanabilir. İlk örnekteki "ipek giymeyin" emri, fertlerinden sadece erkekleri kapsamaktadır, kadınlar ise küme dışında bırakılmıştır. Yani bu tahsis işleminde lafzın bazı fertleri kast edilmektedir. İkinci misalde ise murad olunan "peş peşe üç gün" ifadesidir, "üç gün" ifadesi değildir. Yani takyidde murad tamamen mukayyed lafızdır.

<sup>349</sup> Ebu Bekir Muhammed Şemsüleimme Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ Afğânî (Hindistan: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye, ts.), 2/83.

<sup>350</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Libas ve'z-Ziyet", 2 (Hadis No: 2069).

<sup>351</sup> Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/146 (Hadis No: 750).

<sup>352</sup> el-Mâide 5/89.

<sup>353</sup> Hüsameddin Hüseyin es-Siğnâkî, *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*, thk. Fahreddin Muhammed (Suud: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 2/733.

<sup>354</sup> Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, 3/198.

## Birinci Örnek

Cennet ve cehennem ehlinin kimler olacağı hususunda birbiriyle çelişkili görülen hadisler vardır. İbnü'l-Cevzî bu minvaldeki hadislerin birkaçına kitabında nakletmiştir ve onları cem ederek işkâlden kurtarmaya çalışmıştır.

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا الْمُوجِبَاتَانِ؟ فَقَالَ: مَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ. وَمَنْ مَاتَ يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا دَخَلَ النَّارَ.

Cabir b. Abdullah'tan rivayet edildiğine göre, bir adam Hz. Peygamber'e gelerek Cennet ve Cehenneme götüreceği şeyi sorunca şu cevabı aldı: "Allah'a şirk koşmadan ölen Cennete girer. Allah'a şirk koşarak ölen ise cehenneme girer."<sup>355</sup>

حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ؛ أَنَّ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ رَدِيفُهُ عَلَى الرَّحْلِ، قَالَ: يَا مُعَاذُ! قَالَ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. قَالَ: يَا مُعَاذُ! قَالَ: لَبَّيْكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. قَالَ: مَا مِنْ عَبْدٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، إِلَّا حَرَّمَهُ اللَّهُ عَلَى النَّارِ. قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَفَلَا أُخْبِرُ بِهَا النَّاسَ فَيَسْتَبْشِرُوا؟ قَالَ: إِذَا يَتَكَلَّمُوا. فَأَخْبِرْ بِهَا مُعَاذُ عِنْدَ مَوْتِهِ، تَأْتِمًا

Enes b. Malik'te rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber bir sefer sırasında terkisine bindirdiği Muaz b. Cebel'e üç defa seslenir ve her seferinde ondan "Buyur, emrine hazırım" cevabını alır. Daha sonra Nebi şu müjdeyi verir: "Her kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederse, Allah cehennemi ona haram kılar." Bunun üzerine Muaz bu müjdeyi insanlara haber vereyim mi diye sorunca "Eğer onları bununla müjdelersen hayır konusunda tembel davranırlar" cevabını alır. Ancak Muaz bu hadisi saklayarak günah işlemekten korktuğu için vefat etmeden önce hadisi aktarır.<sup>356</sup>

عُتْبَانَ ابْنَ مَالِكِ الْأَنْصَارِيِّ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ حَرَّمَ عَلَى النَّارِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَتَّبِعِي بِذَلِكَ وَجْهَ اللَّهِ.

Utban b. Malik'ten rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "...Allah'ın rızasını umarak "La ilahe illallah" diyene Allah cehennemi haram kılar."<sup>357</sup>

<sup>355</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-İman", 40 (Hadis No: 93).

<sup>356</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-İman", 10 (Hadis No: 32).

<sup>357</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'l-Mesacid", 14 (Hadis No: 415).

Müslümanların cehennemde ebedi kalmayacağına dair ümmetin icmâi olduğu için İbnü'l-Cevzî bu inanca ters düşen hadisleri takyîd ederek sorunu gidermiştir. Yukarıdaki hadislerde kelime-i şehadet getirerek Allah'a şirk koşmayan bir Müslümanın cehenneme gitmeyeceğine dikkat çekilmektedir. Ancak günahkâr Müslümanların cezasını çekeceğine dair rivayetler de mevcuttur. O halde bu iki durumu cem' etmeye çalışan İbnü'l-Cevzî, zikri geçen hadisleri farklı lafızlarla kayıtlar. Örneğin ilk hadiste gizli bir "مآلهم" kelimesi olduğunu ifade eder. Bu kelimeyle birlikte hadiste beliren mana şudur: "Allah'a şirk koşmadan ölen kişinin varacağı yer Cennettir." Buna göre Müslüman cehenneme gitse dahi dönüş yeri cennettir.<sup>358</sup> İkinci hadisi anlamaya çalışan İbnü'l-Cevzî, hadisi "أَنْ يَخْلُدَ فِيهَا" lafzıyla takyîd ederek asıl mananın şu olduğunu söyler: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet eden kişiye, Allah cehennemde ebedi kalmayı haram kılar."<sup>359</sup> Son hadise de "مخلصا" kaydını ekleyen müellif, "Allah'ın rızasını umarak ihlaslı bir şekilde "La ilahe illallah" diyene Allah cehennemi haram kılar" sonucuna ulaşır. Buradaki ihlaslı kişinin Allah'ın emirlerine karşı gelmeyeceği ve farzları yerine getireceği için cehenneme girmeyeceğini ileri sürer.<sup>360</sup>

Örneklerden anlaşıldığı üzere İbnü'l-Cevzî günahkâr Müslümanların cezalarını çekecekleri inancına sahiptir. Ayrıca bu konu bir başka tartışmaya da kapı aralamaktadır. O da cennet ve cehennemliklerin oldukları yerde ebedi kalacağı meselesidir. Müellifin bu konudaki görüşü de yaptığı yorumlara binaen Müslümanların cehennemde ebedi kalmayacağı yönündedir.

## İkinci Örnek

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ، وَحَوْلَ الْكَعْبَةِ ثَلَاثُمِائَةَ وَسِتُّونَ نُصْبًا، فَجَعَلَ يَطْعُنُهَا بِعُودٍ فِي يَدِهِ، وَجَعَلَ يَقُولُ: جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ.

Abdullah b. Mesud'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Mekke fethedildiği gün Kâbe'ye girdi. O gün Kâbe civarında yaklaşık üç yüz altmış put bulunuyordu. Elindeki asa ile putları devirmeye başlayan Allah Resulünün ağzından bir yandan da şu sözler dökülüyordu: "Hak geldi bâtil yok oldu, şüphesiz ki bâtil yok olmaya mahkumdur."<sup>361</sup>

<sup>358</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/358.

<sup>359</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/57.

<sup>360</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/110.

<sup>361</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Mezâlim", 33 (Hadis No: 2346).

Hadisteki anahtar kelimelerden olan hak ile kasıt tevhit iken, bâtil lafzıyla da şirk kast olunmuştur. Bu hadis için bir problem dile getiren İbnü'l-Cevzî, sonra bu işkâli takyîd yöntemiyle gidermiştir. Mekke fethedildiğinde İslamiyet o topraklarda hâkim din olmuştu. Ancak aynı zaman diliminde yeryüzünde çeşitli dinlere mensup insanlar da mevcuttu. O halde hadisteki “Bâtil yok oldu” ifadesi vakıa ile çelişmektedir. Bu probleme iki farklı cevap ile çözüm arayan İbnü'l-Cevzî şunları söylemiştir.

- a. Bu cümle ile kasıt, şirkin Mekke’de ortadan kalktığıdır.
- b. Herkesin zihninde değil, şirkin çok ağır bir kusur olduğunu idrak edenlerin zihinlerinde şirk ortadan kalktı.<sup>362</sup>

Sonuç olarak, şirkin nerede hükümsüz kaldığının cevabını veren İbnü'l-Cevzî, takyîd yöntemini kullanarak şirkin ortadan kalkmasını Mekke ile kayıtlamıştır. Yani şirk bütün dünyada değil sadece Mekke’de ortadan kalktı demek istemiştir. Diğer açıklamada ise müellif şirkin ortadan kalkmasını, onun kusurunu anlayanların zihinleriyle takyîd etmiştir. Yani şirkin bütün insanların zihinlerinde değil, onun zelîl bir şey olduğunu anlayanların zihinlerinde yok olduğu kastedilmiştir.

### 3.2.1.2. Nesh

Nesh kelimesi sözlükte izale etmek, nakletmek, iptal etmek gibi anlamlara gelmektedir.<sup>363</sup> Terim anlamı olarak da nesh, Şâri’in yeni bir hüküm ortaya koyarak önceki hükmü ortadan kaldırması, geçersiz kılmasıdır.<sup>364</sup> İslamî ilimlerde derinleşmek isteyen her talibin bu disipline vakıf olması gerekir. Nitekim nesh bilgisinin önemine dair ilk nesil de dahil olmak üzere birçok nakil bize ulaşmıştır. Hz. Ali, mescitte insanlara nasihat eden birine nâsîh ve mensûhu bilip bilmediğini sorduktan sonra olumsuz cevap alınca o kişiye şöyle demiştir: “Helak oldun ve helak ettin.”<sup>365</sup> Öte yandan sahabeden Huzeyfe bin Yemân fetva verecek kişinin nâsîh ve mensûhu bilmesi gerektiğini beyan etmiştir.<sup>366</sup>

<sup>362</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/282.

<sup>363</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/61.

<sup>364</sup> İbn Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, 250.

<sup>365</sup> Ebu Bekir Zeynüddîn el-Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* (Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1359), 4.

<sup>366</sup> Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 5.

Neshin varlığı şu yollarla bilinir:

a. Hz. Peygamber'in İzahı: Neshi tanıma yollarından en meşhur olanı budur. Hz. Peygamber nadiren de olsa bazı sözlerinden rücu ederek ilk söylediği hükmün tersini emretmiştir. “Ben sizi kabir ziyaretinden men etmişim, artık ziyaret edebilirsiniz”<sup>367</sup> hadisi bu durumu açıklayıcı bir örnektir. Diğer bir misal ise şudur: “Sizlere üç günden fazla kurban etlerini saklamanızı yasakladım. Artık o etlerden yiyebilir, sadaka verebilir veya istediğiniz kadarını saklayabilirsiniz.”<sup>368</sup>

b. Sahabenin İzahı: Sahabeden birilerinin açık bir ifadeyle bir hükmün kaldırıldığını belirtmesiyle anlaşılan durumdur. Hz. Ali'nin “Allah Resülü cenaze geçtiğinde bize ayağa kalkmamızı emrederdi, ancak sonradan kendisi kalkmadı ve bize de oturmamızı emretti”<sup>369</sup> ifadesi bu konuyu izah eden bir misaldir.

c. Hadis'in Vürûd Tarihi Bilgisi: Birbiriyle çelişen iki hadisin ne zaman söylendiği biliniyorsa önce söylenen mensûh yani hükümsüz olurken, sonradan söylenen nâsîh sayılır. İmam Şafî *İhtilâfu'l-Hadis* kitabında güzel bir örnekle bu konuya açıklık getirmiştir. Mekke Fethi'ne katılan Şeddad b. Evs, Nebi'den şu rivayeti duymuştur: “Ramazan'da hacamat yapanın ve yaptırmanın orucu bozuldu.”<sup>370</sup> Diğer taraftan İbn Abbas kanallı bir rivayette, Hz. Peygamber'in oruçlu ve ihramlıyken kan aldırıldığı aktarılmıştır.<sup>371</sup> İbn Abbas'ın Veda Haccında Nebi'nin yanında ihramlı olarak bulunduğu bilinmektedir. Veda Haccı hicretin 10. yılında gerçekleştiği için, İbn Abbas'ın rivayeti Şeddâd'ın aktardığı hadisin hükmünü geçersiz kılar. Çünkü Mekke hicretin 8. Yılında fethedilmiştir.<sup>372</sup>

d. İcmâm Varlığı: Bir hükmün nesh olduğunu anlama yollarından biri de icmâdır. İcmâ neshin bilinmesine yardımcı olurken tek başına nesh edicilik özelliği taşımaz. Örneğin alimler iki rivayetten birinin nasîh diğerinin de mensuh olduğunda birleşirse icmâ devreye girer. Nitekim bir hadiste “içki içene celde vurulması, dördüncü içişinde ise

<sup>367</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Cenâiz”, 36 (Hadis No: 977).

<sup>368</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Cenâiz”, 36 (Hadis No: 977).

<sup>369</sup> Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/57.

<sup>370</sup> Muhammed b. İdris eş-Şafî, *Müsnedü's-Şafî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400), 179.

<sup>371</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Cenâiz”, 32 (Hadis No: 1837).

<sup>372</sup> Muhammed b. İdris Şafî, *İhtilâfu'l-Hadis* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1990), 640.

onun öldürülmesi”<sup>373</sup> beyan edilir. Ancak alimler icmâ ederek bu hadisin hükmünün kaldırıldığını ifade etmiştir.<sup>374</sup>

Neshin türleri ise şunlardır:

a. Sünnetin Sünneti Nesh Etmesi: Bir hadis diğer bir hadisi ancak şu dört durumda nesh edebilir:

- Mütevatir hadisin başka bir Mütevatir hadisi neshi,
- Ahad haberin, ahad haberi neshi,
- Mütevatir hadisin, ahad haberi neshi,
- Ahad haberin, Mütevatir hadisi neshi.

Mütevatir hadisin ahad haber ile nesh olunabileceği ihtilaflıyken, diğer üç maddenin geçerliliği icmâ ile sabittir.<sup>375</sup> Bu konuya dair önceki fasılda örnek verildiği için onunla iktifa ediyoruz.

b. Kur’an’ın Sünneti Nesh Etmesi: Namazda konuşmanın yasaklandığını beyan eden ayetin nazil olması bu başlığı açıklar niteliktedir. Öyle ki Hz. Peygamber önceleri namaz kılarken insanların selamına karşılık veriyordu. Ancak bir gün namazdayken Abdullah b. Mesud’un selamını almamış ve namazda dünya kelamı etmekten insanları nehy etmiştir.<sup>376</sup> “Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah’ın huzurunda durun”<sup>377</sup> ayeti Nebi’ye tebliğ edildikten sonra bu olay gerçekleşmiştir. Dolayısıyla namazda konuşmayı yasaklayan ayet, Sünneti nesh etmiştir.

İbnü’l-Cevzî’nin hadisler arasındaki problemleri giderirken başvurduğu metotlardan biri de neshdir. Eserde on sekiz yerde neshin tatbik edildiği tespit edilmiştir. Müellif bir hadisteki problemi giderirken bazen sadece nesh yönteminden istifade ederken bazen de nesh ile birlikte diğer yöntemlere de başvurarak çoklu çözüm yolları aramıştır.

<sup>373</sup> Ebû Dâvud, *es-Sünen*, “Kitabu’l-Hudud”, 36 (Hadis No: 4482).

<sup>374</sup> Celaleddin es-Suyûtî, *Tedribü’r-Râvi*, çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/1132.

<sup>375</sup> Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, 4/37.

<sup>376</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Kitabu’t-Tefsir”, 45 (Hadis No: 4260).

<sup>377</sup> el-Bakara 2/238.

## Birinci Örnek

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَمَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ عَصَمَ مِنِّي مَالُهُ وَنَفْسُهُ إِلَّا بِحَقِّهِ وَحِسَابُهُ عَلَى اللَّهِ.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben, insanlarla ‘La ilahe illallah’ diyene kadar savaşmakla emrolundum. Her kim la ilahe illallah derse malını ve canını -Allah hakkı hariç- benden korumuş olur. Onların hesabı Allah’a aittir.”<sup>378</sup>

عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ، وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّ الْإِسْلَامِ، وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ.

Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben, insanlarla ‘La ilahe illallah Muhammedun Resulullah’ diyene kadar, namaz kılana ve zekat verene kadar savaşmakla emrolundum. Her kim şahadet getirirse kanlarını ve mallarını -İslam hakkı hariç- benden korumuş olur. Onların hesabı Allah’a aittir.”<sup>379</sup>

Hadislerin metinlerinde görüldüğü üzere iki hadiste içerik itibariyle birbirlerinden farklıdır. Ebû Hureyre tarikinde sadece kelime-i şahadet getirme şart koşulurken, İbn Ömer kanallı rivayette kelime-i şahadete ek olarak namaz ve zekât kılma kaydı ilave edilmiştir. Müellif, iki hadis arasındaki bu çelişkiyi nesh metodunu kullanarak çözmüştür. Ebû Hureyre'nin aktardığı hadisin İslam'ın başlarında söylendiğini, İbn Ömer ve Enes b. Malik tarikiyle gelen hadislerin ise farzlar indikten sonra söylendiğini ifade etmiştir.<sup>380</sup> Dolayısıyla ona göre Ebû Hureyre rivayeti mensûh olarak değerlendirilmelidir.

## İkinci Örnek

سَمِعُوهُ مِنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ عُمَرَ بْنِ رُوَيْبَةَ عَنْ أَبِيهِ. قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: لَنْ يَلِجَ النَّارَ أَحَدٌ صَلَّى قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا.

<sup>378</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-Îtisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünnet”, 2 (No: 6855).

<sup>379</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Kitabu'l-İman”, 15 (Hadis No: 25).

<sup>380</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/515.

‘Ümare b. Rüeybe’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Güneş doğmadan ve batmadan önce namaz kılana Cehennem ateşi dokunmaz.”<sup>381</sup>

İbnü’l-Cevzî, muvahhitlerin de namaz kıldığı halde cehenneme gireceğini beyan eden naslardan hareketle sözü geçen hadisin zahirinde çelişkili unsurların görülebileceğini ileri sürer.<sup>382</sup> İlgili rivayete aykırı gibi gözükten Müslümanların da cehenneme gireceğini beyan eden bazı ayet ve nakillere bakacak olursak;

Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Ey insanlar! Sizden cehenneme uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra, Allah'tan sakınanları kurtarırsınız; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırsınız.*”<sup>383</sup>

Ebu Saîd el-Hudrî’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girdikten (sadece Allah’ın bildiği bir süre geçtikten) sonra Rahman; ‘Hardal tanesi kadar imana sahip olanı ateşten çıkarım’ buyuracak ve onlar da cehennemden çıkarılacaklardır.”<sup>384</sup>

İbnü’l-Cevzî, sabah ve akşam namaz kılana ateşin dokunmayacağını ifade eden hadis ile muvahhitlerin de Cehenneme gireceğini bildiren nakilleri farklı manalara hamlederek beş şekilde bağdaştırmaya çalışmıştır. Bunlardan nesh ile ilgili yorumu şudur: “Namaz ile ilişkili olan hadis, hadler nazil olmadan ve haramlar beyan edilmeden önce söylenmiştir.”<sup>385</sup> Böylelikle ona göre namaz kılanın cehenneme girmeyeceğini bildiren hadis mensûh hükmündedir.

İbnü’l-Cevzî’nin hadise getirdiği yorumunu destekleyici bir ifadeye diğer şerhlerde rastlanmamıştır. Hadisin sebab-i vürûduna dair şerhlerde bir açıklama yapılmaması ve müellifin görüşünü tarihi bir bulguya dayandırmaması onun yorumunu zayıf kılmıştır. Öte yandan, bu hadis özelinde İbnü’l-Cevzî’nin diğer açıklamaları daha ikna edici bulunmuştur.<sup>386</sup>

<sup>381</sup> Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Kitabu’l-Mesacid ve Mevadii’s-Salat”, 37 (Hadis No: 634).

<sup>382</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 4/224.

<sup>383</sup> el-Meryem, 19/71-72.

<sup>384</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Kitabu’l-İman”, 13 (Hadis No: 22); Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Kitabu’l-İman”, 82 (Hadis No: 184).

<sup>385</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-Müşkil*, 4/224.

<sup>386</sup> İbnü’l-Cevzî’nin mezkûr hadis özelindeki dikkat çekici yorumları şunlardır: 1] Sabah ve akşam

### 3.2.1.3. Tercih

Zahiren aralarında zıtlık bulunan iki hadisten/nasstan birini, bir duruma binaen diğerine üstün kılmaya tercih denir.<sup>387</sup> Alimler tercih sebeplerinin sayısına dair farklı görüşler ileri sürmüştür. Hadis hafızı Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) on üç,<sup>388</sup> Ebu Bekir el-Hâzîmî (ö. 584/1188) elli,<sup>389</sup> Hadis alimi Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404)<sup>390</sup> ve Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/965) ise yüz on<sup>391</sup> tercih sebebinin varlığına işaret etmiştir. Hücetü'l-İslam el-Gazzâlî (ö. 505/1111) tercih sebeplerini ikili taksim halinde zikrederken<sup>392</sup>, Suyûtî yedili taksimi daha münasip görmüştür.<sup>393</sup> Daha sonraki dönemde yaşamış olan müçtehid alim Şevkânî (ö. 1250/1834) ise tercih maddelerini dörtlü taksime tabi tutmuştur.<sup>394</sup> Her ne kadar tercih sebepleri hiyerarşik bir tertibe sahip olmasa da gruplar arasında bir hiyerarşi olduğu görülmektedir.<sup>395</sup> Nitekim İmam Şâfî “iki hadis çeliştiğinde sened bakımından daha sahih olanı evladır”<sup>396</sup> diyerek tercih işleminde evveleminde senede bakılması gerektiğini belirtmiş ve isnada dair tercih sebeplerini diğer gruplara öncelemiştir. Diğer taraftan Suyûtî ve Şevkânî de tercih sebeplerini sıralarken isnada dair maddeleri öncelemişlerdir.

Çalışmamızda büyük tabloyu görebilme maksadıyla, tercih sebepleri alt başlıklar halinde yedi kısımda incelenecektir.<sup>397</sup> Bu arada söz konusu maddelerin çoğaltılabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir.

---

vakitlerinde namaz kılmak zordur. Çünkü sabah uyku sarhoşluğu, akşam ise iş yorgunluğunun oluşu bunu zorlaştırır. Bu vakitlerde namaz kılabilen kişi genellikle Allah'a isyan etmez ve günahkâr bir kul olmaz. 2) O vakitlerde namaz kılanın hükmü cehenneme girmek olmasına rağmen girme ihtimali de vardır. Örneğin küçük bir ev görünce Burada emir oturmaz” denmesine rağmen emirin o evde oturması da muhtemeldir. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/224.

<sup>387</sup> Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 345.

<sup>388</sup> Ebu Bekir Ahmed Hatib el-Bagdadi, *El-Kifaye fi İlmi'r-Rivaye* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 434-437.

<sup>389</sup> Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 9-21.

<sup>390</sup> Zeynüddîn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389), 286-289.

<sup>391</sup> Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, 2006, 655-659.

<sup>392</sup> Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mustasfâ* (Bulak, 1324), 2/128-129.

<sup>393</sup> Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, 2006, 655-659.

<sup>394</sup> Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, 2/264.

<sup>395</sup> Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 224.

<sup>396</sup> Hatib el-Bagdadi, *El-Kifaye fi İlmi'r-Rivaye*, 437.

<sup>397</sup> Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, 2006, 655-659; Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, 9-21; İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, 286-289.

#### **a. Râvinin durumuna bağlı tercih**

- Bir hadisi rivayet eden râvi sayısının çokluğu
- Sika ravilerden oluşan âlî isnad
- Fakih râvinin rivayeti
- Nahiv ilmini bilen râvi
- Hadislerini ezbere bilen râvi
- Zabtı daha kuvvetli olan râvi
- Meşhur râvi: Bir kişinin tanınması yalan söylemesini kısıtlayan bir durumdur.
- Vera sahibi râvi
- İtikadı düzgün râvi
- Kıssa sahibi râvi
- Doğrudan hocasından rivayet eden râvi
- Erkek, hür, nesebi meşhur olan râvi

#### **b. Tahammül yollarına bağlı tercih**

ba. Bulûğa erdikten sonra hadis almaya başlayan kişinin hadisi, bulûğa ermeden hadis almaya başlayana öncelenir. Çünkü zabt melekesi kişinin bulûğa ermesiyle alakalıdır.

bb. Sema yoluyla hadis alan kişinin hadisi, arz/kıraat yoluyla hadis alan kişinin hadisine tercih edilir. Yine arz yoluyla alınan hadis, mükâtebe, münâvele, vicâde yollarını tercih edilir.

#### **c. Rivayet keyfiyetine bağlı tercih**

- Lafızla rivayet, mana ile rivayete tercih edilir.
- Sebeb-i vürudu mezkûr olan hadis, olmayana öncelenir.
- “Semi‘tü ve haddesenâ” sîgaları diğerlerine tercih edilir.
- Senedinde kopukluk olmayan hadis, kopukluk olan hadise öncelenir.

#### **d. Hadisin söylenme zamanına bağlı tercih**

da. Medenî hadis Mekkî hadise öncelenir.

db. Kişinin İslam’a girdikten sonraki rivayetleri Müslüman olmadan önceki rivayetlerine tercih edilir.

**e. Haberin lafzına bağı tercih**

- Hâs lafız âm lafza tercih edilir.
- Hakiki lafız mecaza öncelenir.
- Mukayyed lafız mutlak lafza tercih edilir.
- Fasih olan lafız fasih olmayana öncelenir.

**f. Hükme bağı tercih**

- Harama delâlet eden hüküm, ibâha ve vücûba delalet edenlere tercih edilir.
- Haddi olumsuzlayan hadis öncelenir.

**g. Harici bir sebebe bağı tercih**

- Kur'an'a muvafık olan hadis tercih edilir.
- Sünnetle çelişmeyen hadis öncelenir.
- İcmâa veya kıyasa muvafık olan hadis tercih edilir.
- Sahih kaynak tercih edilir.

İbnü'l-Cevzî eserinde on bir yerde tercih metoduna başvurmuştur. Genel tercih sebepleriyle mukayese edildiğinde onun *Keşfü'l-Müşkil*'de oldukça kısıtlı sayıda tercih yöntemine başvurduğu görülmektedir. Bunda kitabın *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* hadislerinden oluşması etkili olmuştur, denilebilir.

**3.2.1.3.1. Ravinin Durumuna Bağı Tercih**

Hadisleri nesilden nesile aktaranlara râvi denilmektedir. Hadislerin doğru nakledilmesinde râvilerin rolü büyüktür. Senetteki râvilerin adalet ve zapt vasıfları hadislerin sıhhatine doğrudan etki yapmaktadır. Dolayısıyla bir hadis hakkında hüküm verilirken senetteki râvilerin incelenmesi ehemmiyet arz etmektedir. Bu sebeple râvileri detaylı incelemek için cerh ve ta'dil, ilelü'l-hadîs gibi hadis usulünün alt dalları gelişim göstermiştir.

Birbiriyle çelişen iki hadisi mukayese ederken, rivayetlerin birindeki râvinin sika olması, zaptının daha kuvvetli oluşu, fakih ve nahiv bilmesi veya kıssa sahibi oluşu tercih noktasında önemli faktörlerdendir. İbnü'l-Cevzî'nin hadisler arasındaki

tercihinde de senetteki râvilerin durumu tesirli olmuştur. Bunu şu örnek özelinde görebiliriz:

حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَمِعْتُ دُكْوَانَ يُحَدِّثُ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ تَرَدَّى مِنْ جَبَلٍ فَفَتَلَ نَفْسَهُ، فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ يَتَرَدَّى فِيهِ خَالِدًا مَخْلَدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ تَحَسَّى سَمًّا فَفَتَلَ نَفْسَهُ، فَسَمُّهُ فِي يَدِهِ يَتَحَسَّاهُ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مَخْلَدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِحَدِيدَةٍ، فَحَدِيدَتُهُ فِي يَدِهِ يَجَأُ بِهَا فِي بَطْنِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مَخْلَدًا فِيهَا أَبَدًا.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

Her kim bir dağdan aşağı atlayarak intihar ederse, cehennemde de o hal üzere ebedî kalır. Her kim zehir içerek intihar ederse, cehennemde de o hal üzere ebedî kalır. Her kim bir demir parçasıyla intihar ederse, cehennemde de karnında bir demirle ebedî kalır.<sup>398</sup>

Bu hadis *Sahîh-i Müslim* ve *Sahîh-i Buhârî*'de takdim ve tehirlî rivayet edilmiştir. Yani Buhârî'de dağdan yuvarlanmak ilk başta zikredilirken, Müslim'de ise demirle intihar öncelenmiştir.

İntihar etmek büyük bir günahdır. Ancak kişiyi dinden çıkaran bir eylem değildir. Müellif bu noktada şu soruyu sorar: O halde intihar eden kişi kafir olmamasına rağmen nasıl cehennemde ebedî kalır? Hadisin Ebû Hureyre kanallı olduğu görülmektedir. Ancak bu hadis Ebû Hureyre'den tek kanalla bize ulaşmamıştır. İlgili hadisi ondan nakleden başka râviler de vardır. Ebû Sâlih-Ebû Hureyre tarikinde “ebedî kalacak” kaydı vardır. Diğer bir tarik olan Saîd el-Makburî-A‘rec-Ebû Hureyre kanalında ise “ebedî kalacak” kaydı yoktur. Hadisin bu iki tarikini inceleyen İbnü'l-Cevzî, ziyadesiz senedin daha sahih olduğunu dile getirerek onu diğer rivayete tercih eder.<sup>399</sup> İbnü'l-Cevzî'nin bu meseleye sunduğu bir başka çözüm daha vardır. O, intihar eylemini “helal görmekle” kayıtlamıştır. Bu görüşe göre, her kim intiharı helal görerek canına kıyarsa küfür üzere öleceği için cehennemde ebedî kalacaktır.<sup>400</sup> Çünkü haramı helal görmek bir küfür sebebidir. Diğer taraftan intiharı helal görmeden intihar edenler günahkâr Müslümanlar olduğu için onlar cehennemde ebedî kalmayacaklardır.

<sup>398</sup> Buhârî, *el-Câmiu 's-sahîh*, "Kitabu't-Tıp", 55 (Hadis No: 5442).

<sup>399</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/453.

<sup>400</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/453.

### 3.2.1.3.2. Lafız ile Rivayeti Mana ile Rivayete Tercih

حَدَّثَنِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمَ بَدْرٍ، نَظَرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى الْمُشْرِكِينَ وَهُمْ أَلْفٌ، وَأَصْحَابَهُ ثَلَاثِمِائَةَ وَتِسْعَةَ عَشَرَ رَجُلًا. فَاسْتَقْبَلَ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقِبْلَةَ. ثُمَّ مَدَّ يَدَيْهِ فَجَعَلَ يَهْتِفُ بِرَبِّهِ: اللَّهُمَّ! أَنْجِزْ لِي مَا وَعَدْتَنِي. اللَّهُمَّ! آتِ مَا وَعَدْتَنِي. اللَّهُمَّ! إِنْ تَهْلِكْ هَذِهِ الْعَصَابَةَ مِنْ أَهْلِ الْإِسْلَامِ لَا تُعْبَدُ فِي الْأَرْضِ.

Hz. Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Bedir günü müşriklerin sayısının bin, Müslümanların sayısının ise üç yüz on dokuz<sup>401</sup> olduğunu görünce kibleye yönelip ellerini açarak şu duayı yapar: “Allah’ım! Bana olan vaadini yerine getir. Eğer bu topluluğu helak edersen yeryüzünde sana ibadet edecek hiç kimse kalmaz.”<sup>402</sup>

Kitaptaki ifadeye göre bu hadis zahiren şu ayetle çelişmektedir: “(Ey mü’minler! Şayet haktan yüz çevirirseniz Allah sizin yerinize başka bir topluluk getirir...”<sup>403</sup> Âyet-i kerimede, Allah’ın kendisine ibadet edecek yeni bir topluluk getirebileceğine vurgu varken; hadiste ise şayet Müslümanlar helak olursa, yeryüzünde Rahman’a kulluk edecek hiçbir beşerin kalmayacağı belirtilmiştir. Bu hadiste problemlili gözüken bir diğer ifade, Hz. Peygamber’in kesin bir üslupla ibadet edecek hiç kimsenin kalmayacağını beyan etmesidir.

İbnü’l-Cevzî, sözü geçen hadisin Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Abbas kanalıyla da rivayet edildiğini ve o rivayetlerde “Eğer Allah isterse” ilavesinin bulunduğunu ifade eder. Bu durumda Hz. Ömer’in rivayeti mana ile rivayet kategorisine sokulup diğer tarikler ona tercih edilerek problem giderilmiş olmaktadır.<sup>404</sup>

### 3.2.1.3.3. Sahih Kaynağı Tercih

قَالَ ابْنُ عُمَرَ: سَمِعْتُ عُمَرَ يَقُولُ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ يَنْهَأكُمْ أَنْ تَخْلِفُوا بِأَبَائِكُمْ. قَالَ عُمَرُ: فَوَاللَّهِ مَا خَلَفْتُ بِهَا مِنْذُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

<sup>401</sup> Bedir savaşına katılan Müslümanların sayısında farklı görüşler vardır. Bu sayı İbn İshak’a göre 314 iken, Vakıdî’ye göre 303’tür.

<sup>402</sup> Müslim, *el-Câmiu’s-sahih*, "Kitabu'l-Cihad ve's-Siyer", 18 (Hadis No: 1763).

<sup>403</sup> Muhammed 47/38.

<sup>404</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/136.

Hız. Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah babalarınız üzerine yemin etmenizi yasaklamıştır.” Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle der: Bu hadisi duyduktan sonra babam üzerine yemin etmedim.<sup>405</sup>

سمع طلحة بن عبيد الله، يعني في حديث قصة الأعرابي، قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أفلح وأبيه إن صدق،  
دخل الجنة وأبيه إن صدق.

Talha b. Ubeydullah'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber kendisine sorular soran bir bedeviyle girdiği diyalogun sonunda şöyle buyurmuştur: “Babası üzerine yemin olsun ki, doğru söylüyorsa cennete girdi.”<sup>406</sup>

Zikri geçen hadislerden ilki *Sahîh-i Buhârî*'de, diğeri de *Sünen-i Ebû Dâvud*'ta nakledilmektedir. *Keşfü'l-Müşkil*'de bu iki rivayetin çeliştiği öne sürülmüştür. Çünkü birinde Hz. Peygamber baba üzerine yemin etmeyi yasaklarken, diğesinde kendisi o sözü kullanmıştır. Bu iki hadis arasındaki çelişkiyi gidermeye çalışan İbnü'l-Cevzî, bu meseleye cem' ve nesih gibi yöntemleri kullanarak dört farklı çözüm sunmuştur.<sup>407</sup> Bunlardan biri de *Sahîh-i Buhârî*'de geçen hadisi Ebû Dâvud'un *Sünenine* tercih etmesidir. Bu noktada müellifin tercih kriterlerinden birinin sahih kaynağı tercih etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Ecdat ile övünme cahiliye Arapları arasında çok yaygın bir alışkanlıktı. Öyle ki her mevsim bir araya gelen Araplar birbirlerine kendi soylarından gelen insanların eylemlerini anlatarak babalarıyla iftihar ederlerdi. Buradan Arapların nesebe verdiği önem anlaşılmaktadır. Bu önemin yansıması onların yeminlerinde de görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin hadise getirdiği yorumlardan biri de örf ile alakalıdır. O, Hz. Peygamber'in övünme kastıyla yemin etmediğini öne sürmüştür. Yani Hz. Peygamber'in yemini Arap örfü kaynaklıydı ve onun yemininde sadece lafız öne çıkmaktaydı, mana değil.<sup>408</sup> Diğer taraftan, yemin edilen kişiye tazim gösterilmesi, babalar üzerine yemin etmenin yasaklanmasındaki hikmettir. Çünkü hakiki tazim sadece Allah'a yapılmalıdır.

<sup>405</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eyman ve'n-Nuzur", 3 (Hadis No: 6271).

<sup>406</sup> Ebû Dâvud, *es-Sünen*, "Kitabu'l-Eymân ve'n-Nuzûr", 6 (Hadis No: 3252).

<sup>407</sup> Diğer cevapları şu başlıklar altındadır: Cem' (mana ile rivayet, örf), nesh. Bu yöntemlerden birinin açıklaması şudur: Arap örfünde “babası üzerine yemin olsun ki” tabiri çok yaygındı. Dolayısıyla Hz. Peygamber mezkûr lafız ile örfü kullanımı kast etmiştir, şer'î değil. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/52.

<sup>408</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/52.

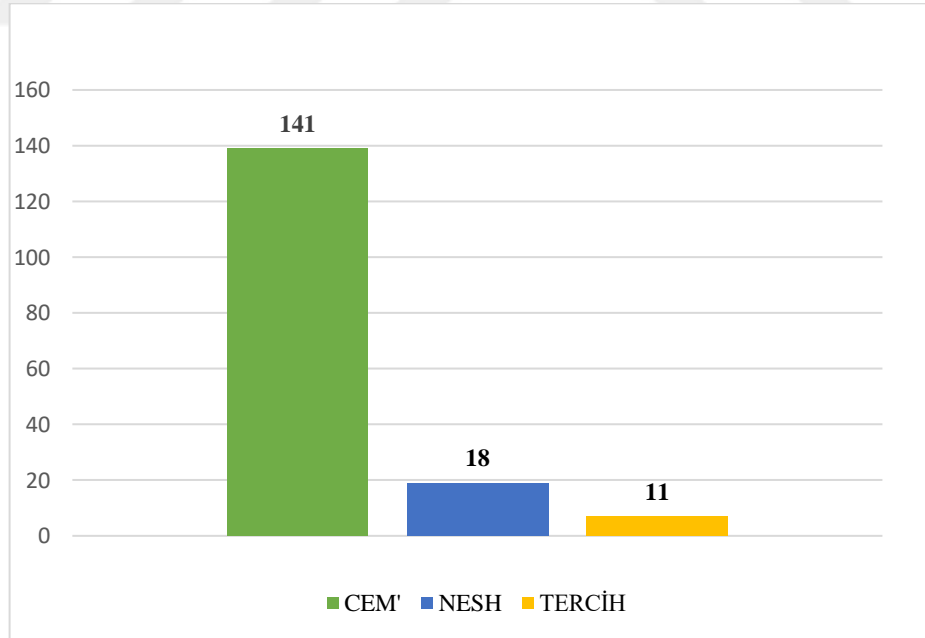
### 3.2.1.3.4. Müsbet Rivayeti Menfiye Tercih

عن مروق قال: قُلْتُ لِابْنِ عُمَرَ: أَتَصَلِّي الصُّحَى؟ قَالَ: لَا، قُلْتُ: فَعُمَرُ؟ قَالَ: لَا، قُلْتُ: فَأَبُو بَكْرٍ؟ قَالَ: لَا، قُلْتُ: فالنبي؟ قال: لا إخاله.

Mûrak el-‘İclî, Abdullah b. Ömer’e sırasıyla kendisinin, Hz. Ömer’in ve Hz. Ebu Bekir’in kuşluk namazı kılıp kılmadıklarını sorunca “Hayır” cevabını alır. Daha sonra Hz. Peygamber hakkında aynı soruyu yöneltince İbn Ömer, “Kıldığımı zannetmiyorum” der.<sup>409</sup>

Kuşluk namazına dair varit olan yukarıdaki mevkûf rivayete göre Hz. Peygamber kuşluk namazı kılmamıştır. Bu rivayet, Hz. Peygamber’in kuşluk namazı kıldığını ifade eden hadislerle çelişmektedir. İbnü’l-Cevzî bu mesele hakkında, Hz. Peygamber’in kuşluk namazı kıldığını görenler onu olumlayan rivayetler naklederken, görmeyenler ise onu nefyedici rivayetler aktarmıştır, der.<sup>410</sup> Sonrasında ise müsbet içerikli hadislerin menfî olanlara tercih edilmesi gerektiğini ifade eder.

### 3.2.2. Çözüm Yollarının Grafiği<sup>411</sup>

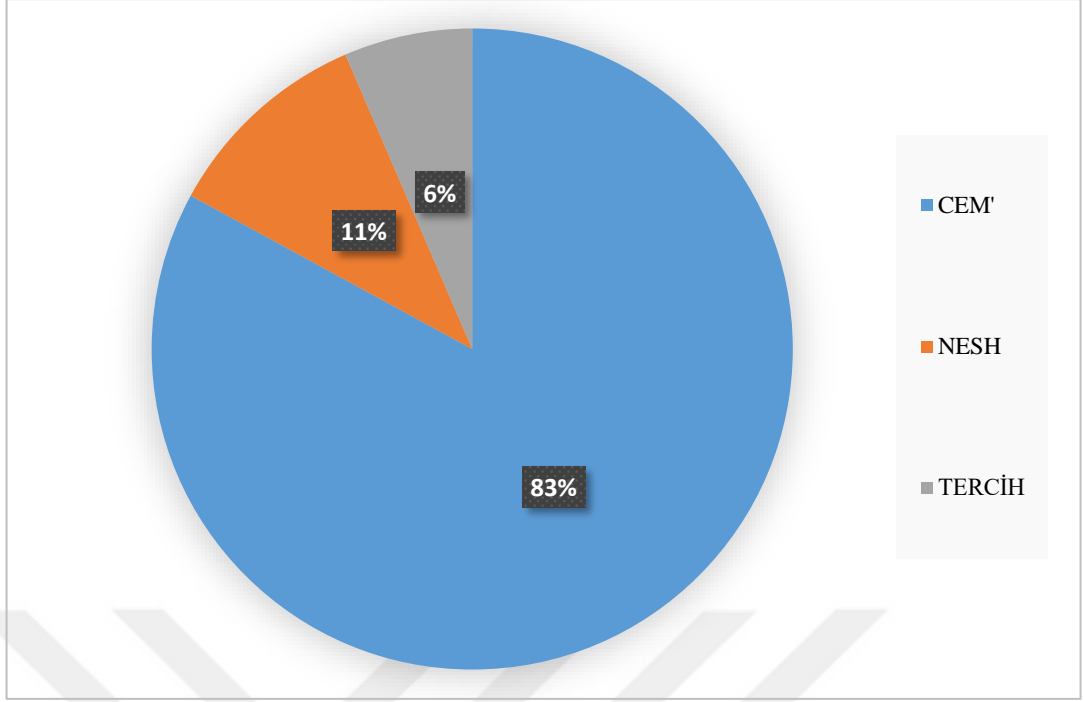


Şekil 3.3. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları (Sayı)

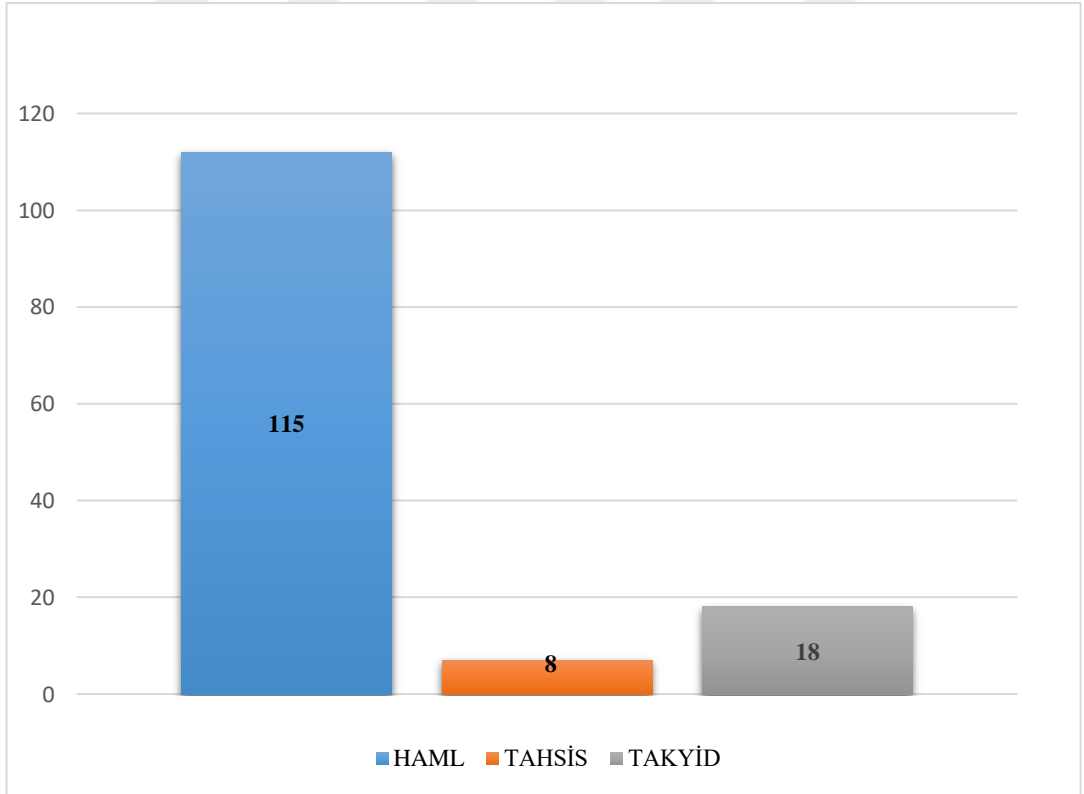
<sup>409</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu't-Tetavvu'", 7 (Hadis No: 1121).

<sup>410</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/594.

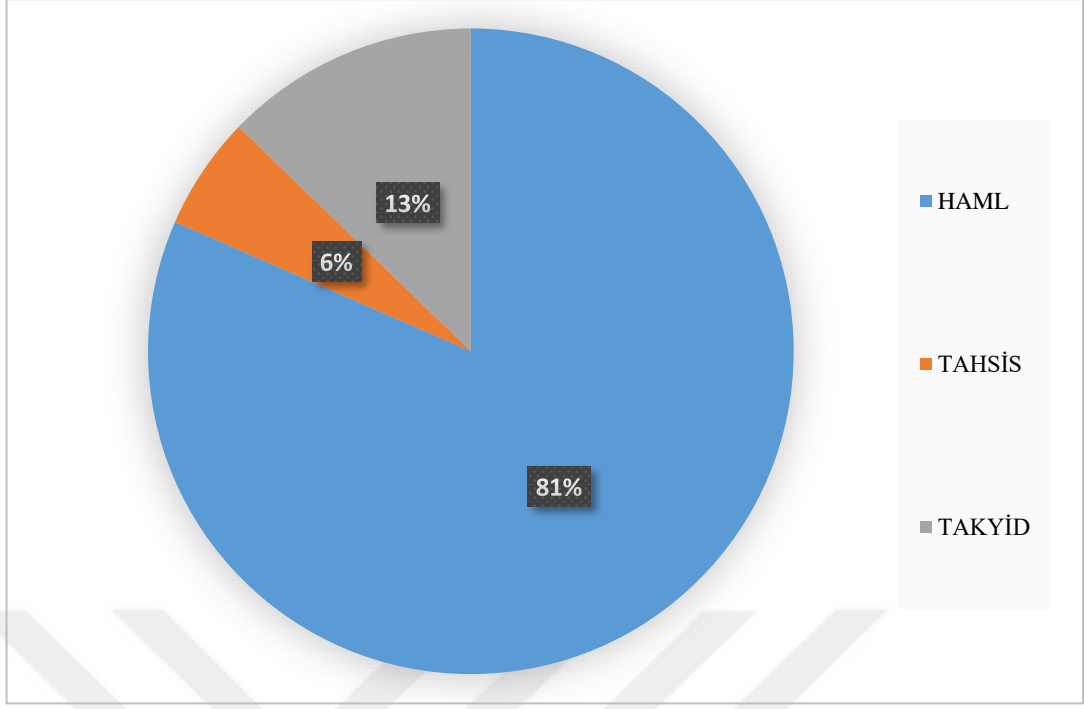
<sup>411</sup> Hadislerin kitaptaki detaylı dağılımını görmek için bkz. EK B.



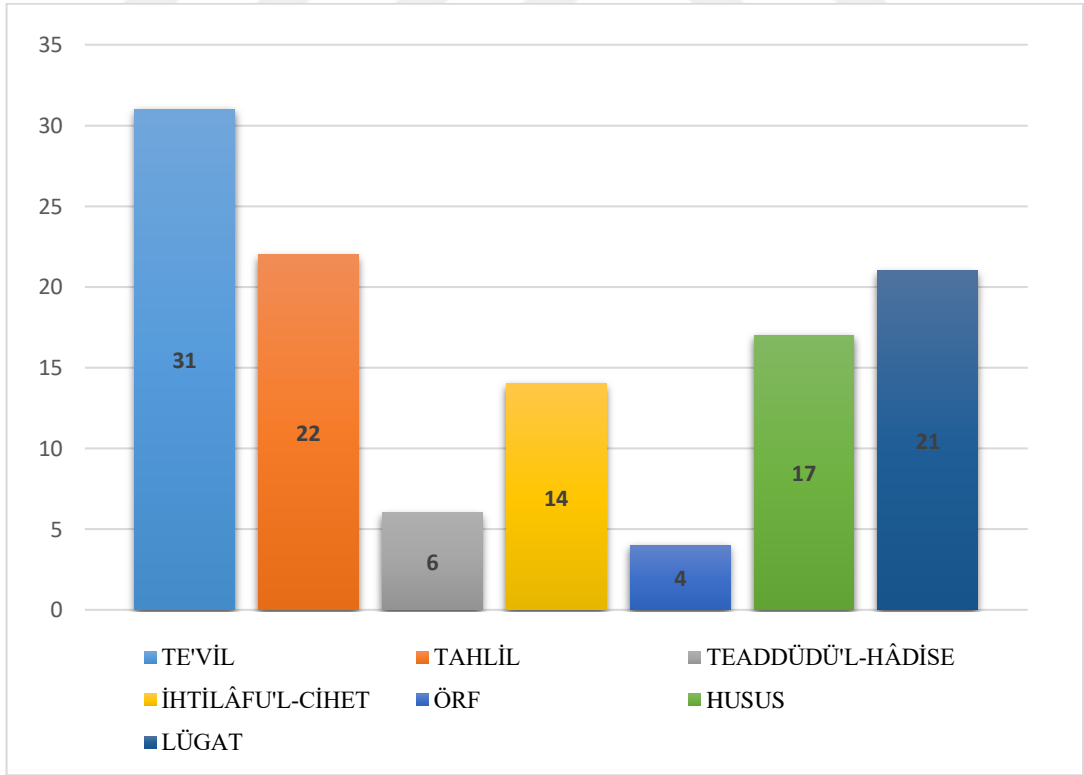
Şekil 3.4. Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları (Oran)



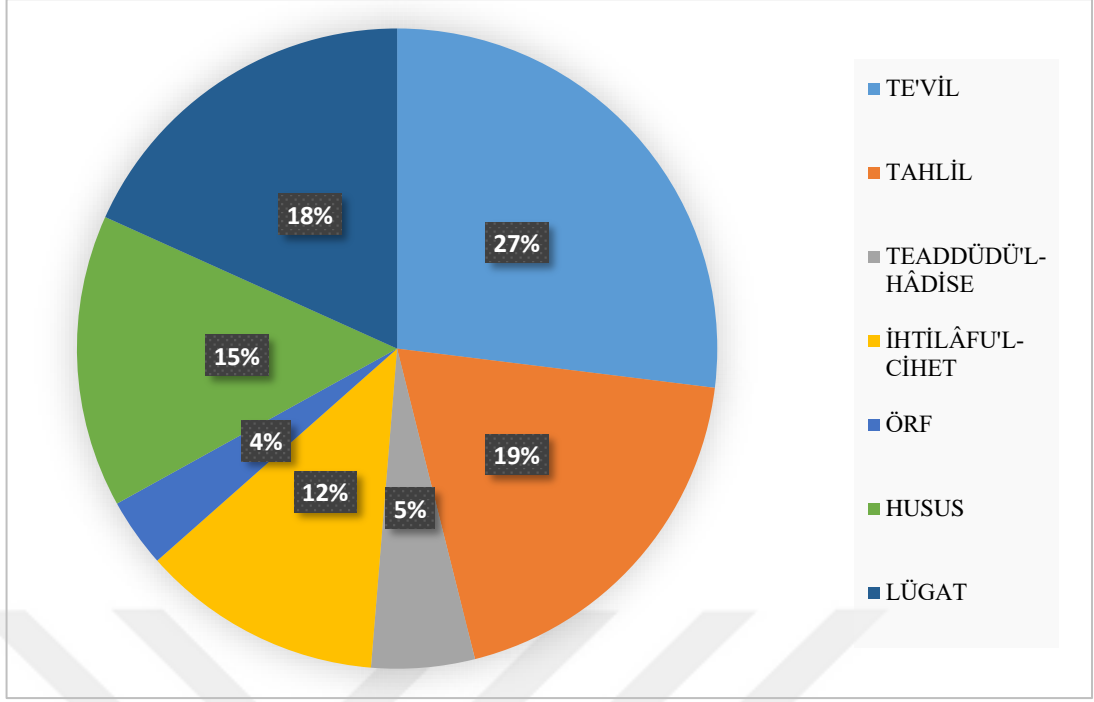
Şekil 3.5. Cem' Yönteminin Dağılımı (Sayı)



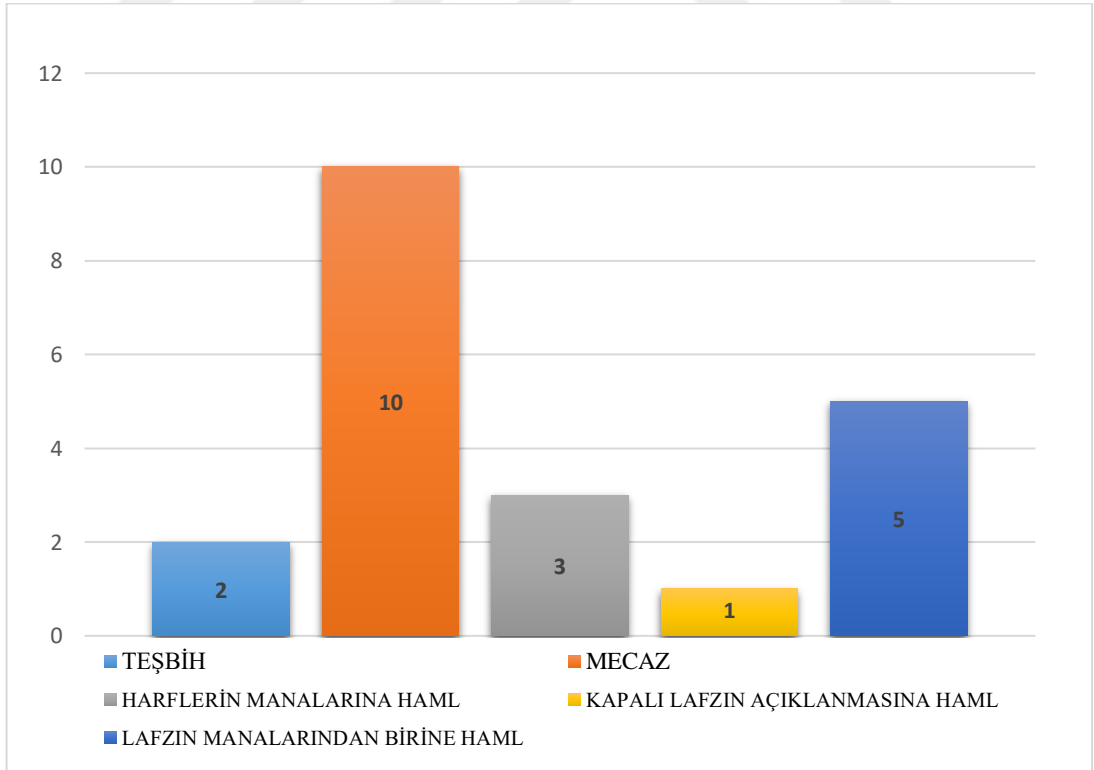
Şekil 3.6. Cem' Yönteminin Dağılımı (Oran)



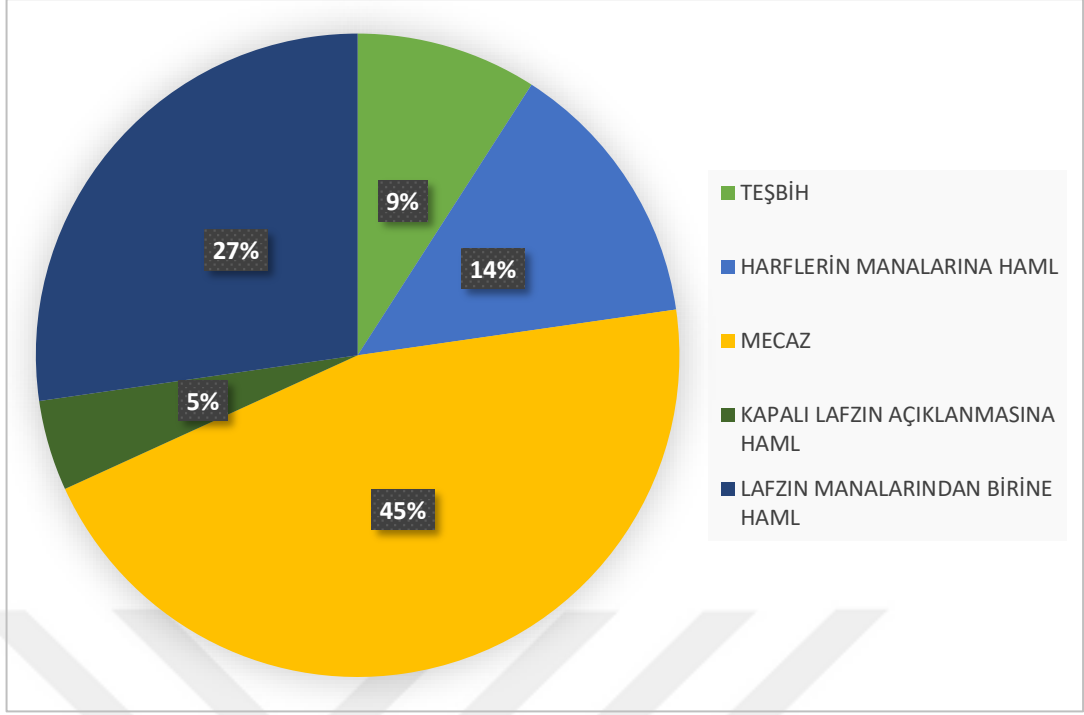
Şekil 3.7. Cem' Yönteminin Alt Başlıklarından Haml Yönteminin Dağılımı (Sayı)



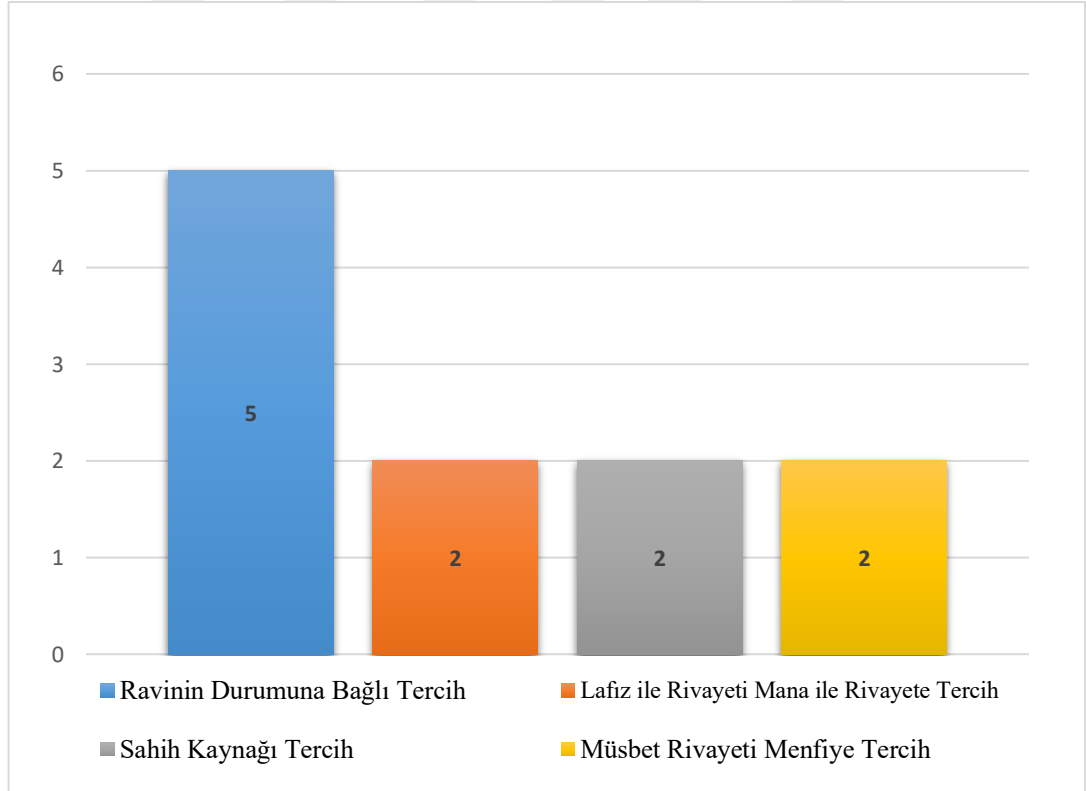
**Şekil 3.8. Cem' Yönteminin Alt Başlıklarından Haml Yönteminin Dağılımı (Oran)**



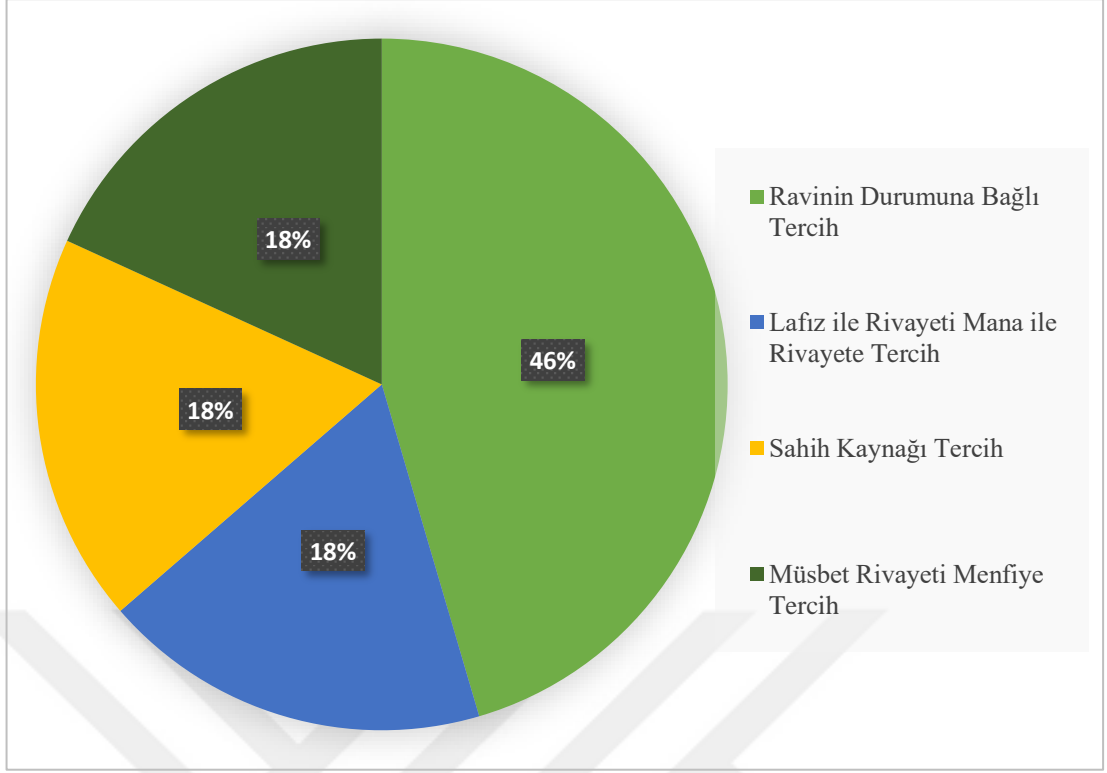
**Şekil 3.9. Haml Yönteminin Alt Başlıklarından Lügat Yönteminin Dağılımı (Sayı)**



**Şekil 3.10. Haml Yönteminin Alt Başlıklarından Lügat Yönteminin Dağılımı (Oran)**



**Şekil 3.11. Tercih Yönteminin Dağılımı (Sayı)**



Şekil 3.12. Tercih Yönteminin Dağılımı (Oran)

### 3.3. Bölüm Değerlendirmesi

Sunduğumuz grafiklerden anlaşılacağı üzere kitapta rivayet edilen hadislerde doksan sekiz işkâl tespit edilmiş ve bu hadislerin çelişki türlerinin ve çözüm yollarının neler olduğu gösterilmiştir. Grafiklerden hareketle İbnü'l-Cevzî'nin hadisleri Kur'an'a, hadise, akla, tarihi bilgiye, vâkıya ve dini esaslara arz ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca onun ya hadisleri bir manaya haml ederek cem' yöntemini ya karinelere hareket ederek nesh yöntemini ya da bir sebebe binaen hadislerden birini önceleyip tercih yöntemini kullanarak hadislerdeki işkâlleri gidermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Grafiklerde dikkat çeken bir başka nokta da cem' metoduna diğerlerinden daha fazla başvurulmasıdır. Bu durumun *Keşfü'l-Müşkil*'in *Sahîhayn* rivayetlerinden oluşmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bununla birlikte kitapta cem' yönteminin neshten daha çok kullanılması, İbnü'l-Cevzî'nin müşkilü'l-hadîs alanında Hanefî metodunu benimsememesinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, İbnü'l-Cevzî'nin senetle iştilal konusunda zayıf kaldığı söylenebilir. On bir yerde tercih yöntemine başvuran müellif, bunlardan beşinde tercih sebebi olarak râviyi öne çıkartmıştır. Ancak ilgili kısımlarda râvinin mutkin olması, şeyhle mülâzemeti

olması gibi senedi tercih etme sebebini söylememesi, onun kitabının senet tahlilleri açısından zayıf kaldığının işaretidir.

*Sahîhayn*'ın hadis kaynağı olarak İslam dünyasında en çok okunan ve resmen kabul gören (kanon) eserler olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple kitabın *Sahîhayn* üzerine yazılması hem oradaki işkâlleri hem de işkâllere verilen cevapları görebilme adına önemlidir. Bu türden bir çalışma *Sahîhayn* hakkında zaman içinde oluşan toplumsal kabullerin şekillenmesi ve bu kabullerin zaman içerisinde nasıl tahkim edildiğinin görülmesi bakımından da ayrıca önem arz etmektedir. İbnü'l-Cevzî *Sahîhayn*'daki doksan sekiz hadise nasıl itiraz edildiğini veya edilebileceğini dikkatimize sunmakta, bunu yaparken farazi akıl yürütmelere başvurmaktadır. İşkâllerin bazısının oldukça özgün olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Öyle ki *Keşfü'l-Müşkil*'deki işkâl çözümlmelerine giriştiği bazı hadislerle *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuhû*, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* kitaplarında rastlanmaması, kitabın özgünlüğüne bir alamettir. Allah'ın veli kuluyla alakalı varit olan hadis bu duruma bir örnektir. Allahu Teâlâ şöyle buyurur: “Her kim benim veli kuluma düşmanlık yaparsa ona harp ilan ederim. Kulum farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafilerle bana yaklaşmaya devam edince ben de onu severim. Beraberinde onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse ona veririm. Bana sığınırsa onu kollarım.”<sup>412</sup> İbnü'l-Cevzî'nin bu hadiste tespit ettiği ve bize göre orijinal sayılması gereken altı işkâl şunlardır:<sup>413</sup>

- a. Dünyadan el etek çekmiş, hiç kimseye bulaşmayan veliye bir insan nasıl düşmanlık eder?
- b. Allah kuluna nasıl savaş açar?
- c. Hadiste insanın Allaha yakınlaştığı en faziletli şeyin farzlar olduğu rivayet edilmiştir. Ancak örfte yakınlaşma, zorunlu kılınan şeylerden ziyade hediye ile gönüllülükle olur.
- d. Farz ibadetin yapamadığı etkiyi nafilerle nasıl yapar?
- e. Allahu Teâlâ'nın “Ben kulumun tutan eli, gören gözü... olurum” ifadelerinde tecsim vardır.

<sup>412</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'r-Rikâk", 38 (Hadis No: 6137).

<sup>413</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/525-527.

- f. Allahu Teâlâ, “Benden bir şey isterse ona veririm” demesine rağmen vakıa da dualarının icabet olunmadığını söyleyenler vardır.

Bu hadis özelinde göze çarpan bir diğer husus da hadisin çoklu işkâl içermesidir. Bu aynı zamanda kitabın karakteristik bir özelliğidir ve diğer hadislerde de çoklu işkâller görülmektedir.<sup>414</sup> Bir hadisteki işkâl sayısındaki bu fazlalığın, İbnü'l-Cevzî'nin farazi işkâller üretmesiyle alakası olduğu düşünülmektedir.

Hadisteki probleme birçok vecihten yaklaşan İbnü'l-Cevzî, okuyucuya geniş bakış açısı sunmaktadır. Bu noktada onun “en doğru görüş budur” diyerek okuyucuyu yönlendirmemesi kitabını güçlü kılan hususlardan biridir.<sup>415</sup>

*Keşfü'l-Müşkil* kitabı hadislerdeki çelişki türlerini görebilme adına örneklik teşkil etmektedir. Zira İbnü'l-Cevzî'nin bazı müşkil kitaplarında görüldüğü üzere sadece fikhî hadisler veya sadece kelimî hadisler gibi konu sınırlamasına gitmemesinin de bunula alakası vardır. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*, câmi türü eserler olduğu için fıkıhtan, itikada her konuda hadisi ihtiva etmektedir. Diğer taraftan, müellifin problemleri sunduğu çözümler de metinlerarasılığı görme adına önemlidir. Nitekim “çelişkili hadislere çözüm yolları” başlığı altında sunduğumuz grafikte fıkıh usulüne dair tahsis ve takyîd başlıkları, belagat ilmine dair teşbîh ve mecâz başlıkları olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tez içinde sunduğumuz grafikler, bir hadis hakkında konuşacak kişinin birçok ilme haiz olmasının gerekliliğini göstermektedir. Zira bir hadis salt akılla yorumlandığında ulaşılabilecek sonucun hatalı olması muhtemeldir. Çünkü ilimler bir bütünlük içindedir. Belagat ilmi okumayan birinin, Arap dilindeki “el” takısının manalarını bilmediği için metindeki kelimeyi tek bir manaya hamletmesi tabii bir durumdur.

İbnü'l-Cevzî problemleri yorumlarken çok kere önceki alimlerin görüşlerinden istifade etmiştir. *Tevilü Muhtelifi'l-Hadîs* müellifi İbn Kuteybe'nin ve *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* müellifi Tahâvî'nin görüşleriyle kitapta sıklıkla karşılaşılacaktır. İbnü'l-Cevzî, “hayâ imandandır” hadisini yorumlarken günahattan alıkoyma bakımından iman ve hayâ

<sup>414</sup> Diğer çoklu işkâller için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/321-323, 1/470.

<sup>415</sup> Örnekler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 1/51-53, 1/55-60, 1/321-324, 3/155-158.

arasında ortaklık olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî'den önce yaşamış olan İbn Kuteybe ve Tahâvî'nin müşkil kitapları incelendiğinde onların da aynı ifadeleri kullandığı görülmüştür.<sup>416</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin problemleri hadislere yaklaşırken izlediği yöntemlerden biri de şudur: O, daha önceden bahsi geçen bir müşkil hadisin benzeriyle karşılaştığında önceki yorumunun üzerine genellikle ilave söz söylemez. Ancak bunun aksine hareket ederek önceki açıklamaların yetersiz olduğunu ifade ettiği yerler de olmuştur. Bu durum, aynı zamanda onun yöntemindeki tutarsızlığa da bir örnek teşkil eder. Örneğin İbnü'l-Cevzî, "Kelime-i şehadet getirene Allah cehennemi haram kılar"<sup>417</sup> hadisinin farzlar nâzil olmadan önce söylendiğini ifade etmiştir. Ancak daha sonra mana olarak aynı içerikte başka bir hadis<sup>418</sup> karşılaşıncı, namaz mezkûr hadis varit olmadan önce Mekke'de nâzil olmuştur diyerek önceki görüşünün aksine bir beyanda bulunmuştur.<sup>419</sup>

İbnü'l-Cevzî'nin problemleri hadislere verdiği cevaplar özelinde ikna edici beyanları olduğu kadar güçsüz bulunan tespitleri de göze çarpmaktadır. Onun eleştirildiği hususlardan biri hadisin bütün tariklerini incelememesidir. Bir hadisin bütün tariklerini kapsayamaması, *Mevzuat* kitabı özelinde de ona getirilen önemli eleştirilerden biridir. Zira bu dikkatsizlik sebebiyle, anılan kitapta bazı sahîh kaynaklarda yer alan hadisleri uydurma olarak zikrettiği yerler olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil*'de bir meseleyi kapsamlı bir şekilde araştırmaması sonucunda hatalı sonuca ulaşmasına şu hadisler örnek verilebilir.

### Birinci Örnek

أَنَّ عَائِشَةَ قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُضْطَجِعًا فِي بَيْتِي، كَاشِفًا عَنِّي فَخَدَّيْهِ. أَوْ سَاقَيْهِ. فَاسْتَأْذَنَ أَبُو بَكْرٍ فَأَذِنَ لَهُ. وَهُوَ عَلَى تِلْكَ الْحَالِ. فَتَحَدَّثْتُ. ثُمَّ اسْتَأْذَنَ عُمَرُ فَأَذِنَ لَهُ. وَهُوَ كَذَلِكَ. فَتَحَدَّثْتُ. ثُمَّ اسْتَأْذَنَ عُثْمَانُ. فَجَلَسَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَسَوَى ثِيَابِهِ.

<sup>416</sup> İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, 345; Ebu Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsar*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 4/188.

<sup>417</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Îmân", 10 (Hadis No: 32).

<sup>418</sup> "Allah'ın rızasını gözeterek 'La ilahe illallah' diyene Allah cehennemi haram kılar." Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Mesâcid", 14 (Hadis No: 415).

<sup>419</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 2/110.

Hız. Aişe'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber bir gün uyluğu veya bacağı açık halde yerde uzanırken Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer sırasıyla içeri girmek için izin istediler ve Nebi onlara izin verdi. Daha sonra Hz. Osman içeri girmek için müsaade isteyince Nebi üzerine çeki düzen verdi ve girmesine izin verdi.<sup>420</sup>

وَيُرْوَى عَنْ جَزْهَدٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْفَخْدُ عَوْرَةٌ.

Cerhed'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber "Uyluk avret mahallidir" buyurmuştur.<sup>421</sup>

Yukarıdaki iki hadisi birbiriyle uzlaştırmaya çalışan İbnü'l-Cevzî, üç farklı yöntemle hadisler arasındaki problemi gidermeye çalışır. Müellif, hadisi rivayet eden Hz. Aişe'nin uyluk ve bacak arasında şüphe ettiğini, doğru olanın ise Hz. Peygamber'in bacağının açık kalması olduğunu beyan etmiştir.<sup>422</sup> Sonuç olarak, uyluk bölgesi avret iken, uyluğun alt kısmını oluşturan bacağın avret olmadığını dile getirmiştir. Buna binaen, müellife göre iki hadis arasında herhangi bir çelişki kalmamaktadır. Ancak burada dikkatten kaçan mesele şudur ki, uyluğa dair *Sahîh-i Buhârî*'de rivayet edilen başka bir hadis daha vardır. O hadise göre, Hz. Peygamber Hayber seferi esnasında deve üzerindeyken uyluğunu açmıştır ve devenin tergisine oturan Enes b. Malik, Nebi'nin uyluğunun beyazlığını gördüğünü rivayet etmiştir.<sup>423</sup> Dolayısıyla bir tarafta uyluğun örtülmesinin gerekliliği ifade edilirken, diğer tarafta Hz. Peygamber'in bunun aksine hareket ederek kalabalık içinde uyluğunu açtığı rivayet edilmektedir. Bu noktada, İbnü'l-Cevzî meseleyi ele alırken ya rivayetleri kapsamlı bir şekilde araştırmamıştır ya da Enes hadisini görmezden gelmiştir.

## İkinci Örnek<sup>424</sup>

قَالَ ابْنُ عُمَرَ: سَمِعْتُ عُمَرَ يَقُولُ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ يَنْهَأكُمْ أَنْ تَخْلِفُوا بِأَبَائِكُمْ. قَالَ عُمَرُ: فَوَاللَّهِ مَا خَلَفْتُ بِهَا مِنْذُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

<sup>420</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu Fedâilî's-Sahâbe", 3 (Hadis No: 2401).

<sup>421</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Ebvâbu's-Salât fi's-Siyâb", 11 (Hadis No: 363).

<sup>422</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 4/408.

<sup>423</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu's-Salât", 11 (Hadis No: 364).

<sup>424</sup> Müellif'in bu hadisteki problemi giderme metodu tercih kısmında zikredilmiştir.

Hız. Ömer'den rivayet edildiğine göre Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah babalarınız üzerine yemin etmenizi yasaklamıştır.” Bunun üzerine Hız. Ömer şöyle der: Bu hadisi duyduktan sonra babam üzerine yemin etmedim.<sup>425</sup>

İbnü'l-Cevzî, bu hadisin “Babası üzerine yemin olsun ki doğru söylüyorsa cennete girdi”<sup>426</sup> hadisiyle çeliştiğini söyledikten sonra *Sahîh-i Buhârî*'de geçen ilk rivayeti, *Sünen-i Ebû Dâvud*'da geçen ikinci rivayete kaynakların sıhhat seviyesine binaen tercih eder. Ancak bu noktada şöyle bir problem ortaya çıkar. *Sünen-i Ebû Dâvud*'daki hadisin bir benzeri *Sahîh-i Müslim*'de<sup>427</sup> de sahih bir senedle<sup>428</sup> rivayet edilmektedir. Bu örnekten hareketle İbnü'l-Cevzî'nin hadislerin tüm varyantlarını dikkate almadan değerlendirmelerde bulunduğunu ileri sürmek mümkün gözükmemektedir.

### Üçüncü Örnek

Farklı rivayetlerden aktarıldığı üzere Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben, insanlarla ‘La ilahe illallah’ diyene kadar savaşmakla emrolundum...”<sup>429</sup> Bu hadisin devamında probleme sebep olan bazı farklı lafızlar rivayet edilmiştir. Hadis, Ebû Hureyre'den hiçbir ekleme olmaksızın yukarıdaki gibi rivayet edilirken; İbn Ömer tarikinde “namaz kılana ve zekât verene kadar”,<sup>430</sup> Enes b. Malik tarikinde ise “namaz kılana, kibleye dönene ve etimizden yiylene kadar”<sup>431</sup> ziyadeleri vardır. Müellif kitapta Ebû Hureyre ve İbn Ömer rivayetlerini naklettikten sonra nesh yöntemine başvurarak Ebû Hureyre rivayetini saf dışında bırakır. Ancak bu ilmî çaba tarafımızca başarılı addedilmemektedir. Zira ortada birbirini nakzeden üç hadis vardır. Burada nesh metodunun işlevsiz olmasının sebebi, İbnü'l-Cevzî'nin Enes b. Mâlik rivayetinin muhtevasını bilmemesi yani hadisin bütün tariklerine ulaşamaması olabilir.

*Keşfü'l-Müşkil* özelinde İbnü'l-Cevzî'nin tenkit edilecek noktalarından biri de hadislerdeki problemleri gidermeye çalışırken bazen dayanaksız veya argümanları zayıf yorumlar getirmesidir. Müellif kitap boyunca tevil metodunu çokça kullanmıştır.

<sup>425</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Eyman ve'n-Nuzur", 3 (Hadis No: 6271).

<sup>426</sup> Ebû Dâvud, *es-Sünen*, "Kitabu'l-Eymân ve'n-Nuzûr", 6 (Hadis No: 3252).

<sup>427</sup> حدثني يحيى بن أيوب وقتيبة بن سعيد. جميعاً عن إسماعيل بن جعفر، عن أبي سهيل، عن أبيه، عن طلحة بن عبيد الله، عن النبي قال: أفلح، وأبيه، إن صدق " أو " دخل الجنة، وأبيه، إن صدق.

<sup>428</sup> Şuayb el-Arnaût hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Ebû Dâvud, *es-Sünen*, 1/292.

<sup>429</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünnet", 2 (No: 6855).

<sup>430</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-İman", 15 (Hadis No: 25).

<sup>431</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu's-Salât, Ebvabu'l-Kible", 1 (Hadis No: 385).

Ancak görülen o ki her tevil aynı derecede kuvvete sahip değildir. Bazı teviller hakiki manaya yakın gözükürken bazıları da metinle alakası oldukça uzak ihtimallerdir. Bir örnek üzerinde bu durum gösterilecektir.

عن أبي سعيد رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم: أن رجلا كان قبلكم، رغبه الله مالا، فقال لبنيه لما حضر: أي أبٍ كُنْتُ لَكُمْ؟ قالوا: خَيْرَ أبٍ، قال: فإني لم أعمل خيرا قط، فإذا مت فأحرقوني، ثم اسحقوني، ثم ذروني في يوم عاصف، ففعلوا، فجمعه الله عز وجل فقال: ما حملك؟ قال: مخافتك، فتلقاه برحمته.

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizden önce yaşamış bir adama Allah çok mal vermişti. O adam ölmeden önce oğullarına kendisinin nasıl bir baba olduğunu sorunca şu cevabı aldı: ‘İyi bir babaydın.’ Bunun üzerine adam kendisinin hayır amel işlemediğini söyledi ve çocuklarına ölünce kendisini yakmalarını vasiyet etti. Baba ölünce çocuklar vasiyeti yerine getirdiler. Ancak Allah yeryüzüne emrederek adamı küllerinden yeniden diriltti ve ona sordu: Bunu niçin yaptın? Adam ise Allah’a ‘Senden korktuğum için bunu yaptım’ deyince Allah ona rahmetiyle muamele etti.”<sup>432</sup>

Hadisin farklı varyantında Ebû Hureyre علي فوالله لئن قدر علي kaydını da nakleder.<sup>433</sup> Bu terkip zahiri olarak “Allah beni yaratmaya kadirse...” demektir. Tam bu noktada müellif, “Allah’ın kudret sıfatını inkâr eden biri nasıl cennete gidiyor” diyerek hadisteki problemi dile getirir. Bu işkâle birçok cevap yöneltmiştir. İbnü’l-Cevzî meseleyi tevil ederek şu çözümü sunar: “Allah’ın kudret sıfatına mugayir bir şey söylemek küfürdür. Ancak ilgili olayın gerçekleştiği zaman diliminde küfür bağışlanıyordu.”<sup>434</sup> Görüldüğü üzere bu hadis özelinde müellifin yaptığı yorum ikna edici değildir. Çünkü altı çizili ifade herhangi bir argümana dayanmamakta, mücerret bir iddiadan öteye geçmemektedir.

Kitabın bir diğer zayıf tarafı ise İbnü’l-Cevzî’nin kimi zaman iddiaların kaynaklarını zikretmemesidir. Bu iddiaların özellikle problemlilerde ileri sürülmesi kaynak göstermeyi daha gerekli kılmaktadır. Çünkü kitabın telif amacı müşkil hadisleri incelemektir. Görüşünü desteklemek veya işkâl belirtmek için bir hadise referans

<sup>432</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, "Kitabu'l-Enbiyâ", 52 (Hadis No: 3291).

<sup>433</sup> Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, "Kitabu'l-Enbiyâ", 52 (Hadis No: 3291).

<sup>434</sup> İbnü’l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/157.

yapan müellif, o hadisin râvileri hakkında değerlendirmede bulunmadığı gibi hangi kitapta yer aldığına dair de bilgi sunmamaktadır. Buna örnek olarak şunları zikretmek mümkündür:

a.

أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِابْنِ مَرْيَمَ، وَالْأَنْبِيَاءِ أَوْلَادِ عِلَاتٍ، لَيْسَ بَيْنِي وَبَيْنَهُ نَبِيٌّ.

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben Meryem oğlu İsa'ya insanların en yakınım. Nebiler anneleri farklı, babaları bir kişilerdir. Ben ve İsa arasında başka nebi yoktur.”<sup>435</sup>

Bu hadisi nakleden müellif, birilerinin Hz. Muhammed ve Hz. İsa arasında nebi isimleri zikrettiği iddiasını aktarır. Ancak söz konusu iddianın kimler tarafından söylendiği veya hangi kaynakta geçtiğine dair hiçbir bilgi vermez.<sup>436</sup>

b.<sup>437</sup> İbnü'l-Cevzî, “Hz. Peygamber'in Deccal'in fitnesinden Allah'a sığındığı” rivayetini aktardıktan sonra bu hadisin, “Hz. İsa karşısında eriyen Deccal” rivayetiyle<sup>438</sup> çeliştiğini öne sürer. Ancak ikinci hadisin hangi kaynakta geçtiğine veya hangi râvi tarafından aktarıldığına dair bir bilgi paylaşmaz. Bu teknik açıdan problemlili bir durumdur. Çünkü birbiriyle çelişen iki hadisin de sahih olması gerekir. Bu sebeple aktarılan hadisin kimler tarafından hangi kaynakta nakledildiği bilgisi önem arz etmektedir.

c.<sup>439</sup> Hz. Peygamber'in kafirden hediye kabul etmesi hakkında varit olan çelişkili hadislerde müellif, Nebi'nin Habeş kralı Necâşî'nin hediyesini kabul etmesini, kendi görüşüne dayanak kılar. Ancak Necâşî hadisinin râvisi veya kaynağına dair bilgi aktarmaz.

<sup>435</sup> Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Enbiyâ", 49 (Hadis No: 3258).

<sup>436</sup> İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil*, 3/375.

<sup>437</sup> Bu hadis te'vîl başlığında açıklanmıştır.

<sup>438</sup> Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Kitabu'l-Mesâcid ve Mevâdi'i's-Salât", 25 (Hadis No: 589).

<sup>439</sup> Bu hadis tahlil başlığında açıklanmıştır.

Müşkil hadisleri inceleyen kitapların yorumsuz bırakmadığı bazı hadisler vardır. Bunlara kadının nakıs oluşu ve Hz. Süleyman'ın bir gecede yüz kadınla birlikte olması<sup>440</sup> hadisleri örnek verilebilir. *Keşfü'l-Müşkil*'de İbnü'l-Cevzî'nin bu hadisler üzerinde etraflıca durmadığı, tabiri caizse bunları üstün körü geçtiği görülmektedir. Hadislerdeki doksan sekiz müşkile üzerine eğilen müellifin, mezkûr hadislere daha detaylı değinmesi beklenirdi. En ufak meselelerden hareketle işkal gerekçesi üretebilen bir müellifin söz konusu iki önemli hadis üzerinde yeterince durmaması, yaşadığı dönemde bu hadisler üzerine yapılan tartışmaların yaygın olmaması ile açıklanabilir. İki hadise de farklı açılardan yaklaşan müellif, kadınları tarif etmek için noksanlık lafzının kullanıldığını, noksanlığın kesbî değil yaratılıştan kaynaklandığı için kadınların yerilmemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Hz. Süleyman hakkında varit olan hadiste ise birçok alimin üzerine görüş beyan ettiği bir konu olan Hz. Süleyman'ın bir gecede nasıl yüz kadınla birlikte olduğu işkâlini görmezden gelme eğilimi sergilemiş, sadece bir peygamberin vahiy almadan böylesine büyük bir iddiayı nasıl ortaya atmış olabileceğini sorgulamakta yetinmiştir. Bu iddiayı içeren rivayeti tartışma gereği duymamıştır.

---

<sup>440</sup> İlgili hadis için bkz. "Hz. Süleyman şöyle dedi: Bu gece yüz hanımı ziyaret edeceğim. Onlardan her biri cihat edecek bir süvari doğuracak. Bunun üzerine melek ona inşallah demesini tembihledi. Ancak Hz. Süleyman inşallah demediği için hanımlarından sadece birisi hamile kaldı..." Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Kitabu'n-Nikâh", 118 (Hadis No: 4944).

## BÖLÜM IV

### SONUÇLAR

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı 12. yüzyılın Bağdat'ında Şia, zâhid sûfiler ve kıssacılar gibi çeşitli dini grupların toplumda etkin unsurlar olarak varlıklarını sürdürdükleri tespit edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin eleştirilerine muhatap olan bu grupların, onun *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn* kitabının telifinde doğrudan veya dolaylı etkileri oldukları anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî ömrünün önemli bir kısmını vaizlik yaparak geçirdiği için eserlerinde muhatap kitle olarak dar bir kesimi değil, toplumun hemen hemen tüm katmanlarından insanları dikkate almıştır. Cami kürsülerinden genel halk kitlesine hitap etmeye alışkın bir 12. yüzyıl aliminin, yaşadığı dönemin çeşitli dini oluşumlarını ve düşünce akımlarını dikkate almaması düşünülemez.

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* üzerine bir eser telif etme sebebinin şunlar olabileceği düşünülmektedir: *el-Cem'* kitabı birçok kişi tarafından şerh edildiği için şöhret bulmuş bir kitaptır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin hocası olan ve Abbasiler döneminde vezirlik makamına kadar yükselmiş akrabası İbn Hübeyre'nin, mezkûr kitaba şerh yazması ve bu şerhin medreselerde ders kitabı olarak okutulması, İbnü'l-Cevzî'yi kitap üzerine çalışmaya motive etmiş gözükmektedir. Zira bir talebenin hocasının kitabı üzerine çalışması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu noktada İbn Hübeyre'nin İbnü'l-Cevzî için alelade bir hoca olmadığı, aralarında bir akrabalık ilişkisi bulunduğu bilgisi de dikkatten kaçmamalıdır.

*Keşfü'l-Müşkil*'in muhatap kitlesinin genel halktan ziyade daha dar çerçevede ilim talebeleri olduğu düşünülmektedir. Kitapta cem', nesh, tercih gibi teknik tabirlere başvurulması, mezhepler arası ihtilafa temas edilmesi, *fe in kıyle fe'l-cevabu* (şöyle denilirse, cevabı böyledir) şeklindeki ibarelerinin varlığı bu görüşümüzü teyit etmektedir. İbn Hübeyre'nin *el-İfsâh*'ının aynı dönemde medreselerde okutulması da bunu destekler mahiyettedir.

*Keşfü'l-Müşkil*'de zikri geçen 2572 hadiste doksan sekiz işkâl tespit edilmiştir. Kitaptaki hadislerin sadece yüzde dördünün müşkilü'l-hadîs kapsamına girmesinde, İbnü'l-Cevzî'nin müşkil anlayışının etkisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim kitaptaki hadislerin çoğu, lafzında, manasında veya râvisinde bir kapalılık olduğu için izah edilmiştir. Bu tespit *Keşfü'l-Müşkil*'in türünü belirleme noktasında önem arz etmektedir. Onun telif türünün ne olduğu hakkında şu sonuca ulaşılmıştır. Kitap, garip lafızların izahı, mezhep görüşlerinin zikredilmesi, hadisten çıkarılacak faydalar gibi çokça şerh unsurunu içerdiği için bir müşkilü'l-hadîs kitabından fazlasını ihtiva ederken; sadece metnin işkâl kısmına odaklanması ve şerh unsurlarına parça parça başvurulması da onun kâmil bir hadis şerhi olmasına engel teşkil etmektedir. Nihayetinde, kitap her ne kadar bazı şerh unsurlarını barındırsa da hem başlığından hareketle hem de problemleri üzerine yapılan yorumların varlığından hareketle *Keşfü'l-Müşkil* için kapsamı genişletilmiş bir müşkilü'l-hadîs kitabı denilebilir. *Keşfü'l-Müşkil* ile aynı çağda yazılan *el-İfsâh* ve *İkmâlü'l-Mu'lim* kitapları arasında yaptığımız mukayese de bu sonucu ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin *Keşfü'l-Müşkil*'de takdim ettiği çelişkili hadislerdeki çelişki türlerinin dağılımı şöyledir: Kur'an ile çelişen yedi hadis, hadis ile çelişen otuz yedi hadis, akıl ile çelişen on dört hadis, tarihi bilgiler ile çelişen beş hadis, vâkıa ile çelişen sekiz hadis, müspet ilimler ile çelişen üç hadis, dinin genel esas ve kaideleriyle çelişen yirmi dört hadis.

İbnü'l-Cevzî, ortaya çıkarılması zor gözükten işkâlleri tespit etmiş ve çelişkileri giderirken kendinden önceki ilmî birikime sadık kalmıştır. Bu doğrultuda cem', nesh ve tercih yöntemleri onun referans noktaları olmuştur. Çelişkili hadislerdeki problemleri çözerken yüz yetmiş farklı yorum zikreden İbnü'l-Cevzî, yüz kırk bir yerde cem' yöntemine, on sekiz yerde nesh yöntemine, on bir yerde de tercih yöntemine başvurmuştur. Cem' başlığı altında ise yüz on beş yerde haml, sekiz yerde tahsîs ve on sekiz yerde takyîd metoduna başvurduğu görülmüştür. Bunlardan haml başlığı altında otuz bir yerde te'vîl, yirmi iki yerde tahlîl, altı yerde teaddüdü'l-hâdise, on dört yerde ihtilâfu'l-cihet, dört yerde örf, on yedi yerde husus, yirmi bir yerde de lügat metodundan istifade ettiği tespit edilmiştir. Lügat başlığı altında da müstakil başlıklar vaz edilmiştir. Onun, hadisleri iki yerde teşbihe, on yerde mecaza, üç yerde harflerin manalarına, bir yerde kapalı lafzın açıklanmasına, beş yerde de lafzın

manalarından birine haml ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Tercih metoduna az başvuran İbnü'l-Cevzî, iki yerde lafız ile rivayeti mana ile rivayete tercih etmiş, iki yerde müsbet rivayeti menfî olana öncelemiş, iki yerde sahih kaynağı tercih etmiş ve beş yerde de râvinin durumuna bakarak bir hadisi diğerine öncelemiştir.

Müşkilü'l-hadîs disiplininin ciddi ilmî çalışmaların konusu yapılarak konuya dair zengin bir literatür ortaya konulması, vahyin kontrolündeki Hz. Peygamberin kendisiyle çelişmeyeceği, özellikle Sünni İslam coğrafyasında sahih hadisleri içeren kitaplar olarak kabul gören *Sahîhayn*'a çelişkili zayıf hadislerin alınmış olamayacağına dair genel kabulle izah edilebilir.

İbnü'l-Cevzî *Sahîhayn* hadisleri üzerinde detaylı düşünerek insan zihninde belirecek işkâlleri tespit etmeye çalışmıştır. Bu onun *Sahîhayn* otoritesini kabul ettiğinin bir delilidir. Çünkü o, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* özelinde akla gelebilecek işkâlleri ortaya koyduktan sonra her birini kendi yöntemleriyle cevaplamıştır. Öte yandan İbnü'l-Cevzî'nin *Sahîhayn*'in tamamında iki zayıf hadis tespit etmesi, onun otoriteyi kabul ettiğinin bir başka delilidir.

Bir kitabın itibarını belirleyici faktörlerden biri, onun sonraki nesillerde telif edilen kitaplara kaynaklık teşkil etmesidir. İbn Hacer ve Zerkeşî gibi öne çıkmış muhaddislerin İbnü'l-Cevzî'nin görüşlerine kitaplarında yer vermesi *Keşfü'l-Müşkil*'in elde ettiği itibarı göstermektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin İslami ilimlerin farklı alanlarında eserler kaleme alması, onun hadislere yaklaşımını olumlu yönde etkilemiştir. Nitekim o *Keşfü'l-Müşkil*'de hadislerdeki problemleri izale ederken fıkıh usulü ve belagat ilimlerinden istifade etmiştir. Bu durum bize müşkil bir hadisi yorumlarken diğer ilimlere de vakıf olmanın gerekliliğini ve ilim konusunda derinleşmeden problemlili hadisler hakkında keskin yorumlar yapmaktan uzak durulması gerektiğini gösterir. Diğer taraftan, İbnü'l-Cevzî'nin hadislerdeki işkâlleri belirlemedeki özgünlüğü dikkat çekmektedir. Öyle ki onun tespit ettiği bazı işkâllere diğer müşkilü'l-hadîs kitaplarında rastlanmamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin hadislerde tespit ettiği özgün işkâller, kendinden sonraki ulemaya bir tartışma konusu açması ve ilmi ortamı hareketlendirmesi açısından dikkat çekicidir.

İbnül-Cevzî'nin müşkil hadisleri izah ederken sarf ettiği yorumların tamamının ikna edici olduğunu ileri sürmek mümkün gözükme de sahih hadislerle ilgili çelişmezlik ilkesi ekseninde ortaya koyduğu ilmî gayret, metinler arası okuma yapmanın faydasına dikkatimizi çekmesi bakımından oldukça ufuk açıcudur. Bu okumalar birbiriyle çelişkili rivayetlerin arkasındaki anlamı çözümlenmede bize bir pencere açacağı gibi, görünüşte birbirinden kopuk gözükten parçaları birbirine bağlayacak noktaları yakalamamıza da yardımcı olacaktır.



## REFERANSLAR

- Abdulazîz el-Buhârî, Alâeddîn. *Keşfü'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 3 Cilt. Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421.
- Apaydın, Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilay, 8. Basım, 2020.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 10. Basım, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. "Muhtelifü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/74-77. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. *Dirâsât fî'l-Hadîs en-Nebevî ve Tarihi Tedvînihi*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. *Hız. Peygamber'in Kâtipleri*. çev. Durak Pusmaz. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2017.
- Bekrî, Hamza el-. *Taadüdü'l-Hâdise fî Rivâyâtü'l-Hadîs en-Nebevî*. Katar: Vizâratü'l-Evkâf eş-Şuûni'l-İslamiyye, 1. Basım, 2011.
- Beyânûnî, Fethuddîn. "Müşkili'l-Hadîs: İşkâliyyetü'l-Mustalah ve Târîhu'n-Neşet". *Mecelletü'l-İslâm fî Asya* 2/1 (2005), 37-63.
- Boyacılar, Nureddin. *İbnü'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Hadis Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1978.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Şam: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Bulut, Ali. *Belâgat*. İstanbul: İFAV, 6. Basım, 2017.
- Bulut, Ali. *Belâgat-i Müyessera*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2016.

- Cessâs, Ebu Bekir Ahmed el-. *el-Fusûl fî Usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Cirit, Hasan. “Kussâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/463-465. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cirit, Hasan. “Vâiz ve Kıssacıların Hadis İlmiyle Münâsebetleri”. *Diyanet İlmi Dergi* 36/1 (2000), 19-54.
- Cohen, Hayyim J. “The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/13 (1970), 16-61.
- Çakan, İsmail Lütfi. “el-Cem‘ Beyne’s-Sahîhayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/283. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 21. Basım, 2017.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV, 8. Basım, 2016.
- Çelebi, Katip. *Keşfü’z-Zunûn*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Çelik, İsmail (ed.). *Mecmûatü’n-Nahv*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014.
- Çimen, Fatih. *İbn-i Fûrek ve Müşkilü’l-Hadis ve Beyânüh Adlı Eseri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Dahlan, Ahmad. “Manhaj al-İmâm Ibn al-Jawzî fi Kitâbihi: el-Keşfü li-Müşkili’s-Sahîhayn”. *Dialogia* 12/1 (2014), 142-160.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi*. 12 Cilt. İstanbul: Rihle Kitap, 1. Basım, 2017.
- Demirci, Mustafa. “Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”. *Tarihte Müslümanlar*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2020.
- Divani, Muhammet. “Kaybolan Bir İlim Dalı: Müşkilü’l-Hadis”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 105-126.
- Durmuş, İsmail. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/553-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Dülber, Hatice. “Hadislerde Yorum ‘Tevîl’ Geleneği: İbn Kuteybe Örneği”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/53 (2017), 114-137.

Ebû Dâvud, Süleyman es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. 7 Cilt. Beyrut: Daru’r-Risaleti’l-Alemiyye, 1. Basım, 2009.

Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve’l-Muhaddisûn*. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-’Arabî, 1959.

Ece, Abdurrahman. “Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/2 (2018), 548-577.

Edip Salih, Muhammed. *Tefsîru’n-Nusûs fi’l-Fıkhı’l-İslâmî*. Kahire, 2. Basım.

Efendioğlu, Mehmet. “Tedvîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Erul, Bünyamin. “Keşful-muşkil min Hadîsi’s-Sahihayn”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 313-319.

Etrebî, Muhammed el- - Süleyman, Hasan. “The Methodology of Dealing with Problematic Hadîth: A Fundamental and Applied Study”. *al-Burhân Journal of Qur’ân and Sunnah Studies* 5/1 (2021), 56-74.

Fadlû’l-Bennâ, Nasr İbrahim. *Keşfü’l-Müşkil min Hadîsi’s-Sahîhayn (Dirâse ve Tahkîk)*. Lahor: Pencab Üniversitesi, Doktora, 1991.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn. *el-Kâmûsu’l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 8. Basım, 2005.

Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *Hakikat Bilgisine Yükseliş*. çev. Serkan Özburun. İstanbul, 1995.

Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *Mustasfâ*. 2 Cilt. Bulak, 1324.

Ghozali, Abdul Malik. “İbn Qutaiba al-Dnawar wa Manhaj al-Ta’wîl fi Fiqhi Mukhtalif al-Hadîs wa Āsâruhu al-‘İlmiyyah fi al-‘Ālami al-İslâmiyyi wa Indonesia”. *Universitas Islam Negeri Raden Intan Lampung* 1/1 (2018), 67-106.

Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2000.

Gürkan, Nejd. "Arapçada 'El' Takısı ve Fonksiyonları". *EKEV Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 357-374.

Habenneke, Abdurrahman b. Hasan. *el-Belâgatü'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Şam: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1996.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah. *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.

Hallâf, Abdulvahhâb. *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.

Hasan, Hasan İbrahim. *Târihu'l-İslâm*. Kahire: Mektebetü en-Nahda el-Mısriyye, 14. Basım, 1996.

Hatib el-Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed. *El-Kifaye fi İlmi'r-Rivaye*. 1 Cilt. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Esmâü'l-Mübhome fi'l-Enbâi'l-Muhakkeme*. thk. İzzeddin Alî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1997.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Takyiydu'l-İlim*. Beyrut: İhyau's-Sünne en-Nebeviyye, 1949.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târih-u Bağdat*. thk. Beşşar Avvad. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

Hattâbî, Ebu Süleyman. *Meâlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1932.

Hâzîmî, Ebu Bekir Zeynüddîn el-. *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*. Hindistan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 2. Basım, 1359.

Humeydî, Ebu Abdullah Muhammed el-. *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvab. 4 Cilt. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998.

Irâkî, Zeynüddîn el-. *et-Takyîd ve'l-Îzâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1389.

Itr, Nureddin. *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadis*. Şam: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1981.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l Fadl Ahmed. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Adil Ahmed. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l Fadl Ahmed. *Fethü'l-Bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l Fadl Ahmed. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Nureddin Itr. Şam: Matbaatü's-Sabah, 3. Basım, 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin. *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâr es-Sâdır, 1900.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelusî. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. 8 Cilt. Kahire, 1984.
- İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed. *Sahîh-i İbni Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1988.
- İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer Avnüddîn. *el-İfsâh an Meâni's-Sihâh*. thk. Fuad Abdulmunim Ahmed. 8 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Tıbbı Nebevi*. çev. Yusuf Ertuğrul. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah. *İ'lâmu'l-Muvakkîn*. thk. Taha Abdurrauf Said. 4 Cilt. Beyrut, 1973.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1. Basım, 1932.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed. *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaut. 5 Cilt. Beyrut: Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn. *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Abîkân, 1. Basım, 2005.

- İbn Salâh, Takiyyüddin Ebû Amr. *Ulûmü'l-Hadîs*. thk. Nureddin Itr. Şam: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *el-Kussâs ve'l-Müzekkirîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *el-Mevzûât*. thk. Nureddin Boyacılar. Riyad: Mektebetü Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata - Mustafa Abdülkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *eş-Şifâ fî Mevâizi'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*. ed. Fuad Abdulmunim Ahmed. İskenderiyye, 1. Basım, 1978.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *Fünûnü'l-Efnân*. thk. Diyaüddin Hasan Itr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvab. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman bin Ali. *Saydü'l-Hâtır*. Şam: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 2004.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. thk. Tahir Ahmed Zavî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasan. *el-Kâmil fî't-Târih*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.
- Jakanî, Mustafa. "Gradualism in Resolving Ranks of Conflict and It's Effects in Mukhtalif or Mushkil Hadith: A Study on Ibn Qutayba's Ta'wil Mushkil al-Hadith". *Journal of Ma'alim al-Quran wa al-Sunnah* 17/2 (2021), 137-151.
- Kâdi İyâz, Ebu'l-Fadl. *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1998.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafiî'nin 'İhtilâfu'l-Hadîs' İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8 (2012), 101-128.

- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadis>
- Karagözoğlu, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü-1*. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şah el-. *Feyzu'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Matbaatü Hicâzî, 1938.
- Kettâni, Muhammed b. Ca'fer el-. *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-Müstatrafe)*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahriği İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Köktaş, Yavuz. *Çelişkili Hadisler ve Çözüm Yolları*. STS Yayınları, 2015.
- Kudât, Şeref el-. *Esbâbu Taaddüdi'r-Rivâyât fi'l-Hadîs en-Nebevî*. Amman: Dâru'l-Furkân, ts.
- Kudât, Şeref el-. "Muhtelifü'l-Hadîs İlmi, Usûlü ve Kuralları". çev. Halil İbrahim Doğan. *Journal of Analytic Divinity* 2/2 (2018), 116-148.
- Kutluer, İlhan. "İlhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/93-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Laoust, Henri. "Ibn al-Djawzi". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1986.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Abdulhay el-. *el-Ecvibetü'l-Fâdıla li'l-Es'ileti'l-Aşerati'l-Kâmile*. thk. Ebu Gudde, Abdulfettah. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 2007.
- Mansûr, Sa'duddîn - Banga, Ahmed. "Mushkil al-Ĥadîth: Issues and Solutions". *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies* 5/2 (2021), 38-66.

- Mansûr, Sa'duddîn - Banga, Ahmed. "The Concept of Mushkil and Mustashkal in Hadîth Studies and its Criteria". *al-Burhân Journal of Qur'ân and Sunnah Studies* 5/1 (2021), 98-128.
- Muhammed Nizameddin el-Leknevî, Bahru'l-Ulûm. *Fevâtîhu'r-Rahemût bi Şerhi Müsellemi's-Sübût*. thk. Abdullah Mahmut. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1955.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1972.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ. *et-Takrîb ve't-Teyisîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*. thk. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ. *Riyâzü's-Sâlihîn*. çev. M. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ. *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Polat, Hüseyin. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2019.
- Râgıp el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kurân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Şam: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- Râzî, Ebü'l-Fazl Fahrüddîn er-. *el-Mahsûl*. thk. Taha Cabir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sâidî, Hamd b. Hamdî es-. *el-Mutlak ve'l-Mukayyed*. Suud: Medine İslam Üniversitesi, 2003.
- Sâmiye Zekeriyâ Muhammed. *El-İşkâl fî'l-Hadîs ve Envâuhû ve Davâbitu Hulûlihi*. Malezya: el-Câmiatü'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, Yüksek Lisans, 2013.
- Seven, Şuayip. "Tahâvî'nin Şerhu Müşkili'l-Âsâr'ında İhtilâflı Rivayetleri Çözüm Yöntemi". *Eskiyeni Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2021), 27-54.

- Sezgin, M. Fuad. *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi-Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye., 1991.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer. *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*. 23 Cilt. Suriye: Dârü'r-Risâle el-'Âlemiyye, 1. Basım, 2013.
- Siğnâkî, Hüsameddin Hüseyin es-. *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî*. thk. Fahreddin Muhammed. 5 Cilt. Suud: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Suyûtî, Celaledin es-. *el-Leâli el-Masnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevdûa*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417h.
- Suyûtî, Celaledin es-. *Tedrîbü'r-Râvi*. thk. Ebu Kuteybe Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1. Basım, 2006.
- Suyûtî, Celaledin es-. *Tedrîbü'r-Râvi*. çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Basım, 2011.
- Şafîî, Muhammed b. İdris. *İhtilâfu'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Şafîî, Muhammed b. İdris eş-. *Müsnedü's-Şafîî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-. *el-İfâdât ve'l-İnşâdât*. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1983.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-. *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şemsüleimme Serahsî, Ebu Bekir Muhammed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ Afgânî. 2 Cilt. Hindistan: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *İrşâdu'l-Fuhûl*. thk. Ahmed İnâye. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999.
- Şimşirgil, Ahmet - Ekinci, Ekrem Buğra. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları, 1. Basım, 2008.

- Tahâvî, Ebu Ca'fer et-. *Şerhu Meâni'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1994.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer et-. *Şerhu Müşkili'l-Âsar*. thk. Şuayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994. Basım, 1994.
- Teftazânî, Saduddîn. *Muhtasaru'l-Meânî*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1960.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1998.
- Türcan, Zişan. "Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2009), 101-134.
- Uğur, Mücteba. "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVIII (1986), 291-326.
- Ya'kûbî, Ahmed bin İshak el-. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-Üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1. Basım, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cihet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/545-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve Çelişki*. İstanbul: Ensar, 2. Basım, 2020.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Ensar, 4. Basım, 2019.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV, 18. Basım, 2015.
- Zabar Anazan, Fatma. "Ba'du'l-Menşeât el-Ümrâniyye li-medîneti Bağdâd fi Kitâbi'l-Muntazam li-İbni'l-Cevzî". *Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/5 (2017), 1421-1430.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *el-Müntekâ min Minhâci's-Sünne*. Kahire, 1374h.

Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman ez-. *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.

Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed bin Osman ez-. *Tezkiratü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Zehrânî, Abdurrahman. "Müşkilü'l-Hadis ve Beyânuhu li-İbn-i Fûrek". *Mecelletü 'Ulûmi'ş-Şerîat ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye* 87 (2021), 386-437.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-. *el-İcâbe Li İrâdi Mâ'stedrekethu 'Â'işe 'Alâ's-Sahâbe*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 2001.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. çev. Bünyamin Erul. Ankara: OTTO, 8. Basım, 2016.

Zeydânî, Muzhiruddîn ez-. *el-Mefâtîh fî Şerhi'l-Mesâbih*. 6 Cilt. Kuveyt: Dârü'n-Nevâdir, 1. Basım, 2012.

## EKLER

### EK A

**Tablo A.1. Keşfü'l-Müşkil'deki Hadislerin Çelişki Türleri<sup>441</sup>**

<b>ÇELİŞKİ TÜRÜ</b>	<b>SAYI</b>	<b>GEÇTİĞİ YER Cilt/Sayfa (Hadis Numarası)</b>
<b>Kuran</b>	9	1/55 (24), 1/136 (77), 1/148 (84), 1/188 (114), 1/418-9 (395), 2/255 (731), 3/110 (1421), 3/138 (1446), 3/580 (2165)
<b>Hadis</b>	37	1/37 (9), 1/52 (21), 1/77 (28), 1/79 (30), 1/200 (124), 1/358 (297), 1/328 (378), 1/470-1 (448), 1/471 (448), 1/481 (459), 2/12-3 (477), 2/57 (531), 2/109 (583), 2/61 (534), 3/466 (1937), 2/192 (659), 2/243 (721), 2/267-8 (753), 2/280 (774), 2/273 (878), 3/183 (1517), 2/443 (991), 2/514 (1081), 3/38 (1293), 3/55 (1320), 3/78 (1351), 3/143 (1450), 3/310-1 (1724), 3/314 (1731), 3/375 (1815), 3/383 (1823), 3/520-1 (2023), 4/101-2 (2296), 4/224 (2435), 4/331 (2526), 4/362 (2568), 4/408 (2644).
<b>Akil</b>	14	1/81 (31), 1/280 (337), 1/487 (464), 2/84-5 (558), 2/497 (1060), 2/551 (1143), 2/599 (1237), 3/116-7 (1431), 3/310-1 (1724), 3/443-4 (1907), 3/524-5 (2033) ****
<b>Dini Esas ve Kaideler</b>	24	1/19 (3), 1/26 (5), 1/35 (9), 1/36 (9), 1/55 (24), 1/206 (132), 1/322 (265), 1/281 (338), 1/407 (372), 1/473 (448), 2/206 (676), 2/512 (1078), 3/156 (1467), 3/286-7 (1673), 3/443-4 (1907) ***, 3/445-6 (1908), 3/452-3 (1919), 3/495-6 (1978), 3/530 (2041), 3/539 (2060), 4/284-5 (2489), 4/342 (2531).
<b>Vâkıa</b>	8	1/67 (26), 1/282 (216), 1/286 (219), 1/326 (267), 3/409 (1862), 3/524-5 (2033) **, 3/586 (2178).
<b>Tarih</b>	5	1/360 (300), 1/449 (426), 2/225 (702), 3/70 (1337), 3/486 (1962).
<b>Müspet İlimler</b>	3	2/185 (650), 3/159 (1470), 3/547 (2076).

<sup>441</sup> İbnü'l-Cevzî bir hadise bazen birkaç işkal getirmiştir. Bir hadis özelinde aynı türden birkaç işkâlin zikredildiği yerlerde mevcuttur. Örneğin bir hadiste vâkıaya muhalif iki farklı işkâl zikredilmiştir. Buna binaen tablodaki yıldızların her biri müstakil bir işkâle işaret etmektedir.

Tablo B.1. Keşfü'l-Müşkil'deki Çelişkili Hadislerin Çözüm Yolları

ÇÖZÜM YOLLARI	SAYI	GEÇTİĞİ YER Cilt/Sayfa (Hadis Numarası)
<b>Haml</b>	115	
<b>Te'vîl</b>	31	1/19 (3), 1/148 (84), 1/322 (265), 1/280 (337), 1/281 (338), 1/418-9 (395) **, 1/488 (464), 2/61-2 (534), 3/466 (1937) ***, 3/183 (1517), 2/512-3 (1078), 2/551 (1143), 2/599 (1237), 3/78-9 (1351), 3/143 (1450), 3/156-7 (1467) ***, 3/159-60 (1470), 3/443-4 (1907), 3/445-6 (1908), 3/495-6 (1978), 3/520-1 (2023) **, 3/530 (2041), 3/586 (2178), 4/224 (2435), 4/284-5 (2489)
<b>Tahlîl</b>	22	1/81 (31), 1/188 (114), 1/360 (300), 1/488 (464), 2/243-4 (721), 2/267-8 (753), 3/110 (1421) **, 3/116-7 (1431), 3/156 (1467), 3/310-1 (1724) **, 3/409 (1862), 3/443-4 (1907) **, 3/495-6 (1978), 3/524-7 (2033) ***, 4/224 (2435), 4/331-2 (2526), 4/362 (2568).
<b>Teaddüdü'l-Hâdise</b>	6	1/37 (9), 1/81 (31), 2/12-3 (477), 3/78 (1351), 3/143 (1450), 3/314 (1731).
<b>İhtilâfü'l-Cihet</b>	14	1/36 (9), 1/55 (24), 1/148 (84), 1/206 (132), 1/481 (459), 2/243-4 (721), 2/255 (731), 2/512 (1078), 3/110 (1421), 3/138 (1446), 3/143 (1450), 3/286-7 (1673), 3/443-4 (1907), 3/524-5 (2033).
<b>Örf</b>	4	1/19 (3), 1/52 (21), 1/57 (24), 3/159-60 (1470).
<b>Husus</b>	17	1/58 (24), 1/200 (124), 1/328 (378) ***, 1/470-1 (448), 1/473 (448) ***, 1/488 (464), 2/244 (721), 2/273 (878) **, 3/183 (1517), 3/38-9 (1293), 3/55 (1320), 3/159-60 (1470).

**Tablo B.1. (devamı)**

<b>Lügat</b>	21	
<b>Teşbîh</b>	2	2/497 (1060), 3/524-7 (2033).
<b>Mecâz-ı Akfî</b>	3	2/84-5 (558), 2/192-3 (659), 3/524-7 (2033).
<b>Mecâz-ı Mürsel</b>	7	1/19 (3), 1/67 (26), 2/456 (1008), 3/138 (1446), 3/524-7 (2033), 3/539 (2060), 4/408 (2644).
<b>Harflerin Manalarına Haml</b>	3	1/58 (24), 1/322 (265), 2/27 (496).
<b>Kapalı Lafzın Açıklanmasına Haml</b>	1	2/206-7 (676).
<b>Lafzın Manalarından Birine Haml</b>	5	1/487 (464), 2/255 (731), 2/280 (774), 3/156 (1467) **.
<b>Tahsîs</b>	8	1/77 (28), 4/312 (2505), 1/79 (30), 1/322 (265), 1/407 (372), 2/58 (531), 3/70 (1337), 3/383 (1823).
<b>Takyîd</b>	18	1/206 (132) **, 1/322 (265) **, 1/358 (297), 1/449 (426), 1/471 (448) **, 2/27 (496), 2/58 (531), 2/110 (583) **, 3/452-3 (1919), 3/486 (1962) **, 4/224 (2435), 4/284-5 (2489), 4/342 (2531).
<b>Nesh</b>	18	1/52 (21), 1/188 (114), 2/58 (531), 2/63 (535), 2/160 (626), 2/302 (804), 2/323-4 (828), 2/273 (878), 2/404 (926), 2/472 (1030), 2/514-5 (1081), 2/549 (1138), 3/122-3 (1435), 3/128-9 (1444), 3/466 (1937), 3/487 (1964), 4/224 (2435), 4/408 (2644).
<b>Tercih</b>	11	
<b>Râvinin Durumuna Bağlı Tercih</b>	5	1/281 (338), 1/56 (24), 3/183 (1517), 3/452-3 (1919), 4/408 (2644).
<b>Mana ile Rivayet</b>	2	1/136 (77), 1/52 (21).
<b>Sahih Kaynağı Tercih</b>	2	1/52 (21), 1/188 (114).
<b>Müsbet Rivayeti Tercih</b>	2	2/594 (1224), 4/362 (2568).

## ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Abdullah Mahmut İplik

Eğitim:

2014 – 2019 İslami İlimler, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye

2019 – 2022 Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans, İbn Haldun Üniversitesi,  
Türkiye

Yayınlar:

1. Kitap Değerlendirmesi: Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler / der., çev. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgül, İstanbul: Klasik, 2015. 220 s.